

**THE BOOK WAS
DRENCHED**

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_192523

UNIVERSAL
LIBRARY

गृहजीवनमाला, पुष्प ४ थे.

‘ गांधीजींचें ’

स्त्रियांशीं हितगूज

(प्रसिद्ध लेखांमधून आणि भाषणांमधून निवडलेलीं रत्ने)

संग्राहक व अनुवादक,

मु. गो. देशपांडे, एम्. ए., बी. टी.

भाऊ धर्माधिकारी

— मोठ एजंट —

कॉन्टिनेंटल बुक सर्व्हिस,

६२६, शा. ...

दुसरी आवृत्ति

किंमत २॥ रुपये.]

[सप्टेंबर १९४६

प्रकाशक,
सदाशिव जगन्नाथ धर्माधिकारी
कोल्हापूर

प्रमुख विक्रेते
महाराष्ट्र ग्रंथ-भांडार, कोल्हापूर

मुद्रक
भा. स. अभ्यंकर,
श्रीरामेश्वर प्रिंटिंग अँड लिथो प्रेस,
२००१३ सदाशिव, पुणे २.

आजच्या भारतीय महिलांचा सीतातुल्य
आदर्श व महात्मा गांधीसारख्या विभू-
तींना पत्नीधर्माने स्त्रीजीवनांतील
सारी उदात्तता पटविणाऱ्या
साध्वी
कै. सौ. कस्तुरबा यांच्या
पवित्र स्मृतीस.

—अनुवादक

गांधीजी आणि स्त्रीजीवन

प्रिय भगिनी,

गांधीजींच्या स्त्रीजीवनाविषयक लेखांचा जो अनुवाद आम्ही केला आहे तो तुमच्यापुढे ठेवताना एका अत्यंत आवश्यक अशा गोष्टीची मराठी वाचकाना व विशेषतः भगिनीवर्गाला भासत असलेली नड आम्ही आमच्या शक्तीप्रमाणे मागविली आहे असे वाटते. कारण महाराष्ट्रामध्ये आज स्त्रीजीवनावर पुष्कळ वाङ्मय उपलब्ध होत असले तरी त्यात गांधीजींच्या विचारांची प्रगल्भता, अनुभवाची सखोलता आणि जीवनाविषयक विकास रूपनेची उदात्तता कोठे प्रत्ययाला येते? स्त्रीविषयक वाङ्मय निःसंशय अविक्रमप्रमाणात निपजत आहे, पण या सर्व वाङ्मयाला प्राणभूत होऊन राहणारे, स्त्रीजीवनाचे साफल्य कशात आहे याविषयीच विवेचन फारसे आढळत नाही. काही तुटक प्रश्नांची चर्चा, स्त्रियांची वेगवेगळ्या क्षेत्रातील बडगारी कुचवणा व त्याच्यावर घडणारे अन्याय याविषयी पुष्कळशी जागृति महाराष्ट्रीय समाजात झालेली आहे, परंतु, स्त्रीचे जीवनातील स्थान कोणते तितके कार्य काय, स्त्रीची महती कोणती, या मूलभूत प्रश्नावर जितके निष्पार्श्वक विचार मराठी वाचकांपुढे आले पाहिजेत तितके अद्यापिही आढळून येत नाहीत. म्हणून हा अनुवाद आपल्या हाती देताना, यातील वेगवेगळ्या लेखातून गांधीजींचा जो स्त्रीजीवनाविषयीचा महनीय आदर व्यक्त करणारा दृष्टिकोन प्रतीत होत आहे त्याचे एक ओझसंत दर्शन आपल्याला स्वचित आवडेल अशी श्रद्धा आहे.

गांधीजींचा हा स्त्रीविषयक दृष्टिकोन अनेक कारणामुळे भारतीय मांडलाना बहुमोल वाटणार आहे. गांधीजी हे पुढाऱ्यातदेखील एक परीने असामान्य आहेत. जगातील कोणत्याही राजकीय पुढाऱ्याला जीवनाच्या इतर विकासशाखांच्या बाबतीत इतके सूक्ष्मपणे पाहता आलेले नाही. विशेषतः स्त्रीजीवनावर तर गांधीजींच्या इतका खोल विचार दुसऱ्या कोणत्याही थोर व जगमान्य

पुढाऱ्यानी माडलेला नाही. शिवाय गांधीजीच्या जीवनातूनच ही स्त्रीविषयक उदात्त कल्पना निर्माण झाली आहे, आणि आतापर्यंतच्या सार्वजनिक आयुष्यक्रमात त्याचा इतक्या विविध प्रकारच्या, इतक्या भिन्न प्रांतीय, भिन्नवर्गी, भिन्न मनोवृत्तीच्या, भिन्न व्यवसायाच्या स्त्रियांशी निकट परिचय घडला आहे की, त्याचे हिंदी महिलांना उद्देशान प्रगट झालले सारे विचार हे एखाद्या अनुभवी पंडिताचे किंवा तर्ककर्कश शास्त्रज्ञाचे किंवा धोरणी मुत्सद्याचे न वाटता ते विशाल अशा भारतवर्षीय कुटुंबातील एका अनुभवी व उत्कटप्रेमी बंधूचेच उद्गार वाटतात.

याचाच अर्थ ते एकांगी नाहीत. त्याच्यात सर्वांगीण जीवनाचा विचार केलेला दिसतो. आततायी राजकीय पुढारी मानवी मूलभूत प्रेरणादेखील न जुमानता आपल्या मोवताली पेटणाऱ्या आगीचीच फक्त जाणीव ठेवतो. तो फक्त नड जाणतो. तो नित्यधर्म पाहात नाही. तसे गांधीजींच्या बाबतीत घडलेले नाही. त्यांनी स्त्रीजीवनाचा विचार स्त्री-पुरुषांच्या परस्परांच्या जीवनाची उद्दिष्टे कोणती व त्याचे स्वरूप काय याचे आपल्या मनाशी नीट आकलन करून घेऊन केला आहे, व मगच स्त्रीविषयक प्रत्येक प्रश्नाची उत्तरं ठरविली आहेत. अर्थातच या उत्तरांत अधिक सुसूत्रता, अधिक भरीवपणा आला असल्यास नवल नाही. चित्रकाराला ज्याप्रमाणे आधी आपल्या मनाशी भावी चित्राची स्पष्ट कल्पना असली पाहिजे व मगच प्रत्येक कुचला फिरविला गेला पाहिजे; तद्वत् स्त्रीजीवनाविषयाचे मूलभूत स्वरूप व स्त्रियांची भूमिका ही ठरल्याशिवाय त्याच्या तात्कालिक काही प्रश्नावर तात्पुरती उपाय योजना अर्ती इष्ट व हितकर ठरत नाही.

गांधीजींची महिलाविषयाची ही दृष्टि आणखीहि एका कारणामुळे निर्माण झालेली आहे. ते कारण म्हणजे मनुष्य समर्थ आहे असा वाटत असणारा संपूर्ण विश्वास होय. मनुष्य हा काही निव्वळ स्थिति-किंकर नाही परिस्थिति जशी बदलेल तसे माणसाने स्वतःला बदलले पाहिजे हे जसे खरे आहे, तसेच मनुष्यहि आपल्या वर्तणुकीत स्वतःच्या इच्छा-शक्तीच्या जोरावर बदल करू शकतो असा त्याचा अनुभवसिद्ध निर्वाळा आहे. याबाबत हल्लीच्या उपलब्ध शास्त्रीय माहितीवरून असे दिसते की,

कांही मानसशास्त्रज्ञ निराशावादी बनले आहेत. मनुष्याच्या मूलभूत प्रेरणा कधीही बदलणार नाहीत, व अर्थातच त्यामुळे युद्धप्रवृत्ति, स्वार्थीपणा, अहंकार, लालसा, यामुळे घडणारे पृथ्वीवरील अनर्थ अटळ होत अशा निराशावादी सिद्धाताला ते जाऊन पोचतात. ही स्थितिक्रिकर बनण्याचीच एक रीत होय. परंतु, मनुष्यस्वभाव खात्रीने बदलू शकतो, तसा तो आजपर्यंत बदलत आला आहे, आणि ज्या प्रेरणा आपण मूलभूत समजतो त्या मूलभूत असल्या तरीहि कव्यात न राहणाऱ्या आहेत असेही नाही व संस्कार-श्रम नाहीत असेही नाही या विचाराचेहि पुष्कळ शास्त्रज्ञ आहेत. त्यासाठी मात्र नवी समाजरचना व नवी मूल्ये अस्तित्वात आली पाहिजेत. * या दुसऱ्या प्रगतिपर तत्त्वज्ञानाचे आपल्या जीवनात प्रत्यक्ष यशस्वी प्रयोग करून दाखविणाऱ्या महात्मा गांधींनी जर शांतता हीच अधिक बीरोचित होय हे बाळकडू अर्गा भिनवून घेऊन, त्याप्रमाणे स्त्रियांनाच पुरुषापेक्षा श्रेष्ठ ठरविले असले तर त्यात नवल ते काय ?

गांधीजींची स्त्रीविषयक भूमिका

गांधीजींच्या स्त्रीविषयक कल्पनेचे हे, पूर्णत्रिदल आहे. ते स्त्री अधिक बलशाली (The stronger sex) आहे असं आग्रहपूर्वक सांगतात. त्याचप्रमाणे ती एक स्वतंत्र, स्वयमिद्ध आणि स्वशक्तिमान अशी व्यक्ति आहे, अर्थातच ती पुरुषाच्याबरोबरीने कार्य करणारी, समानदर्जाची स्वामिनी आहे. आणि ती अहिसामूर्ती आहे, त्यागमूर्ती आहे.

या त्रिविध भूमिकेचे अधिक स्पष्ट विवेचन अवश्य आहे.

स्त्रियांना पुरुषापेक्षा अधिक नाजूक मानणाऱ्या कितीतरी शब्दप्रयोगांचा आपल्याला परिचय आहे. इंग्रजीमध्ये त्यांना Fair sex, किंवा Gentler sex असे आजपर्यंत संबोधण्यात आले आहे. ही स्त्रीविषयक कल्पना म्हणजे त्यांच्या दास्यत्वाचाच एक प्रकार होय. स्त्रियांच्या सरभ्रणाची आणि सन्मानाची सारी जबाबदारी या भूमिकेमुळे जुन्या जमान्यात शूर सरदारांच्या

* Dewey : Human Nature and Conduct : ch. Changing Human Nature. P. 114 onward.

अंगांवर पडायची ! या कमकुवत कल्पनेविरुद्ध झगडण्यामध्ये बर्नार्ड शॉ सारख्या विचारवंतांना पुष्कळ भाग घेतला असून स्त्री हीच उलट अधिक वास्तववादी आणि प्रभावी आहे असे वेगवेगळ्या नाट्यकृतीतून विविध विषयांचा प्रयत्न केला आहे. दुसऱ्याहि एका दृष्टीने जे आज प्रत्ययाला येत आहे, ते स्त्री ही अवघ्या नसून अतिप्रभावी अशी सबला आहे हेच सिद्ध करीत आहे. आपण जर मानवसमाजाच्या रानटी अवस्थेपासून त्याचा आजचा प्रगतिपथ पाहिला, तर काय दिसून येते ? पूर्वीच्या रानटी माणसाने आपले विशिष्ट गुण सोडून दिले व तो हळूहळू स्त्रीत्वाचे गुण आत्मसात् करीत चालला आहे. ही इतिहासाची शिकवणूक आहे * म्हणून अधिक बलशाली कोण ? स्त्रिया की पुरुष—या प्रश्नाचे वरवरचे उत्तर जरी पुरुष असे वाटले तरी थोड्या खोल विचारार्ती असे आढळून येईल की पाशवी-शारीरिक ताकदीच्या बाबतीत पुरुष हे पुष्कळ बलवान असले तरी सयम, सहनशक्ति, चिकाटी, त्याग, कष्टाळूपणा, प्रेम इत्यादि बाबतीत त्याचा क्रम स्त्रियाच्या खालीच लागणार. गांधीजी ज्या वेळी स्त्रियाना अधिक बलशाली म्हणतात त्या वेळी त्याच्या विधानाचा आपण या गुणांच्या दृष्टीने विचार केला पाहिजे.

स्त्रीपुरुषांची समानता ही त्यांना आग्रहाने सांगितलेली दुसरी गोष्ट. या समानतेचा अर्थ मात्र आपण नीट ध्यानी घेतला पाहिजे समानता म्हणजे सारखेपणा नव्हे. स्त्री ही पुरुषापेक्षा कमी दर्जाची, कमी बुद्धिमत्तेची, कमी महत्त्वाची असल्या अडाणी समजुतीचा गांधीजी कसोशीने निरास करीत असले तरी स्त्रीपुरुषात भिन्नता नाही असे मात्र ते कधीहि सांगत नाहीत. उलट काही लोकांची जी दिशाभूल झालेली आहे ती योग्य नव्हे हेच मुद्दाम त्यांनी महिलाना विनंतिविल आहे. “स्त्री म्हणजे केवळ अपूर्ण पुरुष” (Woman is simply undeveloped man) किंवा स्त्रिया या पुरुषाच्या बरोबरीन प्रत्येक बाबतीत पुढाकार घेणारच, त्याच्यात व पुरुषात कसलेहि भेद नाहीत; जे शारीरिक भेद आहेत ते फारगे महत्त्वाचे नव्हेत,

* Havelock Ellis : ‘Essays in Wartime’
ch. Feminism and Masculinism.

आणि म्हणून स्त्री ही पुरुषाबरोबर खांद्यास खांद्या लावून प्रत्येक कार्यक्षेत्रात उभी राहू शकेल (असा जर आपला समज असेल) तर तो अनेक दृष्टींनी गौरवसमज आहे. स्त्रीपुरुषाची अशी सर्व बाजूनी बरोबरी होऊ शकेल या दृष्टाग्रहाला बळी पडल्यामुळे जर काही आततायी स्त्रियांनी माता होण्याचे झिडकारले तर तेवढ्याने काही त्या पुरुषा होत नाहीत. मातृत्वाची कामगिरी अमावर घेणे किंवा न घेणे एवढ्यावरच कांहीं हे स्त्रीपुरुषाच्या अवयवांतील व मनोवृत्तीतील भेद अवलंबून नाहीत. जरी मातृत्व झिडकारल तरादेव्याल पुरुष होणे हे स्त्रीला अशक्य आहे. आणखी असे पहा, की स्त्रियांनी पुरुषासारखे बनण्याची हाव धरणे यात त्याची समानता राहिली कांटे ? ती तर त्याची सर्वात मोठी मानसिक गुलामगिरी झाली. त्यांनी पुरुषाच्या कार्यक्षेत्रात स्पर्धा करणे हे अनैसर्गिक आहे तसेच ते कमीपणाचेच आहे. स्त्री ही पुरुषाच्या दर्जाची आहे, ती पुरुषाच्याबरोबरीने प्रत्येक कार्यात ती भाग घेते म्हणून नसून तिची अशी काही श्रेष्ठता आहेत की जी पुरुषाला अशक्य आहेत; जी तिच्या जीवनाला सफलता आणतात, जी तिच्या सर्वांगीण उन्नतीला पोषक ठरतात; जी तिचे स्वतंत्र अस्तित्व एकदम पटीवतात त्यावरून होय. स्त्री ही स्वतंत्र अस्तित्व असणारी आहे. ती अनुकरण करणारी गुलाम नव्हे. ती स्वयंसाध आहे आणि स्वशक्तिमान् आहे. ती पुरुषावर विभक्त राहणारी नाही. आणि अशा या दोन स्वतंत्र घटकामुळेच स्त्रीपुरुषांना परस्परावलंबित्व येत असून त्यातूनच त्यांची समानता सिद्ध होते. स्त्रीपुरुष परस्परप्रक आहेत. एकावाचून दुसऱ्याचे अस्तित्वच असंभवनीय आहे. दोघांच्या भूमिका अशा परस्परावलंबी असल्याकारणाने ते समान आहेत. म्हणून काही विकृत रीतींनी स्त्रियांनी आपली समानता पुरुषांना पटीवण्याचा प्रयत्न करणे हितावह नाही. पुरुषांना, जरी त्यांनी कितीही इच्छा केली तरी, जसे स्त्री होता येणार नाही तसेच स्त्रियांनाही पुरुष बनता येणार नाही, व तशी हीनपणाची भावना त्यांनी कधीही मनाशी धरू नये.

या भूमिकेतील तिसरी बाजू म्हणजे स्त्री ही त्यागभूति होय. स्त्री जितका त्याग करू शकते, अगदी सहज मनोधर्म म्हणून करू शकते तितका सहजा सहजा पुरुषाच्या हातून होत नाही. स्त्रिया या आहिसेच्या खऱ्या पार्श्व

होत. गांधीजींना म्हटलं आहे की, स्त्रीभैरिकांच्या विषयी ते पूर्ण निर्धास्त राहू शकतात त्यांच्या जगात प्रभावशाली ठरणाऱ्या स्त्रियाच असणार हें यावरून निर्विवाद होय. त्यांच्या अंगी जो त्याग आहे, जी प्रीतिभावना आहे, ज अपत्यवात्सल्य आहे त्यातून युद्धासारख्या घोर आपत्तीनादेखील पुष्कळ प्रतिकार निर्माण होईल. मात्र स्त्रीने आपली ताकद ओळखली पाहिजे.

आतापर्यंतच्या या त्रिविध भूमिकेच जे ओझरतं अवलोकन आपण केले त्यावरून व गांधीजींचा जीवितविषयक जो दृष्टिकोन पाहिला त्यावरून त्यांची स्त्रीजीवनविषयक वेगवेगळ्या प्रश्नावरील उत्तरे ही सुसूत्र आहेत असेच आढळून येईल. क्विचहुना त्यांची ही उत्तरे वरील विवेचनाशिवाय तुटक वाटण्याचाही समव आहे. कारण, अनेक प्रसंगी, आजपर्यंतच्या तीस वर्षांत त्यांनी वेळोवेळा लिहिलेल्या वा बोललेल्या विचारांचा हा संग्रह आहे. अर्थातच या सवध संग्रहात जी विचारसूत्राता निर्माण होईल ती गांधीजींची स्त्रीविषयक भूमिका व स्वतःचा जीवितविषयक दृष्टिकोन ही दोन्हीही आधीच ठरली असल्याशिवाय होणारी नव्हती, म्हणून हे विवेचन आवश्यक होते.

स्त्रीजीवनातील ज्या अनेक प्रश्नावर गांधीजींनी आपले विचार प्रकट केले आहेत त्या प्रश्नांपैकी काहींची क्रांतिकारकता तितकी आज राहिलेली नाही. आजच्या भारतीय जीवनात आता पडदा, बालविवाह, विधवाविवाह, सती, देशकार्यातील स्त्रियांचा भाग, वगैरे प्रश्नावरील गांधीजींची उत्तरे पूर्णबिंबून गेली आहेत; किंवा निदान ती सर्वमान्य तरी होऊन राहिली आहेत. आता कोणी स्त्रियांच्या स्वातंत्र्याविरुद्ध उठेल व मनुस्मृतीची आठवण करून देऊ म्हणेल तर ते निव्वळ सनातनीपणाचेच नव्हे तर मूढपणाचेहि होईल. म्हणून ज्या प्रश्नाविषयांची गांधीजींची मते आपणाला किंचित् आग्रही वाटण्याचा समव आहे असे प्रश्न मुख्यतः दोन किंवा तीनच उरतात. ते म्हणजे सतति-नियमन, स्त्रियांचे आर्थिक स्वातंत्र्य व विवाह हे होत.

सततिनियमन या शब्दप्रयोगापेक्षा गांधीजींना संततिसयम हा शब्दप्रयोग अधिक चांगला वाटेल. कारण खरे नियमन हे सयमावाचून अशक्य आहे; आणि जेथे सयम असेल तेथे आपोआपच नियमन नाद लागते. सतति-

नियमनाचे पुरस्कर्ते असे गृहीत धरून चालतात की, काम हा अजिंक्य आहे; मानवीजीवितातील—किंबहुना साऱ्या प्राणिमात्रातील जीवनतत्त्व म्हणजे कामप्रेरणाच होय; प्रत्यक्षाप्रत्यक्ष आपण त्याच प्रेरणेने आपले गारे व्यवहार करीत असतो; आणि जर आपण ती मूलभूत प्रेरणा दडपली तर अनर्थकारी असे परिणाम आपल्याला भोगावयास लागतील; त्यामुळे समाजाचा न्हास होईल. अर्थातच जर आपण नैसर्गिक प्रेरणांच्या अनुरोधाने जगणे आवश्यक ठरते तर मग सतर्तिनियमनाशिवाय गत्यंतरच उरत नाही.

हे सर्व म्हणणे पुष्कळ अशी खरे आहे; पण सर्वांशी नव्हे. आधी आपण अशी खात्री बाळगली पाहिजे की आपण आपल्या प्रेरणा, काही फार कदात ठेवू शकतो, त्या दडपून टाकणे हे जसे अनिष्ट तसेच त्यांना वळण लावणे, सुप्रवृत्त करू शकणे हेहि प्रयत्नसाध्य आहे हे आपण जाणले पाहिजे. काम-विषयक तुष्णा हीच मानवाची एकमेव तुष्णा नव्हे. अर्थातच अनैसर्गिकपणे न वागतादेखील जर आपण गुजाण रीतींनी वागू लागलो तर आदर्श सय-माला पोचणे कठीण नाही. त्यासाठी मात्र आपणास नुराते सयमाचेच कृतिशून्य व्रत आचरणे जड जाईल व त्यात विशेष स्वारस्यहि राठणार नाही, म्हणून काही हेतुसिद्धी मनाशी धरावी. आपण कामगम्य का करीत आहोत ? एकमेकांच्या जीवनात अधिक समरस होण्यासाठी. एकमेकांच्या आत्मिक आतऱात अर्धाष्टत होण्यासाठी. एकमेक सोडवळ प्रांतीचा स्वर्गीय आनंद घेण्यासाठी. अशा तऱ्हेचे जर एखादे विधायक तत्त्व संयमापोटी असेल तर तो सयम शक्यच नव्हे तर अत्यंत सुपरिणामी ठरतो. * सतर्तिनियमन करून जी जीवनतत्त्वाची शोषणा केली जाते व आयुष्याला एकतऱ्हेची लालसाप्रियता जडते ती या सयमशील जीवनात जाते आणि अधिक तेजस्वीपणाने आपण जगू लागतो; अधिक निकटसान्निध्यात येतो. महात्माजी ज्या वेळी म्हणतात की, “ ‘बा’कडे कामवासनेने पाहण्याचे सोडून दिल्यापासूनच मी वैवाहिक जीवनाचा आनंद लुटू लागलो” त्या वेळी त्या त्याच्या विधानात फार खोल अर्थ आहे हे आपल्या ध्यानी आले पाहिजे.

* Ellis : 'Sex in Relation to Society,' Ch. the Problem of Sexual Abstinence.

वैवाहिक जीवनातील हा सयमाचा आदर्श जड असेल म्हणून काही तो आपण नाईत्या करून त्याऐवजी लालसाप्रियता वाढविणारा, जबाबदागी युगारून देण्याची दुष्ट सयम लावणारा आणि म्हणूनच एकपरीन स्त्रियाचा जीव निव्वळ भोगवस्तु बनवून टाकणारा सतीतिनियमनाचा आदर्श उच्च ठरवून ठेवून नाई. आदर्शाचा खरा ओटण आणि आपणच आदर्शाची पोचण्याची क्रमोशी करणे या दोन्हीपैकी केव्हाहि दुसरीच गोष्ट मानवी प्रगतीच्या नावाला ओमेळ. अर्थातच आपल्याला जे झेपणार नाही ते करण्याचे मिथ्याच असावे घणे हे योग्य नव्हे. गांधीजी त्याबद्दल खती माना असे सांगत नसाय उलट अशा एका देशसेविकेला वाटणाऱ्या स्वतीविरुद्धच त्यांनी लिहिले आहे. (पृ. ४०) ते मिथ्याचारी बनावयाला सांगत नाहीत. पण, त्याचबरोबर मानवी प्रयत्नांनी आदर्श विवाहाचे नीतिनियम साध्य होतील हे मात्र वाग्वार बजावितात.

स्त्रियांना स्वतःला आपली शक्ति कळलेली नसते. त्यांच्या अर्गी चैतन्य आहे. त्यांच्या समतीवाचून पुरुष काही कामेच्छा तत्त करू शकत नाहीत हे त्यांनी पूर्ण जाणले पाहिजे. पत्नी म्हणजे पतीची दारी, त्याच्या सर्व आचार दुर्गचाराला, त्याच्या सर्वच म्हणण्याला तिने मूर्खमान्यता दिली पाहिजे या मर्मिकेविरुद्ध अशीच गांधीजींची स्त्रियांना शिकवणूक आहे. म्हणून स्त्रियांना निर्मयपणे सतीतिनियमनासारख्या लालसाजन्य गोष्टीपामुन परावृत्त बनून पुरुषानादेखील सयमी बनविले पाहिजे.—आणि शिवाय सयम हा अनैसर्गिक अस ज आपण मानतो तेहि तितकसे खरे नाही. ज्याच्या अनुभवावरून फ्रॉइडने हे जगवृत्तान्तिकारी लैंगिक विवेचन पुढे माडले त्याच्याच तेवढ्या अनुभवावरून ते तितकसे सबळ ठरत नाही. कामविषयक जी प्रचंड शक्ति मानवी जीवनात साठविलेली आहे ती दडपल्यास तिचे अनर्थकारी परिणाम घडतात, या फ्रॉइडच्या विधानात सत्याश आहे. पण आता असे आढळून आले आहे की, फ्रॉइडचे अवलोकन सर्वांगी नाही. त्याच्यापुढे जे रोगी आले त्याच्यावरून ठरविलेला हा निष्कर्ष आहे. तो जितक्या निरोगी लोकांच्या जीवितक्रमावरून बसवावयाला पाहिजे तितका बसविला गेलेला नाही, आणि अशा निरोगी लोकाना सयम हा अशक्य नाही. उलट निसर्ग सयमीच आहे असे आपल्याला दिसेल. सयमावाचून, गिस्तीवाचून, कोणताच विकास

मावत नाही. स्वैचाराचे उदाहरण विकासशाली झाले आहे हे अशक्य आहे.

जो सयम आपल्याला अशक्य वाटतो, 'धर्मज' पुत्रप्राप्तीनंतर स्त्रीपुरुष सगळ्या नये हा जो आदर्श आपल्याला अप्राप्य वाटतो तो भोवतालची परिस्थिति बदलली म्हणजे तितका अशक्य वाटणार नाही. परिस्थिति जोपर्यंत अनेक दृष्टीने कामोत्तजक आणि लालसाप्रिय राहते तोपर्यंत हा सयम आपल्याला अवघड वाटतो इतकेच. पण सर्तानियमनाची तुरळक आवश्यकता व त्यामुळे होणारा मनुष्याच्या मक्तीचा अपव्यय हा नजरेसमोर धरल्यास गांधीजी हे त्याचे पुरस्कर्ते का बगत नाहीत ते स्पष्ट होईल. :

आर्थिक स्वातंत्र्याच्या बाबतीतील गांधीजींचे विचार जरी रशियन पद्धतीचे नसले तरी त्याचा त्याला विरोध नाही. मात्र या आर्थिक स्वातंत्र्यामुळे कुटुंबपद्धति नष्ट होऊ नये एवढी काळजी घेतली गेली पाहिजे. पूर्वापासूनच स्त्रिया वेगवेगळी कामं करित आल्या आहेत आणि आजदेखील लाखो कामकरी व शेतकरी स्त्रिया पुरुषांवगेवर कष्टाला बाहेर पडलेल्या आपण पाहत आहेत. आजच्या युद्धकालीन आपद्धर्मात तर स्त्रियांचे रणशौर्योह पुरुषांना स्फूर्तिदायक होण्याइतके प्रभावी बनते हेहि आपण अनुभवीत आहेत. तेव्हा स्त्रिंने गृहिणी बनणे म्हणजे सार्वजनिक आयुष्यातून गडप होणे नव्हे, निव्वळ पतिसेवेलाच स्वतःला बाहून धेणे नव्हे, किंवा कुटुंबपोषणाच्या जबाबदारीतून मुक्त होऊन म्याडपणे व असहाय्यपणे पती-

* वर जे विवेचन केले आहे त्याला आधारभूत वाटणारी काही पुस्तके खालीलप्रमाणे होत

(1) Havelock Ellis: 'Sex in Relation to Society

Ch. The Problem of Sexual Abstinence.

(2) C. G. Jung: Modern Man in Search of a Soul.

(3) Christopher Caudwell : Studies in a Dying Culture. Ch. Freud.

(4) John Dewey : Human Nature and Conduct.

वरच सर्वस्वी आपल्या निर्वाहासाठी विसवून असणोंहि नव्हे. आर्थिक कुचबणेमुळे स्त्रियाची नीतिमत्ता शाबूत राहिली असेल तर ती बेगडी आहे; नीतिमत्ता राखण्यासाठी काही आर्थिक परावलंबित्व उपयोगी पडणार नाही.

मात्र प्रत्येक स्त्रीने हे आर्थिक स्वातंत्र्य कोणत्याहि जबर किमतीला मिळविलेच पाहिजे या विचारसरणीत पुष्कळ अनर्थ दडलेले आहेत. स्त्री-पुरुषांचे व्यवसाय श्रमविभागतत्त्वावर पूर्वापार भिन्न ठरले आहेत, आणि तसे ते असावेत असे आजच्या प्रयोगांवरूनहि दिसून येत आहे. अशा व्यवसायातील स्त्रियांचे व्यवसाय हे मुख्यतः सगोपन, कमी शरीरबल लागणारे व कमी एकाग्रता लागणारे व्यवसाय अशासारखे आहेत. हे त्यांना साधू शकणारे व्यवसाय कुटुंबपोषणात पुष्कळ दृष्ट्यानी आढळून येतात. म्हणून, आर्थिक स्वातंत्र्यातील 'स्वातंत्र्य' या शब्दामुळे त्यांना हुरळून न जाता जरूर त्या वेळी त्यांना अनुरूप असे व्यवसाय निवडण्याला कोणतीच हरकत येणार नाही. या स्वातंत्र्यामुळे त्यांची, पत्नी बनन पुरुषाची स्वामिनी, व माता बनून भविष्यकाळाची जननी होण्याची महत्त्वाची कामगिरी मात्र त्यांनी डावलून नये. आणि त्यांच्या कायदेशीर हक्कासंबंधी गांधीजींच्या भूमिकेवरून बोलावयाचे झाल्यास गांधीजींनी त्यांचे स्वतंत्र अस्तित्व मान्य केले आहे. अर्थातच ही कायद्याच्या क्षेत्रातील कुचबणादेखील नाहीशी होण्याचा काळ फार दूर नाही.

विवाहाच्या सत्कारामागीत जी उच्च भूमिका आपल्याला दिसली पाहिजे ती न दिसल्याने पुष्कळसे विवाह स्त्रीपुरुष दोघानाहि आणि विशेषतः स्त्रियाना अधिक जाचक होऊन राहणारे खोडे बनतात. म्हणून ज्या आवश्यक सुधारणा घडल्या पाहिजेत त्यापैकी बालविवाह बंद व्हावेत हे सर्वमान्य झाले आहे; आणखीहि इतर सुधारणा होणे क्रमानुसारी आहे. येथे एवढेच लक्षात ठेवण्याची जरूरी आहे की विवाहामुळे पुरुषाना स्त्रियाचे स्वामी बनता येते तसेंच स्त्रियानाहि स्वामिनी बनण्याचा अधिकार आहे. दोघांचे अधिकार समानपणे चालले पाहिजेत.

मात्र कोणताहि विवाह हा आपल्याला मुक्त स्वातंत्र्य देईल या भ्रामक समजुतीला आपण बळी पडतां उपयोगी नाही. आपली स्वातंत्र्याची कल्प-

नाच मोठी विचित्र असते. अनिर्बंधता म्हणजे स्वातंत्र्य असे आपण मानतो. मनुष्याला कसलेहि निर्बंध उपयोगी नाहीत, कसल्याहि सामाजिक कायद्यांनी माणसाचे व्यक्तिस्वातंत्र्य खुटवू नये असे आपल्या सुखविलासी मनाला वाटू लागते. परंतु हा स्वातंत्र्याचा विपर्यास आहे. स्वातंत्र्यातील जे हक्क आपण पाहिजेत म्हणतो ते जबाबदारी अगावर घेतल्याशिवाय प्राप्त होत नसतात. समाजांतील घटक या नात्याने समाजात वावरावयाचे तर पूर्ण अनिर्बंधत्व अशक्य आहे. हें जसे एकदरीने खरे तसेच ते विवाहाबद्दलहि खरे आहे. विवाह हा दोन आवश्यकतामधून निर्माण झाला आहे; एक, व्यक्तीच्या प्रचंड शक्तींना विकासमार्ग मिळावा ही, व दुसरी समाजस्थैर्य रहावे यासाठी लागणारी नियमबद्धता ही. अर्थातच या दोहोचा सुंदर समन्वय साधण्यासाठी विवाहाचे पावित्र्य सतत आपल्या अतःकरणात साठविलेले असावे. या दोन आवश्यकता परस्परविरोधी भासतात; परंतु त्या तशा विरोधीच राहिल्या पाहिजेत असे नाही. जी व्यक्तिप्रेरणा विवाह मागते ती अगर्दी स्वैर आहे असेहि नाही व जी सामाजिक नियमबद्धता आड येते असे आपल्याला वाटते तीहि अयोग्य नाही. व्यक्तिप्रेरणा जशी यासाठी निरोगी पाहिजे तशीच सामाजिक नीतिदेखील जीर्ण असू नये; आजच्या युगाला साजेशी पाहिजे.* म्हणजे विवाह सुखावह ठरतील व त्यातून परस्परांच्या हिताप्रमाणे राष्ट्राचेहि कल्याण होईल. हे न जाणता घटस्फोटाचा सार्वजनिक पुरस्कार करीत राहणे यात हशील काहीच नाही. अगर्दी थोडक्यात बोलायचे तर घटस्फोट हा एका विवाहांतील अपयशाचा कबुलीजबाब नसून एकदरीने तो विवाहित होण्यातील अपयशाचा असतो. अशा माणसांना कोणतीहि व्यक्ति गैरच ठरते. विवाह आणि वैवाहिक जीवन यातील यशावरूनच पुष्कळशी माणसांच्या माणुसकीची परीक्षा होत असते.

*Havelock Ellis: 'Essays in War-time' ch. Marriage and Divorce: 'But a healthy impulse bears within it an order and restraint of its own, while a truly moral outward pressure is based, not on the demands of medieval days, but on the demands of our own day. (P. 183)

स्त्रीजीवनासबर्धी आणखी कृतीतरी विवेचन शक्य आणि अवश्य आहे. परंतु त्यासाठी, आपणाला गांधीजींच्या लेखांपासून फार वेळ दूर ठेवणे योग्य नव्हे. कारण त्याच्या विचारसरितेने सर्व प्राप्तातून वळणे घेतली असून प्रत्येक भागाला आपल्या जीवनामृताने सपन्न केले आहे.

गांधीजींची पुष्कळशी मते ही आपल्याला विलक्षण वाटतात आपल्या हे क्वचित ध्यानी येते की त्याचा जगातील बदलत्या विचार प्रवाहाशी, बदलत्या नीतिस्वरूपाशी फारच निकट परिचय आहे. आधुनिक विचारसरणीतील योग्यता व अयोग्यता याचा विचार ते निव्वळ गीताधर्मावरून करीत नाहीत. नव्या विचाराबद्दल ते अतिदक्ष आहेत. म्हणून त्याची उत्तरे ही भगिनीवर्गाने शास्त्रीय दृष्टीनेदेखील पाहण्याजोगी ठरतील; व हेच दाखवून देण्याचे काम अनुवादकांच्या भूमिकेवरून करण्यासाठी म्हणून ज्या ज्या ठिकाणी शक्य त्या त्या ठिकाणी त्याच्या मताचा अनुवाद निरनिराळ्या विचारवंतांच्या विधानांच्या आधारे केलेला आहे.

मातृभ्यो नमः

मु. गो. दे.

स्त्रियांशीं हितगूज

स्त्रियांची उन्नति

: १

(मुबई भगिनीसमाजापुढे २० फेब्रुवारी १९१८ रोजी केलेले भाषण)

स्त्रियांच्या उन्नतीबद्दल आपण बोलतो तेव्हा त्याचा अर्थ काय ते समजून घेणे अवश्य आहे. “ उन्नति ” म्हणतो त्या अर्थी अवनति झाली आहे असे आपण गृहीत धरलेले असते. आणि अवनति झाली असेल तर ती कां व कशी झाली याचाहि आपण विचार केला पाहिजे. या प्रश्नावर कसून विचार करणे आपले पहिले कर्तव्य आहे. हिंदुस्थानभर प्रवास करीत असतांना मला असे समजून आले आहे की, आजची सर्व चळवळ आमच्या लोकसंख्येच्या फार थोड्या अंशा-पुरतीच मर्यादित आहे. हा अंश अफाट आकाशांतील इवल्याशा ठिपक्यासारखा आहे. कोट्यवधि स्त्री-पुरुषांना या चळवळीचे यत्किचित्ही ज्ञान नाही. या देशांतील थोडे थोडे नव्हे ८५ टक्के लोक आपल्याभोवतीं जे काही चालले आहे त्याचा यत्किचित्ही संपर्क लागू न देतां आपले निरुपद्रवी जीवन घालवीत आहेत. हे स्त्रीपुरुष अडाणी असले तरी आयुष्यांतील आपले कार्य योग्य रीतीने पार पाडीत आहेत. दोघांचे शिक्षण सारखेच आहे, किंबहुना दोघांनाहि

शिक्षण नाही. आपल्या कर्तव्याला अनुसरून ते एकमेकांना मदत करीत आहेत. कोणत्याहि दृष्टीने त्यांचे आयुष्य अपूर्ण असेल तर त्यांचे कारण उरलेल्या १५ टक्के लोकांच्या आयुष्यांतील अपूर्णतेमध्ये शोधले पाहिजे.

जे विचार आज मी मांडणार आहे ते मांडतांना वर उल्लेख केलेले १५ टक्के लोकच फक्त माझ्या नजरेसमोर आहेत. आणि त्यांतसुद्धा स्त्री आणि पुरुष या दोघांनाहि ज्या सर्वसामान्य अडचणी आहेत त्यांची चर्चा येथे करणे अप्रस्तुत होईल असे मला वाटते. विचारासाठी आपल्यापुढे मुद्दा आहे तो हा की, पुरुषाची जशी उन्नति होत आहे तशीच स्त्रियांची कशी होईल ? कायदे आहेत ते बहुधा पुरुषांनीच केलेले आहेत आणि स्वतःच नेमून घेतलेले हे काम करतांना पुरुष नेहमीच न्यायी आणि विवेकनिष्ठ राहिला आहे असे नाही. स्त्रियांच्या उन्नतीचा पुरस्कार करण्याच्या बाबतीत जो प्रयत्न आपण करावयाचा तो, जे त्रिकालाबाधित विशिष्ट दोष स्त्रियांच्या अंगी पूर्णपणे मुरलेले असे सांगितले आहेत ते काढून टाकण्याच्या दिशेने बघंशी झाला पाहिजे. हे काम कोण आणि कसे करणार ? माझ्या अल्पमतीप्रमाणे हा प्रयत्न करण्यासाठी आपल्याला सीता, दमयंती आणि द्रौपदी यांच्यासारख्या सच्छिल, निष्ठावंत आणि संयमी स्त्रिया निर्माण केल्या पाहिजेत. त्या जर आपण निर्माण करू तर प्राचीन काळच्या आदर्श स्त्रियांकडे हिंदुसमाज जितक्या पूज्य भावनेने पाहतो तितक्याच पूज्य भावनेने तो या आजच्या स्त्रियांकडेहि पाहील, त्यांच्या शब्दांना शास्त्रवचनाइतकाच अधिकार प्राप्त होईल. स्मृतींमध्ये स्त्रियांच्यावर मधून मधून जे शिंतोडे उडविण्यांत आले आहेत, त्याबद्दल आपल्याला लज्जा वाटू लागेल आणि लवकरच ते आपण विसरूनहि जाऊं. अशी कांति हिंदुधर्मात पूर्वी अनेकदां

झाली आहे, पुढेहि होईल आणि त्यायोगे स्त्रियांविषयींची आपली श्रद्धा स्थिर होईल.

आमच्या स्त्रियांच्या अवनतीचें मूळ कारण काय त्याची आपण आतां चर्चा केली, आणि आजची स्थिति सुधारण्यासाठीं कोणते आदर्श आपण गांठले पाहिजेत याचा विचार केला. हे आदर्श गांठणाऱ्या स्त्रियांची संख्या अर्थातच कमी असणार, म्हणून सर्वसाधारण स्त्रियांनीं प्रयत्न केला तर त्यांना काय साधतां येईल त्याचा आपण आतां विचार करूं. आदर्श कार्यकर्त्या स्त्रीचा पहिला प्रयत्न जास्तीत जास्त स्त्रियांच्या मनांत त्यांच्या अवनतीबद्दलची जाणीव उत्पन्न करून देण्याच्या दृष्टीनें झाला पाहिजे. वाङ्मयविषयक शिक्षण देऊनच फक्त हें शक्य होईल असें मानणारा मी नाहीं. त्या आधारावर काम करावयाचें म्हणजे आपला उद्देश साध्य होण्याच्या काळाला कांहीं मर्यादाच राहाणार नाहीं. इतका दीर्घकाळ थांबण्याचें कांहीं कारण नाहीं असा मला पदोपदी अनुभव येत आहे. प्रारंभाला कोणतेहि वाङ्मयीन शिक्षण न देतां आमच्या स्त्रियांना त्यांची आजची खेदकारक वस्तुस्थिति पटवून देतां येईल. स्त्री ही जोडीदारीण आहे. तिची बुद्धीची कुवतहि पुरुषांइतकीच आहे. पुरुष करीत असलेल्या उद्योगाच्या अत्यंत बारीक सारीक तपशिलांतसुद्धां भाग घेण्याचा तिला अधिकार आहे. पुरुषांइतकाच स्वातंत्र्याचा आणि मोकळेपणाचा तिला हक्क आहे. पुरुष जसा आपल्या व्यवसायाच्या क्षेत्रांत सर्वोच्च स्थान भोगतो तसाच स्त्रीलाहि तिच्या क्षेत्रांत सर्वोच्च स्थान घेण्याचा हक्क आहे. अशी वस्तुस्थिति नैसर्गिक असली पाहिजे. लिहितां वाचतां आलें म्हणूनच तें स्थान त्यांना मिळालें असें होतां कामा नये. परंतु केवळ दुष्ट रूढीच्या जोरावर अडाणी आणि कवडी किंमतीच्या माणसांचीसुद्धां सत्ता आज स्त्रियांवर चालत

आहे. सत्ता गाजविण्याची त्यांची लायकीहि नसते. ती सत्ता त्यांच्या हातीं असतां कामा नये. आपल्या स्त्रियांची ही अशी स्थिति आहे म्हणून आपल्या पुष्कळशा चळवळी अर्धवटच रहातात; आपल्या पुष्कळशा कामांचे योग्य ते चीज होत नाही. आपल्या व्यापारांत पुरेसे भांडवल न गुंतवितां विळा मोडून विळा करणाऱ्या व्यापाऱ्यासारखी आमची गत आहे.

तथापि, लिहिणें—वाचणें—हिशेब या तिहींचें ज्ञान नसतानाहि पुष्कळ चांगलें व उपयुक्त काम करतां येत असलें तरी, अशा प्रकारच्या ज्ञानाशिवाय नेहमीच आपलें चालूं शकेल असें नाही हें मात्र मी मानतोच. त्या ज्ञानाच्या योगानें आपली बुद्धि वाढते, तीक्ष्ण होते आणि सत्कार्य करण्याची आपली शक्तिहि वाढते. लिहिण्या-वाचण्याला मी अवास्तव किंमत दिलेली नाही. त्याचें योग्य तें स्थान मिळवें एवढाच माझा प्रयत्न आहे. स्त्रिया निरक्षर आहेत या सबबीवर त्यांचे बरोबरीचे हक्क हिरावून घेणें किंवा त्यांना ते नाकारणें या गोष्टींचें समर्थन पुरुषांना करितां येणार नाही हें वेळोवेळीं मी दाखवून दिलें आहे. पण हे निसर्गदत्त अधिकार संभाळण्याची, समजूतदारपणें वापरण्याची आणि त्यांची व्याप्ति वाढविण्याकरितां मेहनत करण्याची शक्ति स्त्रियांमध्ये येण्यासाठीं शिक्षण आवश्यक आहे. शिवाय ज्यांना हें शिक्षण मिळत नाही अशा लाखों लोकांना स्वतःची ओळख करून घेणेंहि शक्य होत नाही. कितीतरी ग्रंथांत सात्विक आनंद सांठविलेला असतो. शिक्षणावांचून त्याला आपल्याला मुकावें लागेल. शिक्षणहीन मनुष्य म्हणजे जवळजवळ पशूच असें म्हटलें तरी ती अतिशयोक्ति नव्हे. म्हणून शिक्षण जसें पुरुषांना तसें स्त्रियांनाहि आवश्यक आहे. याचा अर्थ असा नव्हे कीं दोघांच्याहि बाबतींत शिक्षणपद्धति सारखीच असली पाहिजे.

एकतर हल्लींची सरकारी शिक्षणपद्धति चुकीची असून अनेक दृष्टींनी घातक आहे. स्त्री आणि पुरुष या दोघांनीं तिचा अव्हेरच केला पाहिजे. आणि जरी समजा, आज असणारे दोष त्या पद्धतींत नसले तरी सर्व बाजूंनीं विचार करतां, तीं स्त्रियांना योग्य आहे असें मी म्हणणार नाहीं. स्त्रीपुरुषांचा दर्जा समान आहे खरा, पण दोघें एकसारखीच नाहीत. तीं परस्परांना पूरक आहेत. म्हणून ही अजोड जोडी आहे. एकाची दुसऱ्याला म.त होते; इतकी कीं एकावांचून दुसऱ्याच्या अस्तित्वाचीसुद्धां कल्पना करतां येत नाही. आणि या-वरूनच आपोआप निघणारा अनुषंगिक सिद्धांत हा कीं स्त्री-पुरुष या दोघांपैकी एकाच्याहि दर्जाला धक्का पोंचला तर त्यांत त्या दोघांचाहि सारखाच नाश आहे स्त्रियांच्या शिक्षणाची योजना आंखतांना ही मुख्य गोष्ट लक्षांत ठेवली पाहिजे. विवाहित दंपतीच्या घरा-बाहेरच्या उद्योगांत पुरुष हा श्रेष्ठ आहे, म्हणून साहजिकच त्याला त्या उद्योगाचें अधिक ज्ञान असावें हें इष्टच आहे. उलट गृहजीवन हें सर्वस्वी स्त्रियांचेंच क्षेत्र आहे. आणि म्हणून घरगुती बाबतींत, तसेंच मुलांच्या शिक्षण संगोपनाच्या बाबतींत त्यांना अधिक ज्ञान असावें हें उचित आहे. याचा अर्थ ज्ञानाचे हवाबंद दोन कप्पेच करावे किंवा ज्ञानाच्या कांही शाखा या दोघांपैकीं एकाला बंद असाव्यात, असा नाही. परंतु या मूलभूत तत्त्वाची विवेकपूर्ण जाणीव ठेवून जर त्यावर शिक्षणक्रम आंखले नाहीत, तर स्त्री-पुरुषांचा जीवन-विकास पूर्णपणें करणें शक्य होणार नाही.

आमच्या स्त्रियांना इंग्रजी शिक्षणाची आवश्यकता आहे किंवा नाही याबद्दल थोडें बोलतो. आपल्या रोजच्या व्यवहारांत, स्त्रियांना काय किंवा पुरुषांना काय, इंग्रजी शिक्षण घेतलेंच पाहिजे अशी कांहीं गरज नाही असें माझे मत झालें आहे. आपल्या चरितार्था-

साठी आणि आपल्या राजकीय चळवळींत सक्रिय भाग घेण्यासाठी इंग्रजी येणे आवश्यक आहे हे खरे पण स्त्रियांनी पोटासाठी काम करावे किंवा व्यापारधंद्यांत पडावे असें मला वाटत नाही. ज्या कांहीं थोड्या स्त्रियांना इंग्रजीची जरूर किंवा इच्छा असेल त्यांना पुरुषा-साठी असलेल्या शाळांत जाऊन ती पूर्ण करून घेतां येईल. पण, स्त्रियांकरितां काढलेल्या शाळांत इंग्रजी शिक्षण सुरू करण्यानें आमची असहायता मात्र वाढेल. लोक म्हणतात की, इंग्रजी वाङ्मयाचें समृद्ध भांडार स्त्री व पुरुष या दोघांनाहि खुलें असले पाहिजे. या विचार-सरणींत बराच गैरसमज आहे असें मी नम्रपणें सुचवितों. पुरुषानाच तेवढें तें भांडार खुले ठेवावें आणि स्त्रियांना मात्र बंद करावें असें कोणीच म्हणत नाही. साऱ्या जगाच्या वाङ्मयाचा अभ्यास करण्याची तुम्हांला गोडी असेल तर त्याबाबतींत तुम्हांला अडथळा करण्याची कोणाचीच छाती नाही परंतु एखाद्या विशिष्ट समाजाच्या गरजा लक्षांत घेऊन जेव्हां शिक्षणक्रम आंखावयाचे असतात, तेव्हां कांहीं थोड्या वाङ्मयभक्तांच्याच तेवढ्या गरजा पुरवून भागणार नाही. आज इंग्रजीच्या अभ्यासासाठी आमचे स्त्री-पुरुष जितका वेळ देतात त्याहून कमी वेळ त्याकडे द्या. असें सांगण्यांत इंग्रजीपासून त्यांना जो आनंद मिळण्याचा संभव आहे, तो काढून ध्यावा असा माझा हेतु नाही. माझे म्हणणें इतकेंच की, आजच्यापेक्षां अधिक स्वाभाविक पद्धति जर अंमलांत आणली तर तेवढाच आनंद थोड्या खर्चांत आणि थोडक्या श्रमांनीं कोणालाहि मिळवतां येईल. अमोलिक सौन्दर्य-रत्नांनीं ही वसुंधरा भरलेली आहे; पण ही सगळीं रत्नें कांहीं इंग्रजी भाषेच्या कोंदणांतच बसवलेलीं नाहीत. तितक्याच उत्कृष्ट कृती आपल्यामध्ये आहेत असें इतर भाषाभगिनीहि योग्य अशा अभिमानानें सांगू शकतील. हे सगळे रत्नभांडार आपल्या सर्व-

साधारण माणसांना मोकळे केलें पाहिजे. आमच्यांतील विद्वानांनीं आमच्याच भाषांतून त्यांचे अनुवाद आमच्याकरितां करण्याचें अंगावर घेतलें तरच तें शक्य आहे. वरीलप्रमाणें शिक्षणक्रमाचा नुसता आराखडा तयार केला म्हणजे कांहीं आपल्या समाजांतील बाल-विवाहाचें विष निघालें अथवा आपल्या स्त्रियांना बरोबरीचे हक्क दिले असें ठरत नाही. लश्मानंतर डोळ्यांपुढून जवळ जवळ नाहीं शाच होणाऱ्या आपल्या मुलींच्याविषयीं आतां आपण थोडा विचार करूं. त्या कांहीं परत शाळेत जाण्याचा संभव नसतो. एकदां आपल्या मुलीचे लग्न अगदीं लहानपणींच उरकून टाकण्याचें पाप केल्यानंतर जरी मागाहून आपण केलेल्या कृतीचें पापस्वरूप आयांना कळलें तरी त्यांना कांहीं आपल्या मुलींना शिक्षण देतां येत नाही, किंवा त्यांचें शुष्क आयुष्य आनंदमय करतां येत नाही; कोंवळ्या मुलीशीं लग्न करणारा मनुष्य तें कांहीं तिच्या हिताच्या बुद्धीनें करीत नसून निव्वळ इंद्रियलालसेनें करतो. या मुलीचा त्राता कोण ? या प्रश्नाचें जर योग्य उत्तर सापडलें तर स्त्रियांचा प्रश्नहि त्यामुळें सुटेल. उत्तर कठीण आहे हें खरें, पण संभवनीय असें तें एकच उत्तर आहे; आणि तें हें कीं तिच्या नवऱ्याशिवाय दुसरें कोणीहि तिचा कैवार घेणार नाही. पण आपल्या नवऱ्याला ताळ्यावर आणणें त्या कोंवळ्या पोरीला जमेल अशी कल्पना करणेंच चुकीचें आहे. म्हणून हें कठीण कार्य आज तूर्त तरी पुरुषांकडेच सोपविलें पाहिजे. शक्य तर मी लग्न झालेल्या लहान मुलींची मोजदाद करून त्यांच्या नवऱ्यांना जाऊन भेटेन आणि एवढ्याशा पोरीशी स्वतःच्या भवितव्याची सांगड घालून देण्यांत ते केवढा भयंकर प्रमाद करीत आहेत हें त्यांना पटवून देण्याचा प्रयत्न करीन, आणि त्यांना खडसून बजावीन कीं जर तुम्ही आपल्या बायकांना शिक्षण देऊन मुलें होण्याच्या दृष्टीनें

नव्हे तर त्या मुलांचें योग्य रीतीनें संगोपन करण्याच्या दृष्टीनें सुद्धा त्यांना लायक न बनवाल आणि त्या लायक होईपर्यंत पूर्णपणें ब्रह्मचर्याचें पालन न कराल तर आणि तोंवर या पापाचें परिमार्जन होणार नाहीं.

अशा रीतीनें भगिनी—समाजाच्या सदस्यांपुढें कितीतरी सुपीक क्षेत्रे पडलेलीं आहेत. त्यांत त्यांना आपली सर्व शक्ति कामीं आणतां येईल. कामाचें क्षेत्र इतकें विशाल आहे कीं, निश्चयाचें सर्व बळ जर या कामी लावलें तर स्वराज्याच्या नांवाचा उल्लेख सुद्धां न करतां त्या कार्याची फार मोठी सेवा करतां येईल. सुधारणेच्या बाकीच्या चळवळी तूर्त तशाच राहिल्या तरी हरकत नाहीं. छापखाने नव्हते, आणि व्याख्यानाचें क्षेत्र सुद्धां जेव्हां मर्यादित होतें, आजच्याप्रमाणें एका दिवसांत एक हजार मैलांऐवजी चौवीस मैल सुद्धां प्रवास करणें ज्या वेळीं कठीण होतें, त्या वेळीं आपल्या ध्येयांचा प्रसार करण्याचें एकच दार उघडें होतें, आणि तें म्हणजे स्वतःचा आचार. आणि आचारामध्यें सामर्थ्यहि मोठें होतें. आज आपण वायुगतीनें इकडे तिकडे जातो येतो, व्याख्यानें देतो, वर्तमानपत्रांत लेख लिहितो, आणि तरीहि आपण आपल्या ध्येयापासून कितीतरी दूर आहोंत ! सर्वत्र निराशेचा सूर भरून राहिला आहे. माझे मत म्हणाल तर पूर्वीप्रमाणेंच आपल्या प्रत्यक्ष आचाराचाच प्रभाव भाषणांपेक्षां अगर लेखांपेक्षां जनतेवर खात्रीनें अधिक पडेल. आपल्या समाजाला माझी अशी आग्रहाची विनंति आहे कीं समाजाच्या सदस्यांनीं आपण जें कांहीं करूं तें शांतपणें आणि पुढें पुढें न करता होईल याची काळजी घ्यावी.

स्त्रीची कामगिरी कोणती ?

: २

एका अत्यंत सुशिक्षित भगिनीकडून आलेल्या पत्रांतून पुढील मजकूर घेतला आहे:—

“ अहिंसा आणि सत्याग्रह यांच्या द्वारा आत्म्याची थोरवी आपण जगाला दाखवून दिली आहे. मनुष्यामधील अधम वृत्तीला कसे जिंकवे या प्रश्नाचा निकाल या दोन शब्दांनी प्रकट होणाऱ्या तत्त्वांनीच लागतो.

आपण आम्हा स्त्रियांचा प्रश्न सोडवावा अशी माझी आपल्याला प्रार्थना आहे. स्त्रियांचा प्रश्न अशी वस्तूच नाही, असे राजाजी म्हणतात. राजकीय अर्थाने कदाचित् नसेल. व्यावसायिक अर्थाने सुद्धा तो कठीण प्रश्न होऊ नये अशी व्यवस्था कायदा करून कदाचित् करता येईल, म्हणजेच, सर्व व्यवसाय स्त्रियांना आणि पुरुषांना दोघांनाहि सारखेच उघडे रहावेत असे करता येईल. पण तेवढ्याने आम्ही स्त्रिया आहोत आणि म्हणून पुरुषांपासून गुणानी भिन्न आहोत ही वस्तुस्थिति काही बदलणार नाही. आमच्यामधील हीन वृत्तींना जिकण्याकरिता सत्य-अहिंसेव्यतिरिक्त आम्हांला आणखी कांही तत्त्वाची जरूर आहे. पुरुषांप्रमाणेच स्त्रियांची प्रकृतिहि एकाहून एक चांगल्या गोष्टी प्राप्त करून घेण्याची धडपड करीत असते. पण आपली आक्रमक प्रवृत्ति, लालसा, दुस्न्याला दुःख देण्याची पाशवी प्रेरणा वगैरे नाहींशा करण्याकरिता ज्याप्रमाणे अहिंसा आणि ब्रम्हचर्य यांची पुरुषांला जरूर आहे, त्याप्रमाणे स्त्रियांमध्ये जे पुरुषांपेक्षा वेगळे गुण आहेत आणि जे निसर्गातःच स्त्रियांमध्ये असतात असे सर्वसाधारणपणे म्हणतात त्या हीन गुणांपासून मुक्त होण्याची शक्ति तिच्यात येण्याकरिता स्त्रीच्या बाबतीतहि तत्त्वाची गरज आहे. तिच्या जातीचे स्वाभाविक गुण; ती स्त्री म्हणून केलें जाणारे तिचे सगोपन-शिक्षण, आणि ती स्त्री म्हणून जी परिस्थिति तिच्याभोंवती निर्माण केली जाते ती

परिस्थिति—या सर्व गोष्टी तिच्याविरुद्ध असतात. काम करीत असतांना या गोष्टी नेहमी तिच्या मार्गात आडव्या येऊन तिला अडथळा करतात आणि मग 'किती केल तरी ती स्त्रीच' हे ठराविक ठशाचे उद्गार लोकांना काढायला संधि मिळते. यालाच मी स्त्रीपणाचा आमच्या गळ्याभोवती पडलेला फास असे म्हणते. जर आमच्याजवळ बरोबर लागू पडणारी गुरुकिल्ली असेल, स्वतःला सुधारण्याची पद्धति अवगत असेल, तर सहानुभूति आणि कोमलपणा यासारखे आमचे नैसर्गिक गुण आमच्या मार्गात धोड होण्या-ऐवजी आम्हाला मदतरूप होतील. पुरुषाच्या बाबतीत आपण जो उपाय सुचविला आहे त्याप्रमाणेच ही आमची सुधारणा आमच्या अतरातूनच झाली पाहिजे.

मी वर स्त्रीचा स्वभाव, सगोपन आणि परिस्थिति यांमिथी उल्लेख केला. माझे म्हणणे स्पष्ट करण्याकरिता मी एक उदाहरण देते.

स्त्रियांना मुद्दु, कोमलहृदयी, सहानुभूतियुक्त असावे असा निसर्गाचा हेतु आहे. कारण त्यांना मुलांचे पालनपोषण करावयाचे असते. या गुणाचा तिच्यावर नकळत बराच प्रभाव असतो. त्यामुळे जेव्हा काही करण्याचा प्रसंग येतो तेव्हा ती अतिशय भावनावश होते. पुरुषाबरोबर हिडता फिरताना तिच्या हातून मोठ्या चुका घडतात. होऊ नये अशा वेळी ती मनाने हळवी होते. तिचा स्वभाव विलक्षण आहे, ती सहज फुशारते, आणि पुष्कळ वेळा वेडपटपणे वागते.

(येथे लेखिकेने आपले व आपल्या मैत्रिणीचे अशी-दोन उदाहरणे दिली आहेत.)

मला वाटते अधिक उदाहरणे देऊन माझा मुद्दा स्पष्ट करण्याची आवश्यकता नाही. आपल्याला सर्व तऱ्हेच्या स्त्रियांचा स्वप्न अनुभव आलेला आहे. स्त्रियांना ठिकाणावर ठेवणाऱ्या अत्यंत महत्त्वाच्या तत्त्वाचा त्यांच्यात अभाव आहे असे मी म्हणते ते कितपत बरोबर आहे हे आपल्याला कळेल.

आपण मला 'हरिजन' वाचण्याचा सल्ला दिला. पण अतरात्म्याविषयी त्यांत आपण कांही दिशादर्शन केल्याचे आतांपर्यंत माझ्या आढळात आलेले नाही. कांतणे व राष्ट्रीय स्वातंत्र्याकरिता झगडणें ही त्या सबर्धान्य

शिक्षणाची कांही अर्गे आहेत एवढेच. त्यानें सारा प्रश्न सुटेलसें वाटत नाही. कारण मी कातणाऱ्या आणि कप्रेसकार्य करण्याचा प्रयत्न करणाऱ्या स्त्रिया पाहिल्या आहेत पण त्या स्त्रीजातीच्या असल्यामुळेच त्याच्या हातून-सुद्धा तशा घोडचुका होत असलेल्या माझ्या पहाण्यांत आहेत.

स्त्रीने पुरुषासारखे व्हावे अशी माझी इच्छा नाही. पण आपण पुरुषाना त्याच्या स्वभावातील हीनतेवर अहिंसेचा तोडगा शिकविला आहे, त्याच-प्रमाणे आमचा वेडपटपणा नाहीसा करील अशा प्रकारची शिकवण आपण आम्हाला द्या. आमच्या गुणाचा जास्तीत जास्त चांगला उपयोग कसा करून घ्यावा, आमच्यातील प्रतिकूल गोष्टींना अनुकूल करे करून घ्यावे हे कृपा करून आम्हाला सांगा...”

सत्याग्रहाचा शोध लागल्यापासून माझी स्त्रीजातीची सेवा निश्चितपणें सुरू झाली असा मी अभिमान बाळगीत होतो. पण या पत्रलेखिकेचें तर असें मत आहे कीं पुरुषाहून स्त्रीला वेगळ्या रीतीनें वागविलें पाहिजे. तसें असेल तर, कोणाहि ‘पुरुषा’ला त्यांचा प्रश्न बरोबर सोडवितां येईल असें मला वाटत नाही. त्यानें कितीहि प्रयत्न केला तरी त्याला अपयशच येणार, कारण निसर्गानें त्याला स्त्री-पक्षां वेगळ्याच प्रकारचा बनविला आहे. कांटा कुठें खुपतो तें ज्याचें त्यालाच कळणार. म्हणून आपल्याला कशाची गरज आहे हें शेवटीं स्त्रीलाच अधिकृतपणें ठरवावें लागेल. माझे स्वतःचें मत असें आहे कीं, मुळांत ज्याप्रमाणें स्त्री आणि पुरुष हे एक आहेत त्याचप्रमाणें त्यांचा प्रश्नहि तत्त्वतः एकच असला पाहिजे. दोघांमधील आत्मा एकच आहे. दोघांचेहि जीवन एकच आहे, दोघांनाहि एकाच प्रकारच्या भावना असतात. एकजण दुसऱ्याचा पूरक आहे. दोघेहि परस्परांच्या प्रत्यक्ष मदतीवांचून जगणें शक्य नाही.

पण कसें कोण जाणें, अत्यंत प्राचीन काळापासून पुरुषानें स्त्रीवर आपलें वर्चस्व स्थापिलें आहे, आणि त्यामुळें स्त्रीमध्ये स्वतःविषयी

न्यूनतेची भावना वाढली आहे. स्त्री पुरुषापेक्षा कमी प्रतीची या पुरुषाच्या स्वार्था शिकवणुकीला खरें समजून ती त्यावर विश्वास ठेवीत आली आहे, पण पुरुषांमधील सुज्ञांनी मात्र तिचा समान दर्जा मान्य केला आहे.

तरी कांहीं मर्यादेच्या पुढे त्यांचे पंथ वेगळे होतात यांत शंका नाही. मुळांत जरी दोघे एक असली तरी शरीराच्या दृष्टीने त्या दोघांत अत्यंत महत्वाचा भेद असतो हेहि तितकेंच खरें आहे. म्हणून दोघांची कामे वेगवेगळी असली पाहिजेत. बहुमुख्य स्त्रिया नेहमीच मातृत्वाचे कर्तव्य पत्करतील; ते पार पाडण्यासाठी त्यांच्यांत अमे गुण असले पाहिजेत कीं जे पुरुषांमध्ये असण्याची कांही गरज नाही ती थंड प्रकृतीची असते; तो क्रियावान् असतो. ती घराची स्वभावसिद्ध स्वामिनी असते. तो मिळवून आणतो, ती तें भंडाळते आणि वाटून देते. ती सर्वांची काळजी वहाणारी आहे. मानव-वशाच्या अर्भकांचें संगोपन करण्याची कला हा तिचाच एकमेव विशेष अधिकार आहे. तिने काळजी घेतली नाही तर मनुष्यजात नष्ट होईल.

आपलें घर सोडून त्या घराच्या रक्षणासाठी स्त्रीला खांद्यावर बंदूक घेऊन पडण्यास सांगावें किंवा प्रवृत्त करावें हे स्त्री व पुरुष दोघानाहि कमीपणा आणणारें आहे. जंगलीपणाकडे तें परत वळणें आहे, आमच्या नाशाचा तो आरंभ आहे. पुरुष ज्या घोड्यावर बसला आहे त्या घोड्यावर बसण्याचा प्रयत्न स्त्री करील तर ती आपणाहि खाली येईल, त्यालाहि खाली आणील. आपल्या सोबतिणीने तिचा विशिष्ट व्यवसाय सोडून द्यावा असा तिला मोह पाडण्याचें किंवा तिच्यावर सक्ती करण्याचें पाप पुरुषाच्या माथ्यावर राहिल. घरावर बाहेरून हल्ला झाला असतां त्याचा बचाव करण्यामध्ये जितकें शौर्य आहे तितकेंच शौर्य तें घर सुस्थितीत ठेवण्यामध्येहि आहे.

लाखों शेतकऱ्यांचें त्यांच्या नैसर्गिक परिस्थितींत मी निरीक्षण केलें तेव्हां, आणि रोज या लहानशा सेवाग्रामांत मी त्यांना पहातों तेव्हां, कार्यक्षेत्राची नैसर्गिकरीत्या झालेली विभागणी ठळकपणें माझ्या लक्षांत आल्यावांचून रहात नाही. स्त्रिया लोहारीचें किंवा सुतारीचें काम करीत नाहीत. पण पुरुष आणि स्त्रिया शेतांवर काम करतात, आणि त्यांतलें शक्तीचें काम असेल तें पुरुष करतात. स्त्रिया घर संभाळतात, त्याची व्यवस्था ठेवतात. कुटुंबाच्या तुटपुंज्या उत्पन्नांत त्या भर टाकतात, पण पुरुष हाच मुख्य मिळविता रहातो.

कार्यक्षेत्रांमध्ये विभागणी होते हें मान्य केल्यानंतर मनुष्य म्हणून जे सर्वसामान्य गुण आणि जी संस्कृति असणें आवश्यक आहे ते गुण व ती संस्कृति स्त्री व पुरुष या दोघांनाहि जवळ जवळ एकच आहेत.

हा मोठा प्रश्न सोडविण्यांत माझा जर काहीं हिस्सा असेल तर तो हा की व्यक्ती असोत किंवा राष्ट्रे असोत, त्यांच्या जीवनाच्या प्रत्येक अंगामध्ये सत्य व अहिंसा ही दाखल झाली पाहिजेत हें मी पुढें मांडलें आहे. या कामी स्त्री ही निर्विवादपणें पुढारीपण घेईल, आणि अशा रीतीने मानवी उत्क्रांतीच्या कार्यांत तिला आपलें स्थान सांपडलें म्हणजे तिची स्वतःविषयीची न्यूनतेची भावना नाहीशी होईल, ही आशा मी उराशी बाळगून आहे. हें जर तिला यशस्वीपणें करतां आलें तर प्रत्येक गोष्टीची दिशा आणि व्यवस्था ठरविण्याला कामप्रेरणाच कारणीभूत असते या आधुनिक शिकवणुकीवर विश्वास ठेवण्याचें ती निश्चयपूर्वक नाकारील. मला वाटतें, माझी ही मांडणी थोडीशी ओबडधोबडच झाली. पण मला काय म्हणावयाचें आहे तें स्पष्ट झालें असावें. युद्धामध्ये आज सक्रिय भाग घेणारीं लाखों माणसें कामपिशाचानेंच झपाटलेली आहेत की काय ? आपापल्या शेतांत एकत्र काम करणारे शेतकरी स्त्री-पुरुष कांहीं कामभाव-

नेनेच पीडलेले किंवा तिचे गुलाम झालेले नसतात. याचा अर्थ स्त्री-पुरुषांत जन्मजात असणाऱ्या त्या प्रेरणेपासून ते मुक्त आहेत असे मला म्हणावयाचें किंवा सुचवावयाचें आहे असा नाही. पण आजच्या कामविषयक वाङ्मयानें ज्यांचीं मनें भरलेली आहेत त्यांच्या जीवनांत जसें त्या भावनेचे वर्चस्व आढळतें तसें वर्चस्व या लोकांच्या जीवनांत खात्रीनें नसतें. जगायचें कसें हा भयानक प्रश्न पुढें आ वासून उभा असतांना असल्या गोष्टींचा विचार करण्यालामुद्धां पुरुषाला किंवा स्त्रीला सवड कुठली ?

स्त्री ही अहिंसेची मूर्ति आहे असें मी वारंवार म्हटलें आहे. अहिंसा म्हणजे अथांग प्रेम. याचाच अर्थ कष्ट सोसण्याची अपार शक्ति. मनुष्याची जन्मदात्री जी स्त्री तिच्यावांचून ही शक्ति मोठ्या प्रमाणात कोण दाखविणार ? आपल्या तान्हुल्याला नऊ महिने पोटात वाहतांना आणि पोसतांना ती ही शक्ति दाखविते आणि होणाऱ्या यातना आनंदांनं भोगते. प्रसूतीकाळच्या वेदनांपुढें इतर वेदनांची काय कथा ? पण त्या वेदनासुद्धां ती उत्पत्तीच्या आनंदांत विसरते. आपलें छकुलें दिवसेंदिवस वाढत जावे यासाठीं रोजच्यारोजे कोण खस्ता खाते ! तेंच प्रेम तिनें साऱ्या मानवजातीवर करायला लागोवें, आपण कधींकाळीं पुरुषाची भोगवस्तु होतो किंवा होऊं शकतो हें तिनें विसरून जावें. मग पुरुषाची माता, जन्मदात्री आणि मक पुढारी या नात्यानें पुरुषाच्या बरोबरीचें माननीय स्थान तिला प्राप्त होईल. शांतीच्या अमृताकरितां तहानलेल्या भांडखोर जगाला शांतीची कला शिकविणें हें तिचेंच सर्वस्वी काम आहे. सत्याग्रहाचें पुढारीपण तीच घेऊं शकेल, कारण त्याला पुस्तकी विद्वत्तेची जरूर नसते. कष्ट सहन करण्यानें आणि श्रद्धेनें मजबूत बनलेल्या हृदयाची मात्र त्याला गरज नसते.

कांहीं वर्षांपूर्वी पुण्याच्या ससून हॉस्पिटलमध्ये मी आजारी असतांना माझी शुश्रूषा करणाऱ्या भल्या परिचारिकेने एका बाईची मला गोष्ट सांगितली. पोटांत असलेल्या मुलाचे प्राण धोक्यांत येऊं नयेत म्हणून तिने क्लोरोफॉर्म (गुंगीचे औषध) घेण्याचे साफ नाकारले. त्यामुळे ऑपरेशन करतांना तिला फार यातना सोसाव्या लागल्या. आपल्या तान्हुल्याविषयीचे प्रेम हेच एकमेव तिला गुंगीचे औषध होतें. त्याला वांचविण्याकरितां वाटेल तितके दुःख सोसावे लागलें तरी त्याची तिला खातर नव्हती. अशा पुष्कळ शूर स्त्रिया आपल्यामध्ये असतात हें माहीत असणाऱ्या स्त्रियांनी आपल्या स्त्रीत्वाचा तिरस्कार करूं नये किंवा आपण पुरुषाच्या जन्माला कां गेलों नाहीं म्हणून खेद मानूं नये. त्या शूर स्त्रीची आठवण झाली कीं अशी योग्यता एक स्त्रीचीच हें कळून येऊन मला तिचा हेवा वाटतो; ती योग्यता तिला स्वतःला मात्र कळली पाहिजे. आपण पुरुष झालों तर किती बरे होईल असें जसें स्त्रीला वाटते तसें आपण स्त्री व्हावे असें पुरुषाला कां नये वाटूं ? पण हें वाटणे व्यर्थ आहे. ज्या स्थितीत आपण जन्माला आलों आहों त्या स्थितीत आनंद मानावा आणि आज निसर्गानें जें कर्तव्य आपल्याकडे सोपविलें तें आपण पार पाडावे.

आतापर्यंत विवाहाच्या मोहाला ज्यानी यशस्वीपणे तोंड दिले आहे अशा एक बार्ड लिहितात.—

“ काल मलबारी हॉल [मुंबई] मध्ये एक स्त्रियाची परिषद झाली त्या परिषदेत पुकळ चागली भाषणे झाली, चागले ठराव पास झाले. शरदा बिल हा त्या दिवशी परिषदेपुढील मुख्य प्रश्न होता. आपण मुर्लाचे लग्नाचे वय १८ वर्षे धरता याबद्दल आगहाला कितीतरी आनंद वाटतो. दुसरा एक महत्वाचा ठराव वारसाकायद्यासबंधी होता. आपण ‘नवजीवन’ किंवा ‘यंग इंडिया’ मध्ये याविषया जर एखादा सणसणीत लेख लिहिता तर त्याची किती मदत होईल ! आपला जन्म-जात हक्क व मान मिळविण्याकरीता स्त्रियाना भिक्षा मागायला का लागावी किंवा झगडायला तरी का लागावे ? स्त्रीच्याच पोटी जन्माला आलेल्या पुरुषाने मोठ्या दिमाखाने स्त्रीला ‘अबला’ म्हणावे आणि आम्हाला जे त्याने दिलेच पाहिजे ते ‘देतो’ म्हणून थोर तोडाने आश्वासन द्यावे, हे किती विचित्र आणि त्याचबरोबर किती करुणाजनक, हास्यास्पद आहे ! ‘देतो’ म्हणे ! कसली ही मूर्खपणाची भाषा ? ज्याच्या हाती पाशवी बळ आहे त्यांना दाडगाव्याने लोकाकडून जे हिसकून घेतले ते त्यांना परत करण्यात ‘थोरपणा’ कसला, ? ‘दाक्षिण्य’ तरी कसले ? स्त्रिया पुरुषापेक्षा कोणत्या बाबतीत कमी ठरतात ? वारसाच्या वाटणीत पुरुषापेक्षा त्याचा हिस्सा कमी का असावा ? तो समसमान का असू नये ? दोन दिवसापूर्वी काही मडळीशी आम्ही या बाबतीत खूप कडाक्याने वाद करित होतो. एक बार्ड म्हणाल्या, ‘आम्हाला नको बार्ड कायद्यात बदल हायला. आहे त्यात आम्हांला समाधान आहे. विचार केला तर, कुळाचं

नांव आणि परपरा चालविणाऱ्या मुलांकडेच मोठा हिस्सा जावा हे न्यायाचच आहे. तोच कुटुंबाचा आधार आहे.' आम्ही विचारलें, ' मग मुलीचं काय ? ' तेथें असणारा एक धिप्पाड तरुण मध्येच म्हणाला, ' हः, त्याच काय ? तिचा ' तो ' तिची काळजी घेईल ना ? ' अस्सं काय ? ' तिचा तो ' ! नेहमी तिचा ' तो ' ! हा ' तो ' म्हणजे पीडा होऊन बसली आहे ! ' तो ' असण्याचे कारण काय ? ' तो ' असेलच असे कां धरून चालावें ? मुलगी म्हणजे जणू एखाद गांठोडेच आहे, ' तो ' येईपर्यंत आईबापांनीं ते आपल्या घरांत कसेबसे संभाळायचे आणि तो आला म्हणजे सुटकेचा एक निःश्वास टाकून थडपणे त्याच्या स्वाधीन करायचे ! तुम्ही स्वतः जर मुलगी असता तर तुम्ही नसता का खरोखर खवळून उठलां ? "

पुरुष स्त्रियांवर करीत असलेल्या जुलमांबद्दल खवळून जाण्याला मला मुलगीच झालें पाहिजे असें नाहीं. त्या जुलमांच्या यादींत वारसाचा कायदा हा कमीत कमी जुलमाचा मी मानतो. वारसाच्या कायद्यानें जें अनिष्ट सूचित होतें त्याहून अतिशय मोठ्या प्रकारच्या अनिष्टाशीं सारडा बिल झगडत आहे. पण स्त्रीच्या हक्कांच्या बाबतींत मी पडतें न घेणारा आहे. पुरुषाला जे कायदे नडत नाहींत ते स्त्रियांना नडतां कामा नयेत या मताचा मी आहे. मुलांना आणि मुलींना मी पूर्ण समानतेच्या दृष्टीनें वागवीन. स्त्रिया जसजशा आपलें बळ ओळखूं लागतील—आणि त्यांना शिक्षण मिळत आहे त्या प्रमाणांत तें त्यांनीं ओळखलेंहि पाहिजे—तसतसा त्यांना भोगाव्या लागत असलेल्या उघड उघड वैषम्याचा साहजिकच त्यांना संताप येईल.

पण कायद्याच्या बाबतींतील विषमता काढून टाकणें हा उपाय निव्वळ तात्पुरता होईल. या दोषाचें मूळ लोक समजतात त्यापेक्षां फार खोल रुजलेलें आहे. त्याचें मूळ मनुष्यामध्ये असलेल्या सत्तेच्या व कीर्तीच्या लोभांत आहे, आणि त्याहूनहि खोल म्हणजे स्त्री-पुरुषांच्या परस्परां-

विषयींच्या लाळसेत आहे. मनुष्याला नेहमीं सत्तेची इच्छा असते. मालमत्तेवरील मालकीनें ही सत्ता मिळते. सत्तेवर अधिष्ठित असणारी कीर्ति मेर्यानंतरसुद्धां मिळावी अशी भूक पुरुषाला असते. मालमत्तेचे जर वाढत्या क्रमानें तुकडे तुकडे होत गेले—आणि नव्या पिढीतील साऱ्यांनाच समान हिस्सा द्यावयाचा म्हटलें म्हणजे तसे तुकडे होत जाणारच—तर मग ही भूक भागणार कशी ? म्हणून मग सर्वांत वडील मुलाकडे जिंदगीचा मोठा हिस्सा वारसाहक्कानें देणें प्राप्त होतें. स्त्रिया बहुतेक लग्न करतात आणि कायदा जरी त्यांच्याविरुद्ध असला तरी त्या आपल्या नवऱ्याच्या सत्तेत आणि अधिकारांत भागीदार होतातच. अमक्या जमीनदाराची बायको म्हणूनच ती ‘जमीनदारीण,’ ‘बाईसाहेब,’ ‘राणीसाहेब’ होते आणि त्यांत तिला आनंद वाटतो. म्हणून विषमतेच्या वागणुकीच्या बाबतींत तात्त्विक चर्चा करीत असतांना जरी त्यांनीं आमूलाग्र सुधारणा होण्याच्या बाजूनें मत दिलें तरी त्या मताप्रमाणें वागण्याचा प्रसंग येतो तेव्हां या अधिकारापासून दूर होण्याची त्यांची इच्छा नाही असेंच आढळून येतें.

म्हणून, कायद्याच्या बाबतींत असलेल्या स्त्रियांच्या सर्व अपात्रता दूर कराव्या या मताचा मी नेहमीं पुरस्कार करीत असलों तरी हिंदुस्थानांतील जाणत्या स्त्रियांनीं मूळ कारणालाच हात घातला पाहिजे असें मी म्हणेन. स्त्री ही त्यागाची आणि सहनशीलतेची मूर्ति आहे, आणि म्हणून सार्वजनिक जीवनांत तिचा प्रवेश झाला तर तें शुद्ध होईल, बेलगामी महत्वाकांक्षेला आणि मालमत्तेच्या संग्रहाला त्यामुळे आळा बसेल. लाखो लोकांच्याजवळ पुढल्या पिढीला द्यायला कवडीहि नसते हें या स्त्रियांनीं समजून असावें. वाडवाडिलांची मिळकत आपण मुळींच घेणार नाही अशी शिकवण या लोकांपासून कांहीं स्त्रियांनीं तरी घेतली पाहिजे.

आईला किंवा बापाला आपल्या सर्व मुलांना सारखी वांटतां येईल अशी खरी इस्टेट म्हणजे तिचें वा त्याचें शील आणि त्या मुलांच्या शिक्षणाची ते करीत असलेली सोय हीच होय. आईबापांनीं आपले मुलगे व मुली स्वावलंबी कशीं होतील, निदळाच्या घामानें प्रामाणिकपणें आपलें पोट भरण्याला तीं मुलें समर्थ कशीं होतील, हें पहावें. अज्ञान मुलांच्या संगोपनाचा भार आपोआप मग वंशजावर पडेल. श्रीमंतांनीं आपल्या मुलांना वाडवडिलांच्या इस्टेटीचे गुलाम बनविण्याची अश्लाघ्य आकांक्षा ठेवण्याऐवजीं स्वतंत्र कसें व्हावें हें त्यांना शिकविण्याची रास्त आकांक्षा धरली तर त्यांच्या मुलांत आज असणारा नेमळटपणा पुष्कळसा निघून जाईल वाडवडिलांच्या इस्टेटीचे गुलाम होण्यानें त्यांच्यांतील साहसवृत्ति मरते आणि आळस व चैन यांबरोबरच इतर विकार बळावतात. दीर्घकाल सांठत आलेले दोष शोधून काढून नाहीसे करणें हा जागृत स्त्रियांनीं आपला विशेष अधिकार मानावा.

स्त्रीजातीला अपात्र ठरविण्याच्या बाबतींत स्त्रीपुरुषांमधील परस्पराविपर्यायाच्या लालसेचाहि मोठा भाग आहे हें दाखवून द्यायला पाहिजे असें नाही. स्त्रीनें पुरुषाला अनेक प्रकारें नकळत सूक्ष्म मार्गांनीं फसविलें आहे. तसेंच आपल्यावर वर्चस्व मिळविण्याच्या स्त्रीच्या प्रयत्नांत मोडता घालण्याची तितक्याच नकळत पण व्यर्थ धडपड पुरुषानें केली आहे. या दोन्हीचा परिणाम काय झाला ? प्रगति खुंटली. या दृष्टीनें पाहिलें असतां हा एक अत्यंत गंभीर प्रश्न वाटतो. भारतमातेच्या जाणत्या मुलांनींच तो सोडला पाहिजे.

आपण पाश्चात्य चाळीरीतीची नकळत करतां कामा नये. त्या चाळीरीती तिकडच्या परिस्थितीला अनुकूल असतील कदाचित्. हिंदो प्रकृतीला आणि हिंदी परिस्थितीला अनुरूप अशाच पद्धति

येथें लागू केल्या पाहिजेत. स्वतःला कष्टांत ठेवणाऱ्या, शुद्ध करणाऱ्या, स्थिरता देणाऱ्या आपल्या खंबीर हातांनी त्यांनी आमच्या संस्कृतीत जें उत्कृष्ट आहे त्याचें रक्षण केलें पाहिजे आणि जें हिणकस, अधोगतीला नेणारें असेल तें न कचरतां झिडकारलें पाहिजे. सीता, द्रौपदी, सावित्री आणि दमयंती यांसारख्या स्त्रियांचें हें काम आहे, पुरुषी थाटाच्या किंवा नखरा करणाऱ्या स्त्रियांचें नव्हे.

बेझवाडा येथें प्रसिद्ध होणाऱ्या ' इंडिअन स्वराज्य ' या पत्राचा एक अंक एका पत्रलेखकानें माझ्याकडे पाठविला आहे. त्यांत स्मृतीं-मध्ये 'स्त्रियांचें स्थान' या विषयावर एक लेख आला आहे. त्यांतून कांहीं उतारे मी कांहींहि बदल न करतां येथें उतरून घेतले आहेत:—

शीलहीन, कामी वृत्तीचा, क्रिवा सद्गुणरहित जरी पति असला तरी साध्वी स्त्रीने पतीची देवाप्रमाणे पूजा करावी.

(मनु ५—१५४)

स्त्रियांना आपल्या पतीच्या वचनानुसार चालावे.

(याज्ञवल्क्य १—१८)

स्त्रीकरिता वेगळा यज्ञ, व्रत किंवा उपोषण नाही. पतीच्या सेवेनेच स्त्रीला स्वर्गांत मान मिळतो.

(मनु ५—१५५)

पति जिवंत असतां जी स्त्री उपोषण किंवा व्रतें करते, ती आपल्या पतीचे आयुष्य कमी करते. अशी स्त्री नरकाला जाते. ज्या स्त्रीला तीर्थानुष्ठान करावयाचे असेल तिने आपल्या पतीचे पाय अथवा सर्वांग धुवावे आणि ते पाणी प्यावे; त्यायोगे तिला अत्युच्च स्थान प्राप्त होते.

(अत्री १३६—१३७)

स्त्रीला पतीच्या लोकांहून तिसरा उच्च लोक नाही. जी स्त्री आपल्या पतीला असतुष्ट करते ती मृत्यूनंतर तिसऱ्या लोकाला जाऊ शकत नाही. म्हणून तिने आपल्या पतीला कधीहि दुखवू नये.

(वशिष्ठ २१—१४)

जी स्त्री आपल्या माहेरच्या माणसांच्या गुणांचा गर्व करून पतीची आशा उल्लंघन करते तिला तिला लोकसमुदायापुढे कुत्र्यांकडून राजानें खाववावें. (मनु ८—३७१)

पतीची अवज्ञा करणाऱ्या स्त्रीने वाढलेले अन्न कोणीहि खाऊ नये. अशा स्त्रीला विषयासक्त म्हणावे. (आगिरस् ६९)

दुर्व्यसनी, मद्यपी अथवा व्याधीने पीडलेल्या पतीची स्त्रीने जर अवज्ञा केली तर त्या स्त्रीची मूल्यवान् वस्त्रे भूषणे काढून घेऊन तिला दूर ठेवावी. (मनु १०—७८)

स्त्रीला मानवजातीची माता मानणाऱ्या आणि आपल्याइतकेंच स्वातंत्र्य तिला असलें पाहिजे अशी इच्छा हृदयाशीं बाळगणाऱ्या पुरुषांच्या अंतःकरणात ज्या वचनांविषयीं यत्किंचितहि आदर उत्पन्न होत नाही अशीं वचनें स्मृतिग्रंथांत असावीं याबद्दल वाईट वाटतें, आणि सनातनी मताच्या मंडळींच्या वतीनें प्रसिद्ध होणाऱ्या वृत्त-पत्रानें अशीं वचनें जणू तीं धर्माचें अंगच असें समजून प्रसिद्ध करावीत याचें तर विशेष दुःख होतें. अर्थात् स्मृतींमध्ये अशीं दुसरी कित्येक वचनें आहेत कीं तीं स्त्रीला तिचे योग्य स्थान देतात आणि तिला अत्यंत पूज्य मानतात. ज्या स्मृतींमध्ये एके ठिकाणी एक वचन तर दुसऱ्या ठिकाणीं बरोबर त्याच्या विरुद्ध नीतिभावनेला धक्का देणारें वचन आहे, अशा स्मृतींच्या बाबतीत काय करावें असा प्रश्न उद्भवतो. मी पूर्वीच पुष्कळ वेळां सुचविलें आहे कीं धर्मग्रंथांच्या नांवानें जें कांहीं छापलें जातें तें सर्व परमेश्वराचा किंवा अंतःस्फूर्त शब्द म्हणून ग्राह्य मानण्याचें कांहीं कारण नाही. पण चांगलें व मूळचें कोणतें हें कांहीं प्रत्येकाला ठरवितां येत नाही. याकरितां एक अधिकृत मंडळ असावें, त्या मंडळानें धर्मग्रंथ म्हणून जें कांहीं आहे तें सर्व तपासून पाहवें. ज्या वचनांना नैतिक दृष्ट्या कांहीं किंमत नाही, किंवा जीं धर्माच्या आणि नीतीच्या मूळ सिद्धां-

ताच्याच विरुद्ध आहेत अशीं वचनें त्यांतून काढून टाकावीत, आणि असे शुद्ध केलेले ग्रंथ हिंदु लोकांच्या मार्गदर्शनाकरितां पुढें ठेवावे. सर्व हिंदु समाज आणि धर्ममार्तंड समजल्या जाणाऱ्या व्यक्ती अशा अधिकृत मंडळाचा अधिकार मान्य करणार नाहीत अशी जरी खात्री वाटत असली तरी हें पवित्र कार्य अंगावर घेण्याला कचरूं नये. कळकळीनें आणि सेवेच्या बुद्धीनें केलेल्या कामाचा अंती परिणाम झाल्यावांचून राहणार नाही, आणि ज्यांना अशा तऱ्हेचें साह्य अत्यावश्यक आहे त्यांना त्याची मदत झाल्यावांचून खचित रहाणार नाही

एक माननीय मित्र लिहितात:—

“ ‘ हरिजन ’ मध्ये ‘ वर्ण ’ या विषयावर आपण नुकताच जो लेख लिहिला त्यावरून आपण दिदर्शित केलेला वर्णासद्धात फक्त पुरुषवर्गालाच लागू व्हावयाचा असे दिसते. मग स्त्रियांच्या बाबतीत काय ? स्त्रियांचा वर्ण कशाने ठरणार ? कदाचित आपण म्हणाल, तिच्या लग्नापूर्वी पित्याचा जो वर्ण तोच तिचा होईल, लग्नानंतर ती पतीचा वर्ण घेईल. यावरून, स्त्रीने ‘ लहानपणी बापाच्या, तरुणपणी पतीच्या, आणि पतीच्या मृत्यूनंतर मुलाच्या आधीन रहावे, स्त्रीला स्वातंत्र्य अस् नये, या मनुष्या कुप्रसिद्ध आज्ञेलाच आपला पाठिंबा आहे असे समजावयाचे काय ?

ते काहीहि असो, या काळांत वयांत आलेल्या प्रत्येक स्त्रीला मताधिकार आहे, आणि स्वतंत्र व्यवसायांच्या मागे पुरुषाप्रमाणे तीही निश्चितपणे लागलेली आहे, ही आज वस्तुस्थिति आहे. त्यामुळे, स्त्री शाळेत मास्त्रीण आहे तर तिचा नवरा सावकारीचा धंदा करतो आहे अशासारखी स्थिति आज सर्वत्र दिसून येत आहे. अशा परिस्थितीत स्त्री कोणत्या वर्णाची म्हणावी ? वर्णाश्रमधर्माप्रमाणे पुरुष सरळ आपल्या वाडवडिलांचा व्यवसाय आणि म्हणून वर्णसुद्धां पत्करील, आणि स्त्री आपल्या वडिलांचा वर्ण स्वीकारील; लग्नानंतर त्या दोघानी आपापल्या व्यवसायाला खुशाल चिकटून रहावें. या दोघांना झालेली मुले कोणाच्या वर्णाची होतील ? की हा प्रश्न मुलांनीच पुढे स्वतंत्रपणे ठरवावा असे म्हणाल ? तसा तो त्यांच्या मर्जीवर सोपविला तर, आपण जे वर्णधर्माचे स्वरूप वर्णिले आहे त्या धर्माप्रमाणे वर्ण वंशपरंपरा चालावयाचा तो कसा चालेल ? ”

माझ्या मते हा उपस्थित केलेला प्रश्न आज जी परिस्थिति आहे तिच्या दृष्टीने अप्रस्तुत आहे. माझ्या ज्या लेखाचा उल्लेख पत्रलेखकाने केला आहे त्या लेखांत मी दर्शविल्याप्रमाणे वर्णांचा गोंधळ झाल्यामुळे वास्तविक आज वर्ण अस्तित्वांतच नाहीत. वर्ण-सिध्दांताप्रमाणे समाज आज चालत नाहीसा झाला आहे. हिंदु समाजाची आजची अवस्था म्हणजे अंदाधुंदीची अवस्था म्हणता येईल; चार वर्ण आज नाममात्र राहिले आहेत. 'वर्णा'च्याच भाषेत बोलावयाचे झाले तर सर्वांना, मग ती स्त्री असो पुरुष असो, एकच वर्ण लागू आहे—आपण सारे शूद्रच आहोत.

वर्णधर्माचे पुनरुज्जीवन होईल तेव्हां त्यांत, माझ्या कल्पनेप्रमाणे, मुलगी ही तिच्या भावाप्रमाणे लग्नापूर्वी आपल्या बापाच्या वर्णाची राहील. भिन्न वर्णांमध्ये विवाह फार क्वचित होतील. त्यामुळे, लग्नानंतरसुद्धा मुलीचा वर्ण बदलण्याचा संभव राहणार नाही. पण जर नवरा भिन्न वर्णाचा असला तर ती लग्नानंतर साहजिकच नवऱ्याच्या वर्णाची होईल आणि आईबापांचा वर्ण सोडून देईल. वर्णधर्माचे पुनरुज्जीवन होईल तेव्हां वर्णसंस्थेतील चांगी वर्णांचा सामाजिक दर्जा सर्वस्वी समान राहणार असल्यामुळे अशा रीतीने वर्णांचा बदल केल्याने कोणाच्याहि मनोभावना दुखावल्या जातील असे समजण्याचे कारण नाही.

सरसहा पत्नी ही पतीपासून स्वतंत्रपणे व्यवसाय चालवील अशी माझी कल्पना नाही. मुलांचे संगोपन आणि घराचा संभाळ या दोन कामात तिची शक्ति भरपूर उपयोगांत येईल. सुसंघटित समाजांत पोषणाचा भार तिच्यावर पडतां कामाचा नाही. पुरुषाने कुटुंबपोषणाकडे पहावे, स्त्रीने गृहव्यवस्थेकडे लक्ष द्यावे, आणि अशा रीतीने दोघांनी एकमेकांच्या कामाला पूरक व्हावे, हातभार लावावा.

यांत मला स्त्रीच्या हक्कांवर गदा आणल्यासारखें किंवा तिच्या स्वातंत्र्यावर दडपण घातल्यासारखेंहि कांहीं दिवस नाही. 'न भजेत्स्त्री स्वतंत्रताम्' (स्त्रीला स्वातंत्र्य असूं नये) असें मनूनं म्हटलें आहे असें म्हणतात तें पवित्र वचन मी मानीत नाही. त्यावरून एवढेंच फक्त दिसून येतें की ज्या काळीं हें वचन अमलांत होतें त्या काळीं स्त्रियांना कदाचित् पारतंत्र्यांत ठेवीत असावेत. पत्नीचें वर्णन आपल्या वाङ्मयांत 'अर्धांगना' 'सहधर्मिणी' या शब्दांनी केलें आहे. पति पत्नीला 'देवी' म्हणून संबोधतो. यावरून ती कमी प्रतीची मानली जात असेल असें दिसत नाही. पण दुर्दैवानें अशी एक वेळ आली की जेव्हां स्त्रीचे पुष्कळसे हक्क आणि विशेषाधिकार काढून घेण्यांत आले आणि तिला गौणपद प्राप्त झालें. पण त्यामुळें तिच्या वर्णाला कमीपणा येण्याचा कांहींच प्रश्न नव्हता. कारण, 'वर्ण' हा ठराविक हक्क किंवा विशेष अधिकार दर्शवीत नाही. तो फक्त कर्तव्यकर्म किंवा आवश्यक बंधनें सांगतो आणि आमच्या कर्तव्यापासून तर आम्हांला कोणीहि ढळवूं शकणार नाही. आमचीं आम्हींच ती उडवून लावलीं तर गोष्ट वेगळी. जी स्त्री आपलें कर्तव्यकर्म जाणते व तें बरोबर पार पाडते तिला तिचें प्रतिष्ठित स्थान प्राप्त होतें. ती घरांतील गुलाम न होतां घराची राणी बनते आणि त्यावर आपली सत्ता चालविते.

समाजांतील स्त्रीच्या कामगिरीसंबंधानें मी जी भूमिका मांडली आहे ती जर मान्य करण्यांत आली तर मुलांचा वर्ण कोणता हा प्रश्न अडचणीचा रहाणार नाही, हें यानंतर सांगण्याची आवश्यकता नाही. कारण पतीचा वर्ण आणि पत्नीचा वर्ण असा विरोध पुढें राहाणारच नाही.

लष्करशाहीला तोड देण्याच्या कामी स्त्रियांना कशी मदत देतां. येईल हा प्रश्न स्पष्टपणे कित्येक सभामध्ये विचारण्यांत आला. इटलीमध्ये एका खासगी सभेत, इटलीतील स्त्रियांना हिंदुस्थानांतील स्त्रियांपासून काय शिकण्यासारखे आहे ते सांगण्याची गांधीजींना विनंति करण्यात आली होती.

पॅरिसमध्ये बोलताना गांधीजी म्हणाले:—

आपण दुर्बल जातीच्या आहोंत ही भावना जर स्त्रिया विसरून जातील तर त्यांना युद्धविरोध पुरुषांपेक्षां कितीतरी पटीने अधिक करतां येईल, याविषयी मला बिलकुल शंका नाही. तुमच्या मोठ-मोठ्या योद्ध्यांच्या आणि सेनापतींच्या बायकांनीं, मुलींनीं आणि मातांनीं लष्करशाहीत कशाहि स्वरूपाचा भाग घ्यायचा नाही असें ठरविलें तर ते तुमचे योद्धे आणि मोठे सेनापती काय करूं शकणार आहेत, याचें उत्तर तुमचें तुम्हींच द्या.

लॉसेन येथे ते म्हणाले:—

युरोपच्या स्त्रियांकरितां जो संदेश तुम्ही मागितला तो देण्याचें धैर्य माझ्यांत आहे कीं नाहीं कुणास ठाऊक. युरोपांतील स्त्रियांना जर राग वाटणार नसेल तर त्यांना मी आपलीं पावलें हिंदुस्थानच्या स्त्रियांकडे वळवा असें सांगेन. गेल्या वर्षी हिंदुस्थानच्या स्त्रिया एक होऊन उठल्या. खरोखर मला विश्वास आहे कीं अहिंसेचा पाठ युरोपला जर अंगी बाणवून घ्यावयाचा असेल तर तो आपल्या स्त्रियांच्या द्वाराच घेतां येईल. स्त्री ही मला आत्मत्यागाची मूर्तीच वाटते.

पण आपलें स्थान पुरुषाहूनहि अधिक बळकट आहे हें आज दुदैवानें तिला कळत नाही. टॉलस्टॉय म्हणत असत, त्याप्रमाणें त्या पुरुषाच्या मोह पाडणाऱ्या प्रभावाखालीं दबलेल्या आहेत. त्यांनीं अहिंसेची शक्ति जर ओळखली तर आपल्याला त्या अवला म्हणूं देणार नाहीत.

इटलीमध्ये एका स्त्रीसमाजापुढे बोलतांना ते म्हणाले:—

अहिंसक युद्धामध्ये ही सुंदरता आहे कीं त्यांत पुरुषाइतकाच स्त्रिया आपला वांटा उचलूं शकतात. हिंसक लढाईत तो अधिकार त्यांना मिळत नाही. आमच्या गेल्या अहिंसक लढाईत स्त्रियांनीं पुरुषापेक्षां जास्त कामगिरी बजाविली आहे. त्याचें कारण साधें आहे. अहिंसक लढाईत पराकाष्ठेचे कष्ट सहन करावे लागतात, आणि स्त्रियांहून अधिक शुद्धतेनें, अधिक उदात्तपणें कष्ट सहन करण्याला दुसरें कोण समर्थ आहे ? हिंदुस्थानांतील स्त्रियांनीं पडदा फाडून टाकला आणि राष्ट्रासाठीं काम करायला त्या पुढें आल्या. केवळ घरदार संभाळीत बसण्यापेक्षां देशाला आपल्याकडून अधिक अपेक्षा आहे हें त्यांनीं पाहिलें. त्या बेकायदा मीठ तयार करूं लागल्या; विदेशी कापडाच्या आणि दारूच्या दुकानावर पिकेटिंग करूं लागल्या आणि दुकानदारांना तसेंच गिऱ्हाइकांना दोन्ही-पासून परावृत्त करण्याचा प्रयत्न करूं लागल्या. रात्रीं अपरात्रीं सुद्धां मोठ्या धैर्यानें आणि हृदयात दयाभाव बाळगून त्या दारूड्याच्या मागो-माग त्यांच्या खोपट्यांत जात असत. त्या तुरुंगांत गेल्या आणि पुरुषांनीं खारल्या नाहीत अशा लाठ्या त्यांनीं खारल्या. पश्चिमेकडील स्त्रियांना पशू होण्यांत पुरुषांशीं स्पर्धा करावयाची असेल तर हिंदुस्थानांतील स्त्रियांकडून त्यांना कांहीं शिकण्याजोगें नाही. लोकांना मारण्यासाठीं आपल्या नवऱ्यांना आणि मुलांना पाठविण्यांत आणि त्यांच्या शौर्याचें कौतुक करण्यांत त्यांनीं आनंद मानण्याचें सोडलें पाहिजे. म. दे.

प्रश्नः—आपण म्हणता, “स्त्रीला घर सोडून देऊन त्या घराच्या रक्षणाकरिता खाद्यावर बंदूक घेऊन बाहेर पड असे सांगण्यात यावे किंवा तिला तसे करण्याला प्रवृत्त करावे हे स्त्रीला आणि पुरुषाला दोघानाहि कमीपणा आणणारे आहे, जंगलीपणाकडे ते परत वळणे आहे, आमच्या नाशाचा तो आरंभ आहे.” मग शेते, वाड्या, कारखाने इ. मध्ये काम करणाऱ्या लाखों स्त्रियाविषयी आपण काय म्हणाल ? त्यांना घरदार सोडून भाकरी मिळविण्यासाठी सक्तीने बाहेर पडावे लागते. आपण काय कारखानदारी पद्धति नष्ट करून पाषाणयुगाकडे परत जावे म्हणता ? ते जंगलीपणाकडे परत वळणे नव्हे काय ? आपल्या नाशाचा तो आरंभ नव्हे काय ? स्त्रियांना सक्तीने काम करायला लावण्याचे पातक ज्या युगात घडणार नाही अस कोणते नवे युग आपल्या दृष्टीपुढे आहे ?

उत्तर—जर लाखों स्त्रियांना आपले घरदार सक्तीने सोडावे लागून पोटाकरितां मजुरी करावी लागत असेल तर ते अयोग्य आहे; पण बंदूक खाद्यावर टाकण्याइतके मात्र ते अयोग्य नाही. मजुरी करण्यांत मूलतः कांहींच जंगलीपणा नाही. स्त्रिया आपली घरेदारे संभाळून आपल्या शेतांत आपणहून कामे करीत आहेत यांत मला कसलाच जंगलीपणा वाटत नाही. माझ्या कल्पनेतील नव्या युगांत प्रत्येकजण आपल्या कुवतीप्रमाणे काम करील, आणि त्या कामाबद्दल योग्य तितका मोबदला त्याला मिळेल. नव्या युगांत स्त्रिया फावल्या वेळांत कामे करतील. त्यांचे प्रधान कार्य घर संभाळणे हे राहील.

नव्या युगांत बंदुकीला कांयंमचें स्थान मिळेल असें मी मानीत नाहीं. तिचा वापर हळू हळू मर्यादित केला जाईल आणि तोहि पुरुषांपुरताच. बंदूक आहे तोंवर तें एक आवश्यक पाप समजून तिला खपवून घेतलें जाईल. पण त्या पापाचा खीला मात्र मी जाणूनबुजून विटाळ होऊं देणार नाहीं.

अयोग्य प्रकारचें नारी-पूजन

: ८

गुजराथ साहित्य परिषदेच्या नोव्हेंबर १९३६ च्या अधिवेशनांत गांधीजींनी विषयनियामक समितीपुढील आपल्या भाषणांत ज्या एका विषयाचा उल्लेख केला तो विषय ' ज्योतिसघ ' नावाच्या गुजराथेतील एका स्त्रीसंस्थेतील काही सन्मान्य महिलांनी गांधीजींना एक पत्र पाठविले होते त्यांमधून त्यांना मिळाला. त्या पत्राबरोबरच सघाने पास केलेला एक महत्त्वाचा ठरावहि त्या महिलांनी पाठविला होता. आजकाल वाङ्मयातून स्त्रियांना ज्या तऱ्हेने र्गाविण्याची प्रवृत्ति मुरू झाली आहे त्या प्रवृत्तीचा त्या ठरावांत निषेध केला होता. त्याच्या या निषेधात गांधीजींना बरेच तथ्य वाटले. ते म्हणाले—

“ या महिलांनीं जो आरोप केला आहे त्या आरोपांतील सार हें आहे की, आजकालचे लेखक स्त्रियांचें अत्यंत खोटें चित्र रेखाटीत असतात. तुम्ही लेखक लोक ज्या किळसवाण्या भावनावशतेनें त्यांना रंगवितां, हीन रीतीनें तुम्ही त्यांच्या शरीराकृतीचें पाल्हाळिक वर्णन करीत बसतां, त्यांचा त्यांना संताप येतो. त्यांच्या शरीराच्या बाह्य रूपांत, पुरुषांच्या कामुक दृष्टीला तृप्त करण्याच्या त्यांच्या कुवतींत का त्यांचें सारें सौंदर्य, त्यांचें स्वरें बळ आहे ? ' स्त्रिया म्हणजे गरीब, नित्य ताबेदारींत राहाणाऱ्या घरच्या मोलकरणी, नवरा हेंच त्यांचें दैवत, असेंच आमचें वर्णन जगाच्या अंतापर्यंत केलें जावें का, ' अशी या पत्रलेखिकांची पृच्छा आहे. त्या जशा आहेत तसेंच त्यांना कां रेखाटूं नये ? त्या म्हणतात कीं,

‘आम्ही स्वर्गागनाहि नाही, किंवा केवळ विकारांचीं आणि भावनांचींच भेंडोळींहि नाहीत. पुरुष ज्या प्रकारचे मानवी प्राणी आहेत त्याच प्रकारचे आम्हीसुद्धा मानवी प्राणीच आहोत आणि त्यांना जशी स्वतंत्र होण्याची तळमळ असते तशीच आम्हालाहि असते.”

स्त्रिया आणि त्यांच्या भावना यांची मला बरीच ओळख आहे. दक्षिण आफ्रिकेत असतांना अशी एक वेळ आली होती कीं, तेव्हां अनेक स्त्रियांमध्येच माझे वास्तव्य होतें. कारण त्यांचे नवरे तुरुंगांत गेले होते. त्या स्त्रिया साठएक होत्या आणि त्या सर्व मुलींचा आणि बायकांचा मी बाप बनलों होतो, भाऊ बनलों होतो. मी खात्रीपूर्वक तुम्हांला सांगूं शकतो कीं माझ्या पांखरेखालीं त्यांचें शरीरबळ आणि आत्मबळ दोन्ही वाढली. इतकीं कीं त्या आपण होऊन शेवटीं तुरुंगाकडे धांवल्या.

आमचें वाङ्मय स्त्रियांविषयींच्या फाजील पूजक वृत्तीनेंहि भरलेलें असतें असें मला सांगण्यांत आलें आहे. ही नारीपूजा सर्वथैव चुकीची आहे हें मीं सांगूं इच्छितों. तुमच्यापुढें मी साधी कसोटी ठेवतो. तुम्हीं स्त्रियांविषयीं लिहूं लागतां तेव्हां त्यांच्याकडे पाहण्याची तुमची कोणती दृष्टि असते ? माझी अशी सूचना आहे की, कागदाला लेखणी लागण्यापूर्वीं स्त्री ही आपली आई आहे अशी करपना करा कीं मग खालीं कोरड्या पडलेल्या पृथ्वीवर आकाशांतून जशी सुंदर पर्जन्यवृष्टि व्हावी तशी तुमच्या लेखणांतून पवित्रतम साहित्याची धारा वाहूं लागेल. स्त्री ही तुमची पत्नी होण्यापूर्वीं तुमची आई होती हें ध्यानीं आणा. स्त्रियांमध्ये अध्यात्मिक तृषा शांत करण्याचें दूरच राहिलें, पण कांहीं लेखक त्यांच्या विकारांनाच उत्तेजित करतात. इतके कीं बिचाऱ्या अज्ञानी बायकांना, कादंबरीत वर्णन केल्याप्रमाणें तंतोतंत आपला विचार कसा ठेवावा याचा विचारक

पडतो, आणि त्यांतच त्या आपला वेळ गमावितात. स्त्रियांच्या अवयवांचें अगदीं बारीक सारीक वर्णन हें साहित्याचें आवश्यक अंग असलें पाहिजे काय ? उपनिषदांत, कुराणांत किंवा बायबलमध्ये तसें कांहीं तुम्हांला आढळेल आहे काय ? आणि तरीसुद्धां बायबलावांचून इंग्रजी भाषा शून्यवत् होईल हें तुम्हांला माहीत आहे ना ? तीन-चतुर्थांश बायबल आणि एक चतुर्थांश शेक्सपियर, असें इंग्रजी वाङ्मयाचें वर्णन आहे. कुराण नसतें तर अरबी भाषेची आठवणाहि कुणाला राहिली नसती. आणि तुळशीदास नाही अशा हिंदीची कल्पना तरी करा ! आजच्या वाङ्मयांत स्त्रियांविषयीं जें दिसून येतें तें त्यांत तुम्हांला दिसतें काय ?

‘हरिजन’ २१-११-१९३६.

आक्षेपार्ह पुस्तकांची जाहिरात असलेल्या एका सुप्रसिद्ध मासिकांतील कांही भाग एका भगिनीने कापून पाठविला आहे. ती लिहिते:—

“ ... मासिकाची पाने चाळत असताना सोबत पाठविलेला भाग माझ्या पाहाण्यात आला. आपल्याकडे हे मासिक येते की नाही मला माहीत नाही. आपल्याकडे ते पाठविले तरी ते चाळण्याइतकीमुद्रा फुरसत आपल्याला कधी मिळत असेल असे मला वाटत नाही. पूर्वी एकदा मी आपल्याला ‘अश्लील जाहिराती’ सबंधी बोलले होते. केव्हातरी आपण त्यासबंधी लिहावे अशी मला किती इच्छा आहे म्हणून सांगू ! वगैरेप्रमाणे जाहिरात केल्या गेलेल्या पुस्तकासारख्या पुस्तकांनी आज बाजार भरून टाकला आहे हे नितात सत्य आहे, पण म्हणून काय ... सारख्या मासिकांनी त्याच्या विक्रीला उत्तेजन द्यावे ? अशा गोष्टींनी माझ्या स्त्री-शालीनतेला इतका भयंकर धक्का बसत आहे की आपल्यावाचून दुसऱ्या कोणालाहि मी यासबंधी लिहू शकत नाही. ईश्वराने स्त्रीला हेतुपूर्वक एका स्पष्ट कार्यासाठी जे दिले आहे त्याची विपरीत उपयोगासाठी जाहिरात व्हावी हे किती नीचपणाचें आहे ते शब्दांनी सांगतां येत नाही. ... या बाबतीत प्रमुख वृत्तपत्रांची व नियतकालिकांची जबाबदारी काय आहे ते आपण लिहावे अशी माझी इच्छा आहे. आपल्या टीकेंकारिता एवढेच एक कात्रण मला पाठवितां आले असते असें मात्र मुर्छाच नाही अशी अनेक कात्रणे मला पाठविता येतील.”

वर उल्लेखिलेल्या जाहिरातीतून मी कोणताही भाग उद्धृत करूं इच्छित नाही. वाचकांना फक्त एवढेच सांगतों की, ज्या पुस्तकांची

जाहिरात केली आहे त्यांतील सूचक मजकूर शक्य तितक्या अश्लील-पणें त्यांत वर्णन केलेला आहे. जाहिरातीचा मथळा आहे 'स्त्री—शरीराचें लैंगिक सौंदर्य' आणि जाहिरात देणारी फर्म वाचकाला सांगते की, हें पुस्तक विकत घेणाराला 'वधूला नवज्ञान' आणि 'कामप्रेरित आलिंगन किंवा आपल्या जोडीदाराला कसें खूष करा' या नांवाचीं दोन पुस्तकें फुकट दिलीं जातील.

असल्या पुस्तकांची जाहिरात देणाऱ्यांना मी थांबवूं शकेन किंवा संपादकांना अथवा प्रकाशकांना नफा उकळण्याच्या कामापासून परावृत्त करूं शकेन असें जर या भगिनीला वाटत असेल तर ती चुकीची समजत आहे. आक्षेपार्ह पुस्तकें किंवा त्यांच्या जाहिराती प्रसिद्ध करूं नका म्हणून मीं कितीहि विनवणी केली तरी तिचा काहीं उपयोग होणार नाही. पण मला पत्र लिहिणाऱ्या भगिनीला आणि तिच्यासारख्या इतर स्त्रियांना मात्र मी सांगूं इच्छितों की त्यांनी बाहेरच्या क्षेत्रांत मोकळेपणीं पाऊल टाकावें आणि हें काम हातीं घ्यावें. हें सर्वस्वीं त्यांचेंच काम आहे. पुष्कळ वेळा असें होतें की एखाद्याला 'तूं असाच आहेस किंवा अशीच आहेस' म्हणून लोक नांवें ठेवतात आणि मग कांही काळानंतर त्या माणसाला आपण तसेंच आहों असें वाटावयास लागतें. स्त्रीला 'अबला' म्हणणें म्हणजे तिची बदनामी करणें आहे. स्त्री अबला कशी, मला कळत नाही. त्याचा अर्थ तिच्यांत पुरुषांचें किंवा पुरुषांइतकें पाशवी बळ नाही असा असेल तर तो आरोप मात्र कबूल करायला हरकत नाही. पण मग स्त्रीजाति पुरुषांपेक्षां अधिक थोर ठरते, आणि ती तशी आहेहि. ठोसा लागावण्यांत ती जरी दुबळी असली तरी सहनशीलतेत ती बलवती आहे. त्यागाची आणि अहिंसेची मूर्ति म्हणून मी स्त्रीचें वर्णन करतों. आपलें शील किंवा आपली अबल

बचावण्याकरितां आपण पुरुषावर अवलंबून राहूं नये हें तिनें शिकलें पाहिजे स्त्रीच्या शीलाचें पुरुषानें कधींकाळीं रक्षण केल्याचें एकहि उदाहरण मला ठाऊक नाहीं. सीतेचें शील कांहीं रामानें किंवा द्रौपदीचें पांडवांनीं राखल नाहीं. केवळ आपल्या पावित्र्याच्या जोरावर त्या दोघींनींहि आपल्या शीलाचें रक्षण केलें. कोणाच्याहि अब्रूला किंवा स्वाभिमानाला त्या माणसाच्या संमतीवांचून कोणीहि धक्का लावूं शकत नाहीं. एकाद्या दुष्ट स्त्रीनें एकाद्या पुरुषाला मादक औषध देऊन आपल्या इच्छेप्रमाणें वागायला लावण्यात त्या पुरुषाची अब्रू किंवा शील जसें नाहींसें होत नाहीं त्याचप्रमाणें एखाद्या नरपशूनें एखाद्या स्त्रीला बेशुद्ध पाडून तिच्यावर बलात्कार केला तरी तिची अब्रू किंवा शील मुळींच नाहींसें होत नाहीं.

पुरुषाच्या सौंदर्याचीं स्तुतिस्तोत्रें गाणारीं पुस्तकें लिहिलेली नाहींत हें ध्यानांत ठेवण्याजोगें आहे. पण पुरुषाचे पाशवी विकार जागृत करण्याजोगें साहित्य मात्र नेहमीं निघावें हें कां ? पुरुषानें स्त्रीला ज्या पदव्या बहाल केल्या आहेत त्यावरहुकूम राहणें स्त्रीला आवडतें असें तर नसेल ? आपल्या शरीरसौंदर्याचा पुरुषानें स्वतःसाठीं वाटेल तसा उपयोग करून घ्यावा हें स्त्रीला आवडत असेल काय ? पुरुषा-पुढें आपलें शरीर सुंदर दिसावें अशी तिची आवड असते काय ? आणि ती कां ? शिक्षित स्त्रियांनीं स्वतःला हे प्रश्न विचारावेत. या जाहिरातीमुळें आणि साहित्यामुळें जर त्यांचीं अंतःकरणें दुखावत असतील तर त्यांनीं त्या बाबतींत कठोरपणें झगडा सुरू केला पाहिजे, म्हणजे ताबडतोब हे प्रकार थांबतील. आपल्यांत वाईट करण्याची जशी सुप्त शक्ति आहे तशीच चांगलें करण्याचीहि आहे हें स्त्रीनें ओळखावें. स्वतःला किंवा आपल्या जोडीदाराला—मग तो आपला बाप असो, मुलगा असो वा पति असो—जगांत अधिक चांगल्या

रीतीनें जगतां यावें अशी परिस्थिति निर्माण करण्याची तिच्यांत ताकद आहे. मात्र तिनें स्वतःला अवला समजून आपण फक्त पुरुषाच्या क्रीडेचें साधन आहोत असें मानण्याचें सोडून दिलें पाहिजे. राष्ट्रांराष्ट्रांमधील अविचारी युद्धांनीं किंवा त्याहूनहि अविचारी अशा समाजाच्या नीतिविषयक भूमिकेबद्दलच्या लढायांनीं जर समाजाला नष्ट करायचें नसेल तर स्त्रीनें आपली कामगिरी बजाविली पाहिजे; पण कांहीं स्त्रिया जशा मर्दानी पद्धतीनें ती कामगिरी बजाविण्याचा प्रयत्न करीत आहेत तशा प्रकारें मात्र नव्हे तर स्त्रीच्या मार्दवाला अनुसरून. जीवनाचा बहंशीं विनाहेतु नाश करण्याच्या पुरुषाच्या शक्तीशीं स्पर्धा करून कांहीं ती मानव जातीला अधिक सुखी करणार नाही. प्रमादी पुरुषाला त्याच्या चुकीपासून परावृत्त करणें हा स्त्रीचाच अधिकार आहे. तो तिनें गाजवावा. या चुकीमुळे ओढवणाऱ्या त्याच्या विनाशांत तिचाहि विनाश आहे. ही गलिच्छ जाहिरात फक्त वारा कोणत्या दिशेने वाहात आहे तें दाखविणाऱ्या काडीसारखी आहे. हा निर्लज्जपणें स्त्रीचा फायदा घेणें आहे.

‘हरिजन’ १४-११-१९३६.

जेव्हां जेव्हां मी बंगालमध्ये, बिहारमध्ये किंवा संयुक्त प्रांतांत गेलों तेव्हां तेव्हां तेथें पडद्याची चाल इतर प्रांतांपेक्षां जास्त कडक रीतीनें पाळली जात असलेली मला दिसून आली. पण दरमंगा येथें, बरीच रात्र झाली असतांना, गोंगाट-गोंधळ करणारा अनावर जनसमुदाय नसलेल्या शांत वातावरणांत जेव्हां एका सभेंत मी बोललों, तेव्हां माझ्या पुढ्यांत पुरुष बसलेले मला दिसले, पण माझ्या पाठीमागे पडद्याआड स्त्रिया होत्या. त्या तेथें आहेत हें जेव्हां मला दुसऱ्यांनीं सांगितलें तेव्हां कळलें. एका अनाथालयाची कोनशिला बसविण्याचा हा समारंभ होता, पण मला पडद्याआड असलेल्या स्त्रियांना उद्देशून बोलण्याकरितां निमंत्रण होतें. पडद्याआड किती माणसें होती कुणास ठाऊक. ज्या पडद्याआड हा माझा श्रोतृसमाज बसला होता त्या पडद्याकडे पाहून मला खेद वाटला. त्याच्या योगानें मला तीव्र वेदना झाल्या. भयंकर अपमान वाटला. पडदा पहिल्या प्रथम जेव्हां अस्तित्वांत आला त्या काळीं त्याचा उपयोग काय असेल तो असो, पण आज तो सर्वस्वीं निरुपयोगी झाला आहे. त्याच्या योगानें देशाचें भयंकर नुकसान होत आहे. या रानटी चालीला चिकटून राहून पुरुष हिंदुस्थानच्या स्त्रियांवर जो अन्याय करित आहेत त्याचा विचार माझ्या डोक्यांत घोळूं लागला. गेलीं शंभर वर्षे आम्हांला जें शिक्षण मिळत आहे त्याचा आमच्यावर कांहीं प्रभाव झालेला दिसत नाही. कारण मी पाहिलें कीं सुशिक्षितांच्या घरांत-

सुद्धां पडदा राहिलेला आहे. याचें कारण शिक्षित पुरुषांचा त्या चालीवर विश्वास आहे असें नाहीं तर या जंगली चालीचा प्रतिकार करून एका फटकाऱ्यासरशी ती काढून टाकण्याचें धैर्य त्यांच्यांत नाहीं. हजारों स्त्रियांच्या शेंकडों सभांत मला बोलायला मिळाले आहे. या सभांना आलेल्या स्त्रियांपुढें परिणामकारक रीतीनें कांहीं बोलणेंहि तेथील गोंगाटामुळें आणि कलकलाटामुळें अशक्य होतें. पण जोंवर स्त्रियांना घरकुलांत आणि पिंजऱ्यांत घातल्यामुळें कोंडून ठेवले आहे तोंवर याहून काय चांगलें निष्पन्न होणार आहे ? त्यामुळें एका मोठ्या खोलींत आपण पुष्कळजणी जमलों आहोंत एवढेंच त्यांना दिसतें आणि कोणाचें तरी भाषण ऐकावयाचें आहे असें एकदम त्यांना सांगितलें जातें, तेव्हां आपण काय करावें किंवा वक्त्याकडे कसें लक्ष द्यावें हें त्यांना समजतच नाहीं. आणि एकदाची शांति प्रस्थापित झाली तरी पुष्कळ नित्याच्या विषयांवर त्यांचें लक्ष वेधून घेणें कठीण होतें. कारण त्यांना त्या विषयांची कांहीं ओळखच असत नाहीं. त्यांना स्वातंत्र्याची शुद्ध हवा कधीं घेऊंच दिलेली असत नाहीं. हें थोडें अतिशयोक्तिपूर्ण चित्र आहे हें मी जाणतो. ज्यांच्यापुढें बोलण्याची संधी मला मिळते त्या हजारों भगिनींच्या उच्च संस्कृतीची मला जाणीव आहे. पुरुष जितके उंच जाऊं शकतात तितकें उंच चढण्याची त्यांचीहि शक्ति आहे हेंहि मला माहीत आहे, आणि त्यांना बाहेर पडण्याचे प्रसंग मिळतात हेंहि मी जाणतो, पण सुशिक्षित वर्गाची प्रतिष्ठा वाढण्याजोगी कांहीं ही गोष्ट म्हणतां येणार नाहीं. प्रश्न असा आहे कीं याच्यापुढें ते कां गेले नाहींत ? पुरुषांना जितकी स्वतंत्रता आहे तितकी आपल्या स्त्रियांना कां मिळूं नये ? बाहेर फिरायला जाणें आणि उघडी स्वच्छ हवा घेणें त्यांना कां शक्य असूं नये ?

पातिव्रत्य ही कृत्रिम रीतीनें वाढण्याजोगी वस्तु नाहीं. तें वरून

लादतां येत नाही. तें कांहीं पडद्याची भित सभोंवार उभी करून रक्षण करण्याजोगें नाही, तें आंतूनच वाढलें पाहिजे आणि आक्रमणें येणाऱ्या मोहाला पुरून उरण्याची शक्ति त्याच्यांत असेल तरच त्याला कांहीं किंमत आहे. सीतेच्या पातिव्रत्याप्रमाणें तें न वांकणारें असलें पाहिजे. पुरुषांची नजर ज्या पातिव्रत्याला सहन होत नाही तें अगदींच दुबळें असलें पाहिजे. स्त्रियांना ज्याप्रमाणें पुरुषांवर विश्वास टाकणें भाग पडतें त्याचप्रमाणें पुरुषांना जर खरे पुरुष व्हायचें असेल तर त्यांना आपल्या बायकांवर विश्वास टाकतां आला पाहिजे. अर्धें अंग पूर्णपणें किंवा कांहीं अंशीं निकामी झालेलें आहे असें आपण राहूं नये. राम स्वतः जसा मोकळा आणि स्वतंत्र होता तशीच सीता नसती तर रामाचें अस्तित्वच राहिलें नसतें. पण जोरकस स्वतंत्र वृत्तीच्या बाबतीत द्रौपदीचें उदाहरण कदाचित् अधिक योग्य आहे. सीता म्हणजे मूर्तिमान् सौजन्य—नाजूक फूल होती. द्रौपदी प्रचंड सडसोट ओक वृक्षाप्रमाणें होती. एवढा मोठा शक्तिशाली भीम, पण ती त्याला आपल्या करड्या इच्छाशक्तीपुढे वांकवीत असे. भीम हा प्रत्येकाला भयानक वाटायचा, पण द्रौपदीपुढे तो गरीब गाईसारखा होई. पांच पांडवांपैकीं एकाकडून सुद्धां तिला रक्षणाची अपेक्षा नसे. हिंदुस्थानच्या स्त्रीत्वाची निरंकुश वाढ होण्याच्या बाबतीत अडथळा आणण्याचा प्रयत्न करून आपण मोकळ्या व स्वतंत्र वृत्तीच्या पुरुषांच्या वाढीत अडथळा आणीत आहों. आपण आपल्या स्त्रियांच्या आणि ‘अस्पृश्यां’ च्या बाबतीत जें कांहीं करीत आहों तें हजारों पटीनें आपल्याच डोक्यावर येऊन आपटत आहे. त्याचें कारण अंशतः आमची स्वतःचीच दुर्बलता, अनिश्चितपणा, संकुचितता आणि असहाय्यता हें आहे. म्हणून एक प्रचंड प्रयत्न करून आपण पडदा फाडून टाकून फेंकून देऊं या.

.... शाळा—कॉलेजांतून बाहेर पडल्या की पुष्कळशा मुली सार्वजनिक कार्यातून गडप होतात. प्रत्येक तरुण मुलगी, प्रत्येक हिंदी तरुणी लग्न करून संसार थाटण्याकरितांच कांहीं जन्मास आलेली नाही. एका पुरुषाचीच सेवा करीत राहाण्याचें न पत्करतां लोकसेवेला ज्यांनी आपल्याला वाहून घेतलें आहे अशा पुष्कळ मुली आज मी दाखवूं शकेन. हिंदु मुलींनी याच्या पूर्वीच सती पार्वती किंवा सीता यांचा किता गिरवायला किंबहुना त्यांच्याहून अधिक उज्ज्वल व्हायला पाहिजे होतें.

पार्वतीनें काय केलें तुम्हांला माहीत आहे ? नवरा मिळाविण्यासाठीं तिनें पैसा खर्च केला नाही किंवा स्वतःला विकूंहि दिलें नाही. त्यामुळें तिला सप्तसतीपैकीं एक सती मानून हिंदु लोक आज तिची पूजा करीत आहेत. ती कां ? एखाद्या शिक्षण—संस्थेंत तिनें डिग्रीच्या परीक्षा दिल्या म्हणून नव्हे, तर तिच्या तपस्येमुळें !

इकडे हुंड्याची तिरस्करणीय चाल असल्याचें मला कळलें. त्यामुळें तरुण स्त्रियांना योग्य जोडीदार मिळणें अतिशय कठीण होत आहे. तुमच्यापैकीं कांहीं मुली प्रौढ आहेत; त्यांनीं अशा प्रकारच्या चालींना धुडकावून लावावें. या दुष्ट चालीरीतीचा जर तुम्हीं प्रतिकार करावयाचें ठरविलें तर तुमच्यापैकीं कांहींनीं आजन्म किंवा आणखी कांहीं वर्षे कुमारिका राहाण्याचें ठरवून या कामाला हात घातला

पाहिजे. मग जेव्हां तुमची लग्नाची वेळ येईल, आणि आयुष्यांत आपल्याला जोडीदार पाहिजे असें तुम्हांला वाटूं लागेल त्या वेळीं धन, कीर्ति किंवा रूप असणाऱ्या पुरुषाच्या मार्गे लागून व्याकुळ न होतां उत्कृष्ट शील घडविणारे अद्वितीय गुण ज्याच्यांत आहेत असा पुरुष शोधावा. सती पार्वतीनें सुद्धां तसेंच केले. नारदांनीं पार्वतीपुढें शिवाचें वर्णन करून काय सांगितलें तुम्हांला माहीत आहे ? ‘ तो अत्यंत दरिद्री आहे, अंगाला त्यानें राख फासली आहे, सौंदर्याचा अंशहि त्याच्यांत नाही, आणि तो ब्रह्मचारी आहे ’ इ. तेव्हां पार्वती म्हणाली, ‘ होय, तोच पति मला हवा. ’ तुम्ही पार्वतीप्रमाणें कांहीं तरी तपश्चर्या करण्याला तयार झाला नाहीत तर असे अनेक शिव निर्माण होण्याचीहि आशा नाही. पार्वतीनें हजारों वर्षे तपश्चर्या केली. आपण दुर्बल मानवप्राणी तितकी जरी करूं शकलों नाही, तरी आयुष्यभर तरी निदान आपल्याला ती करतां येईल.

या अटी तुम्हीं मान्य केल्यात तर बाहुली बनून आपलें व्यक्तित्व तुम्ही गमावूं देणार नाही आणि पार्वती, दमयंती, सीता आणि सावित्री यांच्याप्रमाणें सती होण्याचें ध्येय आपल्यापुढें ठेवाल.

ईश्वर अशी आकांक्षा तुमच्यांत प्रज्वलित करो, आणि तशी प्रेरणा तुम्हांला झाली तर ती सफल करण्याला तुम्हांला मदत करो.

देशाची सेवा अधिक चांगल्या रीतीने करतां यावी म्हणून ब्रह्म-चारीच राहाण्याची एका चांगल्या कार्यकर्त्या बाईची इच्छा होती. पण आपल्याला हवा तसा जोडीदार मिळतांच त्यांनी नुकतेच लग्न केलें. पण असें करण्यांत आपण कांहींतरी चूक केली, आपल्या उच्च ध्येयापासून आपण चळलों असें त्यांना वाटत आहे. हा भ्रम त्यांच्या मनांतून नाहीसा व्हावा असा मीं प्रयत्न केला. सेवाव्रत घेऊन मुलींनीं अविवाहित राहावें हें उत्तम यांत शंका नाही. पण लाखांत एखादीलाच तें शक्य होतें, अशी वस्तुस्थिति आहे. विवाह ही एक जीवनांतील स्वाभाविक अवस्था आहे. त्यात कोणत्याहि प्रकारें कमी-पणा मानणें चुकीचें आहे. अमक्या गोष्टीनें अर्धःपतन झालें असें एकदां आपल्या मनानें घेतलें कीं कितीहि प्रयत्न केला तरी उन्नति होणें कठिण जातें. विवाह हा एक पवित्र संस्कार आहे; आणि म्हणून वैवाहिक अवस्थेंत संयमी राहिलें पाहिजे हा आदर्श आहे. हिंदुधर्मांत विवाह हा चार आश्रमांपैकीं एक आश्रम आहे. वास्तविक बाकीचे तिन्ही आश्रम त्याच्यावरच आधारलेले आहेत. पण आजच्या काळांत दुर्दैवानें विवाह म्हणजे निव्वळ शरीरसंबंध अशीच भावना झाली आहे. बाकीचे तीन आश्रम लोपून गेले आहेत.

म्हणून विवाहाकडे तुच्छतेनें न पहातां त्याचें योग्य स्थान त्याला द्यावें व तो संस्कार आहे तर संस्काराचेंच स्वरूप त्याला द्यावें हें

या बाईचें व त्यांच्याच विचारांच्या इतर भगिनींचें कर्तव्य आहे. आवश्यक संयम जर त्या पाळतील तर आपल्यामध्ये सेवेचें बळ उत्तरोत्तर वाढत आहे असे त्यांना आढळून येईल. सेवेची इच्छा असणारी स्त्री स्वाभाविकपणें आपल्याच वृत्तीचा जोडीदार निवडील. त्या दोघांनीं मिळून केलेल्या सेवेनें देशाला लाभच होईल.

सर्वसाधारणपणें आमच्या मुलांना मातृत्वार्ची कर्तव्यें शिकविलीं जात नाहींत ही शोचनीय गोष्ट आहे. पण वैवाहिक जीवन हें जर एक धार्मिक कर्तव्य आहे तर मातृत्वहि तसेंच असलें पाहिजे. आदर्श माता बनणें सोपें नाहीं. मुलांना जन्म देणें हें काम जबाबदारीची संपूर्ण जाणीव ठेवूनच अगोदर अंगावर घेतलें पाहिजे. गर्भधारणा झाल्या क्षणापासून मूल जन्माला येईपर्यंत आपलें कर्तव्य कोणतें हें मातेला समजलें पाहिजे. आणि जी स्त्री बुद्धिमान, निरोगी, चांगल्या प्रकारें वाढविलेली मुलें राष्ट्राला देते ती निःसंशय सेवाच करते. हीं मुलें जेव्हां मोठी होतील तेव्हां तीहि सेवेला सज्ज रहातील. खरी गोष्ट अशी आहे कीं ज्या स्त्रियांचें हृदय सेवेच्या जिवंत भावनेनें भरलेलें आहे त्यांचें जीवनांत कोणतेंहि स्थान असो त्या सेवाच करीत राहातील. सेवेला बाध येईल असें जीवनांत त्या कधींच पत्करणार नाहींत.

विवाहपद्धति नष्ट करा !

: १३

माझ्या ओळखीच्या एका पत्रलेखकाने एक मुद्दा उपस्थित केला आहे. तो फक्त तात्त्विक चर्चेकरिता म्हणूनच उपस्थित केला आहे असे मी धरून चालतो. कारण त्याने जी मते मांडली आहेत ती त्याची स्वतःची मते नव्हत हे मला माहित आहे. तो विचारतो:—

आजचे नीतिनियम अनैसर्गिक नाहीत का ? ते जर नैसर्गिक असते तर सर्व काळी सर्व स्थळी त्यांचे स्वरूप सारखेच असते, पण प्रत्येक मानव-वशाचे व त्यातील जातीचे स्वतःचे असे लग्नाच्या बाबतीत विशिष्ट नियम दिसून येतात आणि ते आचरण्याच्या बाबतीत माणसे पशूहूनहि हीन बनलेली आहेत. कारण जे रोग पशूंमध्ये कधीहि आढळत नाहीत ते माणसांत सर्रास आढळतात. भ्रूणहत्या, गर्भपात, बालविवाह या गोष्टी पशु-योनीमध्ये घडणे अशुभवनीय आहे. पण विवाहाला एक धर्मसंस्कार मानणाऱ्या समाजात मात्र हे कलक अस्तित्वात आहेत. ज्यांना आपण नीतिनियम म्हणून उचलून धरतो त्यापासून इतके दुष्परिणाम घडून येत आहेत की त्यांना कांही अतत्त्व नाही. आणि हिंदु विधवाची ती दैन्यावस्था ! काय कारण आहे तिचे ? आजचे विवाहाविषयीचे कायदेच नाहीत का तिच्या मुळाशी ? निसर्गा-कडे परत फिरून माणसानी पशुसृष्टीतील पद्धति का स्वीकारू नये ?—”

पश्चिमेकडील अनिर्विध प्रेमसंबंधाचे पुरस्कर्ते वर थोडक्यांत मांडलेल्या युक्तिवादाचाच आश्रय करतात की त्यांच्याजवळ आणखी कांही भरीव कारणे आहेत हे मला माहित नाही. विवाहबंधनाला रानटीपणा समजण्याची प्रवृत्ति मात्र निखालस पाश्चात्य आहे. वरील

युक्तिवाददेखील तिकडचीच उसनवारी असेल तर त्याला उत्तर देणें मुळीच कठीण नाही.

मनुष्य आणि पशु यांची तुलना पहाणें चुकीचें आहे. या तुलने-मुळेंच सगळा युक्तिवाद रद्द ठरतो. कारण माणसाला उपजतच नैतिक प्रेरणा आहेत. त्याच्या नीतिविषयक संस्था आहेत. म्हणून तो पशूपेक्षां उच्च आहे. एकाच्या बाबतीत लागू होणारा निसर्गाचा नियम दुसऱ्याच्या बाबतीतील नियमांहून अगदी भिन्न आहे. मनुष्याला बुद्धि आहे, सारासार विचार आहे आणि स्वेच्छाकर्तृत्व—मग तें कसें कां असेना—आहे. पशूंमध्ये हें कांहींच नाही. पशू कांहीं त्या बाबतीत निर्णय घेऊं शकत नाहींत. सद्गुण—दुर्गुण, बें वाईट यांतील भेद त्याला कळत नाहीं. माणसाला स्वयंनिर्णय करण्याचें सामर्थ्य असल्यामुळें हे भेद कळतात आणि जेव्हां तो आपल्या उच्च स्वभावधर्माप्रमाणें चालतो तेव्हां पशूहून तो किती तरी श्रेष्ठ असा दिसून येतो. पण आपल्या हीन स्वभावधर्माप्रमाणें जेव्हां तो चालतो तेव्हां पशूहूनहि तो नीच बनू शकतो. पृथ्वीच्या पाठीवरील अत्यंत रानटी मानलेल्या जातींतसुद्धां स्त्री-पुरुषसंबंधाच्या बाबतीत कांहीं बंधन त्यांनीं स्वतःवर घालून घेतलेली आहेत. बंधन असणें हेंच मुळीं रानटीपणाचें, असें म्हटलें म्हणजे मग सर्व निर्विधांपासून मोकळीक, हाच धर्म समजला जाईल. या अनिर्विध कायद्याप्रमाणें सर्व माणसें वागू लागलीं तर औद्योगिकेंतच भयंकर घोटाळा माजेल. मनुष्यप्राणी स्वभावतःच पशूपेक्षां अधिक विकारवश होणारा असल्यामुळें निर्विध नाहीसे होतांक्षणींच मोक्याट सुटलेले उन्मादकारी विकार जगभर थैमान घालून मानवसमाजाचा नाश करून टाकतील. मनुष्यामध्ये संयमाची आणि त्यागाची शक्ति आहे, पशूंमध्ये ती नाही. म्हणूनच मनुष्य हा पशूपेक्षां श्रेष्ठ आहे. आज कांहीं रोग सार्वत्रिक झाले आहेत, याचें कारण

विवाहविषयक नियमांचें उलंघन हेंच होय. वैवाहिक बंधनांत येणारा संयम कडकपणें पाळीत असतांनासुद्धां पत्रलेखकांनै दर्शविलेला रोग झालेला एक तरी मनुष्य उदाहरणादाखल मला दाखवून द्यावा. म्हणूनहत्या, बालविवाह, आणि इतर असेच प्रकार विवाहविषयक नियम मोडल्यानेच घडून येतात. कारण विवाहविषयक नियमांत घालून दिलें आहे कीं, पुरुष अथवा स्त्री वयांत आली, त्याची वा तिची प्रकृति निरोगी असली, संयमाची तिच्यांत ताकत असली आणि संततीची त्याला वा तिला इच्छा असली, तरच त्यानें आपली जोडीदारीण व तिनें आपला जोडीदार निवडावा. हा नियम जे कडकपणें पाळतात व विवाहबंधनाचे धर्मसंस्कार जे मानतात त्यांना दुःखीकष्टी होण्याचा कधीं प्रसंगच येत नाही. विवाहाला धार्मिक संस्कार म्हणून मानल्यानंतर जें मीलन होतें तें दोन शरीरांचें होत नाहीं. दोन आत्म्यांचें होतें आणि दोहोपैकीं कोणीहि एक मृत झालें तरी तें मीलन सुटत नाहीं. जेथें असें आत्म्यांचें खरेंखुरें मीलन होतें तेथें विधवेच्या अगर विधुराच्या पुनर्विवाहाचा विचारच करवत नाहीं. तो गैर आहे—चुकीचा आहे. विवाहाच्या खऱ्या नियमाला जेथें धाव्यावर बसविण्यांत येतें तेथें विवाह हे विवाहच नसतात. आजकाल आपल्यांत असे खरे विवाह फारच कमी होत असतील तर त्याचा दोष विवाहसंस्थेवर नसून आज तिचें जें स्वरूप आहे त्यावर आहे. तें स्वरूप सुधारलें पाहिजे.

पत्रलेखकाचें म्हणणें आहे कीं विवाह हें कांहीं नैतिक किंवा धार्मिक बंधन नव्हे. ती एक रूढि आहे. आणि तीहि अशी कीं, नीतीला व धर्माला विरोधी आहे. म्हणून ती नष्ट केली पाहिजे. मी नम्रपणें सांगूं इच्छितों कीं विवाह हें एक कुंपण आहे. तें धर्माचें रक्षण करतें. तें कुंपण मोडून टाकिलें कीं, धर्माच्या चिंथड्याच होतील.

संयम हा धर्माचा पाया आहे. आणि विवाह म्हणजे संयम नव्हे तर दुसरे काय ? ज्या मनुष्याला संयम ठाऊक नाही त्याला आत्मसाक्षात्काराची आशा नाही. एखाद्या नास्तिकाला किंवा जडवाद्याला संयमाची आवश्यकता पटवून देणे कठिण असेल हे मी कबूल करतो. पण जे जे पार्थिव ते विनाशी आहे व जे चैतन्यमय ते अविनाशी आहे, हे ज्याला समजले त्याला आपोआपच उमजते की, यमनियमावांचून आत्मसाक्षात्कार होणे अशक्य आहे. शरीर हे विकारांचे क्रीडांगण होईल किंवा आत्मसाक्षात्काराचे मंदिरहि होईल. जर मंदिर व्हावयाचे असेल तर स्वैराचाराला मुळीच थारा नाही. प्रत्येक क्षणीं आत्म्याचा शरीरावर ताबा असलाच पाहिजे.

विवाहबंध शिथिल असेल, संयमाचा कायदा जेथे पाळला जात नसेल, तेथे स्त्री ही कलहाचे मूळ होईल. जंगली पशूइतकी माणसे जर बेफाट बनली तर ती थेट विनाशाच्या पंथाला लागतील. माझी अशी पक्की खात्री आहे की जे जे दुराचार चालू आहेत अशी पत्रलेखकाची तक्रार आहे ते सर्व विवाहपद्धति नाहीशी करून निपटून टाकतां येणार नाहीत. विवाहविषयक नियमांचे यथायोग्य ज्ञान करून घेऊन त्यांचे पालन करण्यानेच ते नाहीसे होतील.

कांहीं जातींमध्ये अगदीं जवळच्या नातलगारीं लग्न करण्याची परवानगी आहे, तर दुसऱ्या जातींत त्याला मनाई आहे. कांहीं जातींत बहुपत्नीत्वाला मनाई आहे, तर कांहींत त्याला मनाई नाही हे मी कबूल करतो. सर्व जातींनीं एकाच स्वरूपाचा नीतिनियम ठरवावा हे जरी इष्ट असले तरी या भिन्नतेमुळे सर्व संयमच काढून टाकणे कांहीं आवश्यक ठरत नाही. अनुभवाने जसजसे आपण शहाणे होत जाऊं तस-तसा आपल्या नैतिक आचारांत सुद्धां एकसारखेपणा येत जाईल. आजदेखील जगाची धर्मबुद्धि एकपत्नीव्रतालाच अत्युच्च आदर्श म्हणून

उचलून धरते, आणि कोणताहि धर्म बहुपत्नीत्व आवश्यक असें ठरवीत नाही. देशकालानुसार आचारांत जरी ढिल्लेपणा आला तरी आदर्श अबाधितच राहतो.

विधवांच्या पुनर्विवाहासंबंधी माझे मत मी पुनः प्रदर्शित करण्याचें कांहीं कारण नाही. विधवा बालांचा विवाह इष्ट आहे; एवढेंच नव्हे तर ज्या पालकांच्या मुली विधवा असून लहान वयाच्या आहेत त्यांनी त्यांचा पुनर्विवाह करून देणें हें कर्तव्यच ठरतें.

कांहीं महिन्यांपूर्वी 'स्टेट्समन' या इंग्रजी पत्रानें हिंदुस्थानभर अनेक जातींमध्ये हुंड्याची जी चाल आहे, त्याविषयीची चर्चा सुरू केली होती व त्यावर त्यांनीं लेखहि लिहिले होते. 'यंग इंडिया' मध्ये मी या दुष्ट चालीविषयी पुष्कळ वेळां लिहीत असें. 'स्टेट्समन' मधील जी कात्रणें माझ्याकडे आली आहेत त्यांवरून त्या वेळीं या-संबंधी ज्या क्रूरपणाच्या गोष्टी समजल्या होत्या त्यांची आतां मला आठवण होत आहे. ही चाल निर्दयपणाची तर खरीच; पण मला माहीत आहे त्यावरून शेंकडों लोकांत कांहीं ती शिरलेली नाही, मध्यमवर्गापुरतीच ती मर्यादित आहे, आणि मध्यमवर्ग म्हणजे हिंदु-स्थानच्या लोकसमुद्रांतील बिंदुमात्र आहे. जेव्हां जेव्हां आपण दुष्ट चालीरीतीविषयी बोलतो तेव्हां आपण नेहमीं मध्यमवर्गाविषयी बोलत असतो. खेडोपाडी राहणाऱ्या अनेक लोकांत त्याच्या त्यांच्या चालीरीती आणि दुःखें असतातच, पण त्यांचें आम्हांला फार थोडें ज्ञान असतें.

तथापि हुंड्याची चाल या देशांतील थोड्याच लोकांत आहे. म्हणून तिच्याकडे दुर्लक्ष करून भागेल असें मात्र नाही. ही चाल नाहीशी झाली पाहिजे. मुलांमुलींच्या आईबापांनीं पैशाची देवघेव करून ठरविण्याची लग्न ही वस्तु आहे ही समजूत बंद झाली पाहिजे. या पद्धतीचा जातीशीं निकट संबंध आहे. जोंवर वर-वधूची

पसंती एका विशिष्ट जातीतील शेंदोनशें तरुण-तरुणींपुरतीच मर्यादित होते तोंवर या चालीविरुद्ध कितीही ओरड केली तरी ती कायम राहाणारच. तरुण-तरुणींना किंवा त्यांच्या पालकांना जातिबंधनें तोडावीच लागलीं म्हणजे ही दुष्ट चाल नष्ट होईल. शिवाय, लग्नाची वयोमर्यादाहि वाढवावी लागेल. आणि जरूर तर, म्हणजे योग्य जोडीदार न मिळाला तर, मुलींना आजन्म कुमारिका राहण्याचें धारिष्ट करावें लागेल. या सर्वांचा अर्थ हा कीं राष्ट्राच्या तरुण वर्गाच्या मनोवृत्तींत क्रांति होईल, अशा तऱ्हेचें शिक्षण त्यांना द्यावें लागेल. दुर्दैवानें आजच्या शिक्षणपद्धतीचा आमच्या भोंवतालच्या परिस्थितीशीं कांहींहि संबंध नसतो. त्यामुळे राष्ट्रांतील अल्पसंख्य मुलांमुलींना जें शिक्षण मिळतें त्याचा यत्किंचितहि परिणाम या भोंवतालच्या परिस्थितीवर होत नाही. म्हणून ही दुष्ट चाल नाहीशी करण्याकरितां जे कांहीं उपाय करावे लागतील ते केले पाहिजेत हें खरें; तरी माझे स्पष्ट मत आहे कीं, जेव्हां देशाच्या झपाट्याने बदलत जाणाऱ्या परिस्थितीला अनुरूप अशा तऱ्हेचें शिक्षणाचें स्वरूप होईल, तेव्हांच या आणि इतर अशाच दुष्ट चालींशीं झुंजतां येईल. लग्नासारख्या जिव्हाळ्याच्या बाबतींत आपल्या भवितव्यावर परिणाम करणाऱ्या दुष्ट चालींचा प्रतिकार करण्याच्या कामीं कॉलेजांत शिकलेलीं मुलेंमुलीं नाखूष किंवा असमर्थ असलेलीं दिसावीत याला काय म्हणावें ? आपल्याशीं लग्न करण्याला कोणी उभा राहात नाही म्हणून शिकलेल्या मुली आत्महत्या करतांना कां दिसाव्यात ? आपल्या नीतिभावनेला प्रतिकूल आणि पूर्णपणें असमर्थनीय अशा चालीला न जुमानण्याचें धाडस करण्याला जर त्यांचें शिक्षण त्यांना समर्थ करित नसलें तर त्या शिक्षणाची किंमत काय ? याचें उत्तर स्पष्ट आहे. ज्या शिक्षणपद्धतीनें सामाजिक किंवा इतर क्षेत्रांतील

दोषांशीं झगडण्याला मुलांमुलींना बळ येत नाही त्या पद्धतीत मुळां-
तच कांहीं दोष असला पाहिजे. जीवनाच्या सर्व क्षेत्रांतील प्रश्न
योग्य रीतीने सोडविण्याचे सामर्थ्य येण्याकरितां विद्यार्थ्यांत किंवा
विद्यार्थिनींत असलेल्या ईश्वरदत्त बुद्धीला जें बाहेर आणतें तेंच
शिक्षण. त्याच शिक्षणाला किंमत आहे.

एक मित्र लिहितात—

“अडीच वर्षांपूर्वी या शहरांत एका सामाजिक घटना घडून आली आणि त्यामुळे शहरात खूप खळबळ माजली होती. एका वैश्य गृहस्थाला सोळा वर्षांची एक मुलगी होती. त्या मुलीचा मामा एकवीस वर्षांचा होता. आणि तो त्याच शहरांतील कॉलेजांत शिकत होता. त्या दोघांचे एक-मेकाशी गुप्त प्रेमसंबंध जडले. मुलगी गरोदर राहिली म्हणतात. खरी गोष्ट बाहेर आली तेव्हां प्रेमिकानी विष खाऊन आत्महत्या केली. मुलगी ताबड-तोब मेली. पण मुलगा इस्पितळांत दोन दिवसानंतर मेली. या प्रसंगाने शहरांत वादाचे वादळ उठले आणि साऱ्यांच्या जिव्हा सळसळू लागल्या. ही गोष्ट इतक्या थराला गेली की, मयत मुलीच्या आईबापांना गांवांत राहणे अशक्य झाले. कालांतराने हे वादळ शमत चालले. पण या प्रसंगाची आठवण लोकांच्या मनांत अजून राहिली. आणि जेव्हां जेव्हां तसा-एखादा विषय निघतो तेव्हां हा प्रसंग ते उकरून काढतात. वादळ ज्या वेळी जोरांत होते आणि त्या दुर्दैवी मृत प्रेमिकांविषयी कोणी एक शब्दहि चांगला काढीत नव्हते. त्या वेळी मी माझे मत स्पष्टपणे सांगितले होते की, झाल्या परिस्थितीत त्या तरुण मुलामुलीला आपल्या मार्गाने जाण्याची मोकळीक द्यायला हवी होती. हे ऐकतांच सर्वांना झटकाच बसला. पण माझे हें अरण्यरुदनच होते. यासंबंधी आपले मत काय आहे ?”

पत्रलेखकाचे नांव गांव त्याच्या सांगण्यावरून मी मुद्दामच जाहीर करीत नाहीं. कारण जुना वाद उकरून काढून, जुन्या जखमा त्याला ताज्या कराव्याशा वाटत नाहीत. तसें असलें तरी या नाजूक विषयावर सार्वजनिकरीत्या चर्चा होणे आवश्यक आहे असें मला वाटते.

माझ्या मते एका विशिष्ट समाजांत ज्या प्रकारच्या लग्नांना मनाई आहे तशीं लग्नें एकदम किंवा एकाद दुसऱ्या व्यक्तीच्या इच्छेनें मान्य केली जाणें शक्य नाही. त्याचप्रमाणें अशीं लग्नें करूं इच्छिणाऱ्या तरुण मंडळींच्या आचारस्वातंत्र्यावर आपल्या इच्छेचें दडपण आणून तें स्वातंत्र्य बळजबरीनें काढून घेण्याचा समाजाला किंवा त्या त्या व्यक्तींच्या आत्मांना कांहींहि अधिकार नाही. पत्रलेखकानें जें उदाहरण दिलें त्यावरून मुलगा आणि मुलगी दोघेहि वयांत आलेलीं होती. त्यांनीं खुशाल स्वतःचा विचार स्वतः केला असता. त्यांना जर एकमेकांशीं लग्न करावें असें वाटत होतें तर तें करण्याला बळजबरीनें प्रतिबंध करण्याचा कोणालाहि अधिकार नव्हता. समाजाला फार तर आम्ही या लग्नाला संमति देत नाही' असें म्हणतां आलें असतें. पण त्यांच्यावर आत्महत्या करण्याची पाळी येणें ही जुलुमाची पराकाष्ठा झाली.

विवाहासंबंधाचे निषेध हे सर्वत्र सारखे नाहीत. ते बव्हंशीं सामाजिक रूढीवर अवलंबून असतात. ही रूढि प्रांताप्रांताला आणि जिल्ह्याजिल्ह्याला बदलते. याचा अर्थ तरुणांनीं सर्वच प्रस्थापित सामाजिक रूढी आणि निषेध पायाखालीं तुडवावेत असा नाही. तसें करण्याचें ठरविण्यापूर्वीं त्यांनीं लोकमत आपल्या बाजूला वळवून घेतलें पाहिजे. दरम्यानच्या काळांत त्यांनीं धीरानें योग्य वेळेची वाट पाहिली पाहिजे, किंवा क्षुब्ध न होतां शांतपणें वाट पहाणें त्यांना शक्य नसलें तर सामाजिक बहिष्काराच्या परिणामांना त्यांनीं तोंड दिलें पाहिजे.

त्याचप्रमाणें प्रस्थापित रूढी न मानणाऱ्यांच्या बाबतीत निर्दयपणाची सावत्रवृत्ति न ठेवणें हें समाजाचेंहि कर्तव्य आहे. पत्रलेखकानें जें उदाहरण दिलें आहे त्यांतलिं हकीकत जर बरोबर असेल तर त्या तरुण जोडप्याला शेवटीं आत्महत्या करावयास भाग पाडण्याचा गुन्हा निःसंशय समाजाच्याच माथ्यावर येऊन पडतो.

हुदली येथे गाधीसेवासघाच्या वार्षिक समेलनप्रसंगी दोन लग्नविधी व दोन उपनयनविधी घडवून आणण्यात आले होते. लग्नविधि किंवा उपनयन-विधि हे प्रसंग समारंभाचे नसून दीक्षा घेण्याचे असतात. त्यामुळे या दोन्ही विधीमध्ये योग्य ते गाभीर्य आणि मर्यादा पाळण्यांत आल्या होत्या. विधीचे मंत्र संस्कृतमध्ये होते तरी त्या प्रत्येकाचा अर्थ वधुवरांना समजावून सांगून त्याच्याकडून ते म्हणूनच घेतले जात होते. विधि आटोपल्यानंतर गांधीजींनी खासगीरित्या वधुवरांना जे चार शब्द सांगितले ते सर्वच दपतींना समजून घेण्याजोगे असल्यामुळे येथे दिले आहेत. गांधीजी त्यांना म्हणाले:—

विधी जितक्या प्रमाणांत आपल्यांत कर्तव्याची भावना जागृत करतात तितक्या प्रमाणांतच माझा त्यांवर विश्वास आहे हें तुम्हांला माहीत असेलच. माझा मी विचार करूं लागल्यापासूनच माझ्या मनाची ही प्रवृत्ति आहे. तुम्ही म्हटलेले मंत्र आणि तुम्ही घेतलेल्या प्रतिज्ञा संस्कृतमध्ये होत्या, पण त्यांचा तुम्हांला अर्थ करून सांगितला होता. मूळचे संस्कृत मंत्रच आपण घेतले याचें कारण हें कीं, संस्कृत शब्दांमध्ये एक प्रकारची शक्ति आहे हें मला माहीत आहे आणि त्या शक्तीचा आपल्या मनावर प्रभाव झालेला कोणालाहि आवडेल.

त्या विधीमध्ये वरानें ज्या इच्छा व्यक्त केल्या आहेत त्यांपैकी एक ही आहे कीं, वधूनें एका चांगल्या सशक्त मुलाची माता व्हावें. यामध्ये गैर असें कांहीं नाहीं. याचा अर्थ प्रजोत्पत्ति करणें आव-

इयकच आहे असा होत नाही. संततीची इच्छा असेल तरच कड-
कडीत धर्मभावनेने विवाह करणे हे आवश्यक आहे, हा त्याचा
अर्थ आहे. ज्याला संततीची इच्छा नाही त्याला विवाह करण्याची
मुळीच गरज नाही. विषयवासनेच्या पूर्तीसाठी केलेले लग्न हे लग्नच
नव्हे. तो व्यभिचार आहे. म्हणून आजच्या विधीचा अर्थ हा आहे
की, पतिपत्नीना दोघानांही जर स्पष्टपणे संततीची इच्छा असेल
तरच संग करण्याची मुभा आहे. ही सर्व कल्पनाच पवित्र अशी
आहे. म्हणून संग करावयाचा तो प्रार्थनापूर्वक केला पाहिजे. तो होण्या-
पूर्वी कामवासना आणि सुख ही वाढविण्याकरितां म्हणून योजलेल्या
श्रृंगारचेष्टा वगैरे नेहमीचे प्रकार असणार नाहीत. जर दुसऱ्या
मुलाची इच्छा नसेल तर असा संग आयुष्यांतून एकदांच व्हावा. जे
शरीराने आणि मनाने निरोगी नसतील त्यांना संग करण्याचे कांहीं
एक कारण नाही आणि जर करतील तर तो व्यभिचार होईल.
पाशवी क्षुधेच्या शमनार्थ लग्न करायचे असते असा जर तुम्हाला
पूर्वी पाठ मिळाला असेल तर तो तुम्ही विसरून गेले पाहिजे. तो
भाबडा धर्मभोळेपणा आहे. पवित्र अग्निदेवतेच्या समक्ष हा सर्व विधि
होत असतो. तुमच्यामध्ये असणारी सर्व कामवासना तो जाळून
भस्म करो.

हल्लीं सर्वत्र माजलेली दुसरी एक गैरसमजूत तुम्ही तुमच्या मनां-
तून काढून टाकली पाहिजे असें माझे सांगणे आहे. असें सांगतात
की, संयम आणि ब्रह्मचर्य ही अयोग्य आहेत आणि कामवासनेची
पूर्ति व लग्न न करतां, संबंध ठेवणे या गोष्टी अगदी स्वाभाविक आहेत.
याच्याइतकी घातकी दुसरी कोणतीही समजूत नाही. आदर्शप्रत
पोचणे तुम्हांला कदाचित शक्य होत नसेल, शरीर दुबळे असेल,
पण म्हणून आपल्या आदर्शाला खाली ओढून नका, अधर्माला धर्म

मानू नका. तुमचें मन दुबळें होईल त्या वेळीं मी जें सांगतो तें ध्यानीं आणा. या पवित्र आणि गंभीर प्रसंगाच्या आठवणीनें तुमचें मन शांत होईल, संयमी होईल. लग्नाचा उद्देशच मुळीं संयम करणें आणि कामवासनेला ऊर्ध्वगामी करणें हा आहे. यावांचून जर दुसरा कोणताहि हेतु असेल तर लग्नविधीचा संस्कार त्यासाठीं नाहीं; तो फक्त संतति-प्राप्तीकरितांच आहे.

लग्नविधीनें तुम्ही परस्परांचे बरोबरीच्या नात्याचे मित्र म्हणून बांधले गेलां आहां. पतीला जर 'स्वामी' म्हटलें असेल तर पत्नी 'स्वामिनी' आहे. एकमेव एकमेकांचे धनी आहेत, मदतनीस आहेत. जीवनांतिल जबाबदाऱ्या आणि कर्तव्यकर्मे पार पाडण्याकरितां एकमेकांनीं एकमेकाला सहकार्य द्यायचें आहे. तरुणांनीं, मला तुम्हांला हें सांगावयाचें आहे कीं, तुम्हांला जर चांगल्या बुद्धीची आणि उमद्या भावनांची देणगी मिळाली असेल तर या तरुण मुलींना त्यांचा संसर्ग लागूं द्या. तुम्ही त्यांचे खरे शिक्षक आणि वाटाडे बना, त्यांना साह्य करा. वाट दाखवा. पण त्यांच्या प्रगतीच्या मार्गांत आडवे पडूं नका, किंवा त्यांना भलतें वळण लावूं नका. तुम्हां उभय-तांमध्ये विचार, उच्चार आणि आचार यांची एकतानता होऊन जाऊं दे. परस्परांत तुम्ही एकमेकांपासून कांहींहि लपवून ठेवूं नये. तुमची हृदये एक होऊन जावीत.

दोंगी होऊं नका. आपल्याला अशक्य अशा गोष्टींच्या मागे व्यर्थ लागून आपल्या प्रकृतीचा नाश करून घेऊं नका. संयमानें कधीहि शक्ति नाहीशी होत नाही. शक्तीचा ऱ्हास होतो तो संयमानें होत नसून बाह्य आचारावर दडपण ठेवल्यानें होतो. खरा संयमी मनुष्य रोजच्यारोज अधिकाधिक बळ मिळवितो, अधिकाधिक शांति प्राप्त करून घेतो. आत्मसंयमनामधील अगदीं पहिली

पायरी म्हणजे विचारांचा संयम. तुम्ही आपल्या मर्यादा समजून घ्या. आणि जेवढे करू शकाल तेवढेच करा. मी तुमच्यापुढे आदर्श ठेवला आहे, काटकोन दाखविणारा गुण्याच तो आहे असे समजा. काटकोन जमविण्याचा शक्य तेवढा कसून प्रयत्न करा. पण जरी त्यांत तुम्हांला यश आले नाही तरी खेद किंवा लज्जा वाटून घेण्याचे कांहीच कारण नाही. उपनयन हा जसा संस्कार आहे, दुसरा जन्म आहे, तसाच लग्न हा संस्कार आहे, नवा जन्म आहे. हे मी तुम्हांला फक्त विशद करून सांगितले आहे. माझ्या सांगण्याने घाबरून जाऊ नका किंवा दुर्बल व्हाऊ नका. नेहमी विचार, उच्चार आणि आचार यांच्यांत संपूर्ण संगति आणण्याचे ध्येय डोळ्यांपुढे ठेवा. नेहमी आपले विचार शुद्ध करण्याकडे लक्ष ठेवा की सर्व कांही चांगले होईल. विचाराहून अधिक चांगले प्रभावी दुसरे कांही नाही. विचारामागून उच्चार आणि उच्चारामागून आचार येत असतो. जग हे अशा प्रभावशाली विचारामधूनच निर्माण झाले आहे. आणि जेथे विचार सामर्थ्यसंपन्न आणि शुद्ध आहे तेथे परिणामाहि सामर्थ्यपूर्ण आणि शुद्ध असणारच. इतःपर तुम्ही उदात्त अशा आदर्शाचे कवच घालून सज्ज व्हावे अशी माझी इच्छा आहे. तसे झाले तर कसलाहि मोह तुम्हांला इजा करणार नाही, कसलीहि अशुद्धता तुम्हांला स्पर्श करू शकणार नाही, याची मी तुम्हांला खात्री देतो.

आज जे वेगवेगळे विधी तुम्हांला समजावून दिले ते लक्षांत ठेवा. साधासा वाटणारा 'मधुपर्क' हा विधि घ्या. सारे जग मधुने भरले आहे. इतके की साऱ्या जगाने त्यांतील आपला वांटा उचलल्यानंतरच तुम्ही आपला वांटा उचलावा. याचाच अर्थ त्यागाने तुम्ही उपभोग घ्यावा (' तेन त्यक्तेन भुञ्जीथाः ')

“पण जर संततीची इच्छा नसेल तर लग्न करूच नये काय ?” एका वराने विचारलें.

“मुळीच करूं नये. केवळ मैत्री ठेवण्याच्या आदर्श भावनेने होणाऱ्या लग्नावर माझा मुळीच विश्वास नाही. शरीरसंगाच्या हेतूने नव्हे तर स्त्रियांचें रक्षण व्हावें या उद्देशाने पुरुषांनी त्यांच्याशी विवाह केल्याची कांहीं उदाहरणे आहेत. पण ती अगदी विरळाच. ‘निर्मल वैवाहिक जीवन’ या विषयावरील माझे सर्व लिखाण तुम्ही वाचा. व्यासांनी नियोग* केल्याचें त्यांत सांगितलें आहे. व्यासांचें रूप भुंदर म्हणून त्यांत वर्णिलेलें नाही, तें उलट होतें. त्यांचें रूप भयानक होतें, त्यांनी प्रणयचेष्टा केल्या नाहीत, तर संग करण्यापूर्वी त्यांनी आपल्या सर्वांगाला तूप चोपडून घेतलें. त्यांनी विषयवासनेने संग केला नाही, संततीकरितां केला. मूल व्हावें ही इच्छा संपूर्णपणे स्वाभाविक आहे. एकदां ती इच्छा पूर्ण झाली की, मग संग होऊं नये.

पहिल्या मुलाचें मनुने ‘धर्मज’ म्हणजे धर्मभावनेने निर्माण झालेलें, आणि नंतरच्या मुलांचें ‘कामज’ म्हणजे वासनेने जन्माला आलेलीं असें वर्णन केलें आहे. एवढ्याने थोडक्यांत स्त्रीपुरुषसंबंधाचा कायदा समजून येतो आणि ईश्वर म्हणजे कायदा नव्हे तर दुसरें काय ? ईश्वराची आज्ञा पाळणें म्हणजे कायदा पाळणें. ‘धर्मे चार्थे च कामे च नातिचरामि (धर्म, अर्थ आणि काम या बाबतींत मी मर्यादा ओलंडणार नाही.) ही प्रतिज्ञा तुम्हांला तीन वेळां उच्चारायला सांगितली तें लक्षांत आहे ना ? ईश्वरी नियमाप्रमाणें चालण्याला तयार असणारे बोटंवर मोजण्याइतके जरी स्त्रीपुरुष आप-

* नियोग = केवळ वश्यवृद्धि करणाऱ्या संततीकरितां परस्त्री किंवा परपुरुषसंग.

स्यामध्ये निघाले तरी खंड्या सत्यधर्मी स्त्रीपुरुषांची कुलपरंपरा आपल्यामध्ये खात्रीने निर्माण होईल.

बा (कस्तुरबा) कडे कामवासनेने पाहाण्याचे सोडून दिल्या-पासूनच खरोखर मी वैवाहिक जीवनाचा आनंद लुट्टे लागलो हें लक्षांत ठेवा. ऐन तारुण्यांत आणि शरीर सुदृढ असतांनाच, लौकिकदृष्ट्या ज्याला वैवाहिक जीवनाचा आनंद म्हणतात तो उपभोगण्याइतका तरुण असतांनाच मीं ब्रह्मचर्याचे व्रत घेतलें. माझ्या डोळ्यांपुढें एकदम प्रकाश पडला आणि मला दिसून आलें कीं, मी आणि आपण सर्वच जण एका पवित्र कार्याकरितां जन्माला आलों आहोंत. माझें लग्न झालें तेव्हां तें मला समजलें नव्हतें. पण जेव्हां मी शुद्धीवर आलों तेव्हां मला वाटलें कीं, ज्या कार्याकरितां माझा जन्म आहे त्या कार्याला लग्नानें पोषण मिळावें इकडे माझें लक्ष असलें पाहिजे. त्या वेळीं खरोखर मला ' धर्माची ' ओळख पटली. तें व्रत घेतल्यानंतरच आमच्या जीवनांत खऱ्या आनंदाचा प्रवेश झाला. बा जरी अशक्त दिसत असली तरी तिचें शरीर सुदृढ आहे म्हणूनच ती सकाळपासून संध्याकाळपर्यंत एकसारखें काम करीत असते. माझ्या विषयवासनेचें जर ती स्थान बनली असती तर तिच्या हातून कधीं तसें काम झालें नसतें. तरी मी उशीरां, म्हणजे कांहीं वर्षे वैवाहिक जीवन काढल्यानंतर जागा झालों. वेळींच जागृत होण्याच्या दृष्टीनें तुम्ही माग्यवान् आहांत. माझें लग्न झालें तेव्हां आजूबाजूची परिस्थिति अत्यंत अमंगल होती. तुम्हांला ती अत्यंत शुभ, मंगल अशी लाभलेली आहे. तरी माझ्यामध्ये एक गुण असा होता कीं, त्यामुळें मी बचावलों. तो म्हणजे सत्यप्रियता. त्यानें माझें रक्षण केलें, मला वांचविलें. सत्य हें माझ्या जीवनाचा मूळाधार

बनलें आहे. सत्यामधून मागाहून अहिंसा आणि ब्रह्मचर्य निर्माण झालें. म्हणून तुम्हीं कांहींहि केलेंत तरी स्वतःशीं आणि जगाशीं प्रामाणिक राहा. आपले विचार लपवूं नका. त्यांना व्यक्त स्वरूप देणें हें लज्जास्पद वाटत असेल तर त्यांना मनांत देणें हें अधिकच लज्जास्पद आहे.

प्रश्नः—हिंदुधर्मांमध्ये पत्नीची पतीवरील निष्ठा व पतीशी एकरूपता हे पत्नीचे परमोच्च ध्येय सांगितलें आहे, मग तो पति राक्षस असो किंवा मूर्तिमत प्रेम असो. पत्नीच्या बाबतीत हेच जर योग्य आचरण असेल तर पतीच्या विरोधाला न जुमानतां देखील तिला राष्ट्रसेवा करतां येईल काय ? का तिने आपला पति जेवढी मर्यादा घालून देईल तेवढ्यातच सतुष्ट रहावे ?

उत्तरः—पत्नीचा माझा आदर्श म्हणजे सीता आणि पतीचा राम. पण सीता ही कांहीं रामाची दासी नव्हती, किंवा दोघोहि एकमेकांचे दास होती असें म्हणा हवें तर. राम सीतेला नेहमी मानीत असे.

जेथे खरें प्रेम आहे तेथे वरील प्रश्न उद्भवतच नाही. पण आज हिंदु कुटुंब म्हणजे एक कोडेंच होऊन बसलें आहे. लग्नाच्या वेळीं पति व पत्नी यांना एकमेकांविषयीं कांहींच माहिती नसते.

रूढीनें बळकट केलेलें लग्नावरील शिक्षामोर्तब आणि विवाहित दंपतीच्या आयुष्याचा संथ प्रवाह यांमुळे बऱ्याचशा हिंदु कुटुंबांत शांति नांदत असते. पण पतीचे अथवा पत्नीचे विचार सामान्य विचारांहून जरा वेगळे झाले कीं तेथें बेसूर स्वर उमटण्याचा धोका आलाच. नवऱ्याला कसली चाडच असत नाही. आपल्या जोडीद्वारिणीचा सल्ला आपण घेतला पाहिजे असें त्याला वाटत नाही. तो

तिला आपली मालमत्ता समजतो. आणि गरीब बिचारी बायको नवऱ्याचा हा हक्क बरोबर आहे असा विश्वास धरून पुष्कळ वेळां स्वतःच्या इच्छा दावून टाकते. त्यांतून बाहेर पडण्याला मार्ग आहे असें मला वाटतें. मिराबाईनें तो दाखविला आहे. आपली बाजू बरोबर आहे हें जेव्हां स्त्रीला माहीत असतें आणि तिचा प्रतिकार जेव्हां उदात्त कारणाकरितां असतो तेव्हां आपल्या मार्गानें जाऊन जें होईल त्याला शौर्यानें तोंड देण्याचा तिला संपूर्ण हक्क असतो.

प्रश्नः—समजा, नवरा मांसाहारी आहे. बायको तर मांसाहार हे पाप समजते. तर आपल्या इच्छेप्रमाणे तिला वागता येईल काय ? नवऱ्याला मांसाहारापासून किंवा अशाच इतर गोष्टीपासून सर्व प्रेमळ उपायानी परावृत्त करण्याचा प्रयत्न तरी तिने करावा की नाही ? की नवऱ्याला मांसाचा स्वयंपाक करून घालण्याला,—नव्हे, त्याच्या इच्छेसाठी म्हणून तें खाण्यालासुद्धां, ती बांधलेली आहे ? बायकोने आपल्या इच्छेप्रमाणे वागावें असे आपलें म्हणणे असेल तर एकाचा जुलूम व दुसऱ्याची बडखोरी अशा रीतीने एकत्र कुटुंब कसे चालणार ?

उत्तरः—पहिल्या प्रश्नाच्या उत्तरांत कांहीं अंशीं याहि प्रश्नाच उत्तर आलें आहे. नवऱ्याच्या पापकृत्यांत साथीदार होण्याला बायको बांधलेली नाही. आणि जेव्हां तिला एखादी गोष्ट चुक आहे असें वाटतें तेव्हां जें बरोबर असेल तें करण्याचें धारिष्ट तिनें केलें पाहिजे. पण नवऱ्याचें काम जसें कुटुंबाकरितां मिळवून आणणें हें आहे तसें बायकोचें काम घरची व्यवस्था पाहणें व म्हणून स्वयंपाक करणें हें आहे. हें लक्षांत घेतां, पूर्वीं दोघेहि मांसाहारी असतील तर, कुटुंबांतील माणसासाठीं मांसाचा स्वयंपाक करणें हें तिचें कर्तव्य ठरतें. उलट, शाकाहारी कुटुंबांत फक्त नवराच तेवढा मांसाहारी बनला व तो आपल्या बायकोवर मांसाचे पदार्थ बनविण्याची सक्ती करूं लागला तर आपल्या सद्भावनेला धक्का देईल असें कांहींहि तयार

करून देण्याला बायको मुळींच बांधलेली नाही. घरांत शांतता नांदावी ही गोष्ट इष्ट खरी. पण तेवढे एक साधले की सर्व साधले असे नाही. माझ्या मते विवाहित अवस्था ही इतर कोणत्याहि अवस्थेप्रमाणेच एक संयमाने बांधलेली अवस्था आहे. जीवन म्हणजे कर्तव्यपालन. ती सत्त्वपरीक्षा आहे. वैवाहिक जीवनाचा हेतु इहपरलोकी परस्पर-रांच्या कल्याणाची वृद्धि करणे हा आहे. मानवजातीची सेवा व्हावी हासुद्धां त्याचा उद्देश आहे. दोघांपैकी एकांने जर नियमपालन केले नाही तर हा बंध तोडण्याचा दुसऱ्याला आपोआप हक्क प्राप्त होतो. येथे 'बंध तोडावयाचा' म्हटले तो नैतिक, शारीरिक नव्हे. काडीमोड करण्याचा येथे प्रश्नच येत नाही. नवरा आणि बायको हीं वेगळीं होतात तीं ज्या हेतूने ती एकत्र झालीं होती, तोच हेतु सफल करण्यासाठी. हिंदुधर्म दोघांनाहि समसमान मानतो. याहून भिन्न प्रकारची प्रथा, केव्हांपासून कोणास ठाऊक, पडत आली आहे खरी. पण तशीं तर कितीतरी अनिष्टे हिंदुधर्मांत शिरलीं आहेत. तथापि, एवढे मात्र मी निश्चित जाणतो की, हिंदुधर्मांत व्यक्तीला आत्मसाक्षात्काराकरितां वाटेले तें करण्याची संपूर्ण मोकळीक दिली आहे. कारण केवळ त्याकरितांच प्रत्येक व्यक्ति जन्माला आलेली आहे.

एका भावानें आपल्या लग्न झालेल्या बहिणीच्या दुर्दर्शेचें वर्णन करणारें पत्र लिहिलें आहे त्याचा साराशः—

एका अज्ञातशीलाच्या माणसाशी काही दिवसांपर्यंत माझ्या बहिणीचे लग्न झाले. हा मनुष्य बाहेरख्याली आहे असे आता कळून आले आहे. किती जरी दुराचार आणि बदफैलीपणा केला तरी तरी त्याला वीट येत नाही. त्याला अबरूची चाड नाही. लग्न झाल्यानंतर थोड्याच दिवसात माझ्या दुर्दैवी बहिणीला आपले हे पतिदेव रोज अधिकाधिकच भ्रष्ट होतूंचालले आहेत. हे कळून आले. तिने त्याची कानउघाडणी केली. त्या गृहस्थाला ते सहन झाले नाही आणि तिला 'घडा देण्यासाठी' म्हणून अगर्दी तिच्या समोर तो दुराचार करू लागला. त्याने तिला चाबकाने मारावे, उभे करावे, उपाशी ठेवावे, आणखीहि काही करावे. आपले व्यभिचार तिला बघायला लावण्याकरिता त्याने तिला खाबाला बांधून ठेवले. माझ्या बहिणीचे हृदय भग्न झाले आहे. तिच्या शोकानी आमचे काळीज फाटून जाते. पण आम्ही काय करणार ? अशा परिस्थितीत तिने व आम्ही काय करावे असा आपला सल्ला आहे ? स्त्री ही सर्वस्वी पुरुषाच्या स्वाधीन ठेविली जावी, तिला काहीच हक्क आणि अधिकार असू नयेत हे हिंदुधर्माचे अत्यंत अश्लील स्वरूप आहे. नवऱ्याला करूर, निष्ठुर व्हावेसे वाटले की मग त्याच्या दुर्दैवी स्त्रीला कांहीच तरुणोपाय राहात नाही. पुरुषानें वाटेल तशी बाहेरख्याली करावी, त्याच्या विरुद्ध ब्र काढण्याची कोणाची ताकद नाही. पण स्त्रीचें मात्र एकदां लग्न झालें की, ती सर्वस्वी नवऱ्याच्या ताब्यांत गेलीच. अशा हजारों स्त्रिया दुःखानें विव्हळत आहेत, रडत आहेत. जोपर्यंत हिंदुधर्मातील स्त्री...५

ही व इतर अशीच पापे धुवून जाऊन तो शुद्ध होत नाही तोपर्यंत प्रगतीची आशा वृथाच नाही का ?

पत्रलेखक सुशिक्षित आहे. वर सारांश दिला आहे त्याहिपेक्षा अधिक परिणामकारकपणे त्याने आपल्या बहिणीचे दुःख वर्णिले आहे. आपले संबंध नांव पत्ता त्याने पाठविला आहे. हिंदुधर्माचा त्याने केलेला धिःकार अत्यंत रागाच्या भरांत केलेला असल्यामुळे क्षम्य आहे. पण असल्या एकाददुसऱ्या उदाहरणावरून भावनावश होऊन त्याने तसा सामान्य नियम काढला असल्यामुळे त्याला हिंदुधर्माविषयी तिरस्कार वाट्या तरी लावो हिंदु बायका पूर्ण सुखासमाधानात नांदत आहेत. आपल्या घरच्या त्या सम्राज्ञी आहेत. कोणाहि स्त्रीला हेवा वाटावा असा अधिकार त्या आपल्या पतीवर गाजवीत आहेत. अर्थात् हा अधिकार प्रेमांमुळे येतो. पत्रलेखकाने निर्दयपणाची म्हणून उग्रडकीस आणलेली गोष्ट फक्त हिंदुधर्मातच होणाऱ्या अन्यायाची आहे असे नव्हे तर जगांतील सर्व देशांत आणि भिन्न भिन्न धर्मांच्या लोकांत प्रकट होणाऱ्या मनुष्यस्वभावाच्याच दुष्टाव्याचे ते उदाहरण आहे. काडीमोडीची सोय केल्याने, स्वतःचे मत चालविण्याची जिला शक्ति नाही आणि केव्हां केव्हां तर ते चालविण्याची जिला इच्छाहि होत नाही अशा गरीबगाय बायकोचे, तिच्या पशुतुल्य नवऱ्यापासून सरक्षण होतंच असे नाही. म्हणून सुधारकांनी सुधारणा करण्याकरितांच भावनावशता व अतिशयोक्ति टाळावी हें बरे.

तरीपण ज्या प्रसंगाकडे या लेखाने आपले लक्ष वेधायचे आहे तो प्रसंग हिंदु समाजांत अगदीच नवा आहे असे नाही. बायकोला नवऱ्याची फाजील ताबेदारी पत्करावयाला लावण्यांत हिंदु संस्कृतीची चूक झाली आहे. बायकोने नवऱ्यांत पूर्णपणे विळीन होऊन जावे असा हिंदु संस्कृति आग्रह धरते. त्यामुळे कांही वेळा नवरा अधिका-

राचें अतिक्रमण करतो आणि शेवटीं पशु बनतो. अशा जुलुमांवर उपाय कायद्याचा आसरा घेणें हा नसून स्त्रियांना—कुमारिकांना नव्हे तर विवाहित स्त्रियांना—शिक्षण देणें आणि नवऱ्यानें केलेल्या अमानुष वर्तणुकीविरुद्ध लोकमत तयार करणें हा आहे. वरील उदाहरणांत उपाययोजना करावयाची ती अगदीं साधी आहे. तिच्या भावानें व इतर नातलग्नांनीं “ काय करावं ? ” म्हणून हात जोडून स्वस्थ बसण्याचें व त्या मुलीबरोबर रडत बसण्याचें सोडून देऊन तिचा संभाळ करावा. पापी नवऱ्याची समजूत करणें किंवा त्याच्या संगतीत राहण्याचा प्रयत्न करणें हें तिचें मुळींच कर्तव्य ठरत नाहीं, अशी तिची भावना होण्याजोगें शिक्षण तिला द्यावें. खुद्द नवऱ्याला बायकोबद्दल यात्किंचितहि क्षिति नाहीं हें उघडच दिसत आहे. म्हणून कायदेशीर संबंध न तोडतां नवऱ्याचें घर सोडून तिनें वेगळें राहावें, आणि आपलें लग्नच झालें नाहीं असें तिनें समजावें. अर्थांत ज्या हिंदु स्त्रीला काडीमोड करून घेणें शक्य नसतें अशा स्त्रीलासुद्धां दोन कायदेशीर इलाज शक्य आहेत आणि ते म्हणजे रोजच्या मारहाणीबद्दल नवऱ्याला सजा देवाविणें आणि आपला त्यानें संभाळ करावा असा आग्रह धरणें. माझा अनुभव मात्र असा आहे कीं हे उपाय सर्वच बाबतींत नसले तरी बहुतेक बाबतींत फोल ठरतात. साध्वी स्त्रीला त्यामुळें कांहीं एक समाधान लाभत नाहीं आणि नवऱ्याची सुधारणा तर अवघड, नव्हे अशक्य होऊन बसते. कांहीं झालें तरी नवऱ्याची सुधारणा करणें हें समाजाचें आणि त्यांतल्या त्यांत प्रत्येक बायकोचें ध्येय असलें पाहिजे. प्रस्तुत बाबतींत मुलीचे आईबाप तिला संभाळण्याला चांगले समर्थ आहेत. पण हें शक्य नसेल तेथें अशा वाईट रीतीनें वागविल्या गेलेल्या स्त्रियांना आश्रय देणाऱ्या संस्था देशांत वाढत आहेतच.

आपल्या नवऱ्याचें जाचक होणारें घर अशा रीतीनें सोडून देणाऱ्या किंवा काडीमोड करून दुःखपरिहार करून घेणें शक्य नसतें तेव्हां नवऱ्यांनींच प्रत्यक्ष टाकून दिलेल्या, तरुण स्त्रियांच्या कामपूर्तीचा प्रश्न अद्याप तसाच राहातो. पण ही गोष्ट कांही पुष्कळांच्या बाबतीत खरोखर नडणारी आहे असें नाही. कारण ज्या समाजांत युगानुयुगे काडीमोडीला रूढीचा पाठिंबा नाही त्या समाजांत एकाद्या स्त्रीचें लग्न सुखाचें ठरलें नाही तरी ती स्त्री पुनर्विवाह करूं इच्छित नाही. जेव्हां एखाद्या समाजांतील लोकमताला या विशिष्ट प्रकारच्या दुःखपरिहाराची जरूर भासूं लागेल तेव्हां तो घडून येईल याबद्दल मला मुळींच शंका नाही. पत्रलेखकाचें म्हणणें मला कळलें आहे त्याप्रमाणें, त्या मुलीला आपली कामलालसा तृप्त करून घेतां येत नाही ही तिची तक्रार नाही. तक्रार आहे ती नवऱ्याच्या पशुतुल्य, उर्मट आणि अनीतिमय वागणुकीबद्दल. याला मी म्हटल्याप्रमाणें मनाची प्रवृत्ति सुधारणें हाच एक उपाय आहे. असहाय्यतेची भावना ही आपल्या इतर बहुतेक दुःखांप्रमाणें कार्पनिकच आहे. दोषयुक्त कल्पनेनें उत्पन्न केलेलें दुःख घालविण्याला जीवनाकडे पाहण्याची नवीन दृष्टि, थोडासा स्वतःच्या बुद्धीनें केलेला विचार, पुरेसा आहे. मित्रांनीं आणि नातलग्नांनीं अशा प्रकरणीं पीडा झालेल्या व्यक्तीला जुलुमाच्या ठिकाणापासून दूर नेऊन होणाऱ्या निव्वळ अभावात्मक परिमाणानें समाधान मानूं नये. समाजसेवेप्रीत्यर्थ तिनें स्वतःला तयार करावें. यासाठीं तिचें मन वळवावें. नवऱ्याच्या शेजेचा अधिकार—आणि तोहि मिळेल कीं नाही शंकाच—गमावल्याची भरपूर भरपाई या प्रकारच्या शिक्षणानें होईल.

विसाव्या शतकांतील एक सती ?

: १९

मुंबईच्या एका वृत्तपत्रांत एक बाई सती गेल्याचे प्रसिद्ध झाले होते. त्या-बाबतीत घाटकोपर येथील एका बाईनी गांधीजींचे मत विचारल्यावरून गांधीजींनी पुढील लेख लिहिला आहे—

वर्तमानपत्रांतील मजकूर कदाचित खरा नसावा. ही बाई आजारी पडून किंवा अपघाताने मरण पावली असावी. ही आत्म-हत्या नसावी. सतीचें वर्णन आपल्या पूर्वजांनी केलें आहे. आणि आजहि तें तितकेंच खरें आहे. सती ती की जिचें पतीच्या ठिकाणीं सदोदित स्थिर प्रेम आणि भाव आहे, पतीच्या हयातींत आणि नंतरहि जी आपल्या निःस्वार्थ सेवेनें चमकते आणि विचार, उच्चार व आचार यांमध्ये सर्वस्वी निष्कलंक राहते. पतीच्या निधनानंतरहि स्वतःला जाळून घेणें हें ज्ञातेपणाचें लक्षण नसून आत्म्याच्या स्वरूपा-विषयीं गाढ अज्ञान असल्याचें तें द्योतक आहे. आत्मा अमर आहे, अविकारी आहे, व्यापक आहे. स्थूल देह गेला तरी त्याला मरण नाही. एक नश्वर देह टाकून दुसरा, असें करीत करीत अखेर पार्थिव बंध तोडून तो पूर्णपणें मुक्त होतो. असंख्य ऋषिमुनींनीं अनुभव घेऊन या म्हणण्यांतील खरेपणाची खात्री करून घेतली आहे. आणि आजसुद्धां इच्छा असेल तर कोणालाहि त्याचा अनुभव घेतां येईल. अशी वस्तुस्थिति असतांना मग आत्महत्येचें समर्थन कसें बरें करतां येईल ?

दुसरी गोष्ट, खरा विवाह म्हणजे फक्त शरीराचेंच मीलन नव्हे, आत्म्याचें मीलनहि त्यानें सूचित होतें. जर विवाह म्हणजे शरीर-संबंधाहून अधिक कांहीं नसेल तर विधवा झालेल्या स्त्रीचें नवऱ्याच्या एखाद्या तसबिरीनें अगर पुतळ्यानें समाधान व्हावें. पण कांहीं म्हटलें तरी आत्मनाश हा व्यर्थ आहे. त्यामुळें कांहीं मृत मनुष्य जिवंत होऊं शकत नाही. उलट जिवंत जगांतून आणखी एकजण नाहीसा मात्र होतो.

विवाहाच्या योगानें आदर्श साधावयाचा आहे तो, शरीरद्वारा आत्मिक मीलनाचा. मनुष्याच्या हृदयांतील जी प्रेमभावना त्याच्या-मुळें साकार होते तिचा हेतु दैवी आहे, म्हणजेच विश्वव्यापी प्रेमाच्या मार्गांतील एक टप्पा गांठावा हाच आहे. म्हणून तर अमर मीरा गाते:—

‘ मेरे तो गिरिधर गोपाल दुसरा न कोई । ’

यावरून हे ओघानेंच येतें की, ‘ सती ’ ही विवाहाला कामवि-काराच्या तृप्तीचें साधन मानणार नाही तर पतीच्या व्यक्तित्वांत आपलें व्यक्तित्व विलीन करून निःस्वार्थ आणि निरहंकारी सेवेचा आदर्श प्राप्त करून घेण्याचें तें एक साधन म्हणून मानील पतीचा मृत्यु होतांच त्याच्या चितेवर जाऊन बसण्यानें ती कांहीं आपलें सतीत्व दर्शविणार नाही, तर सप्तपदी विधीच्या वेळी ज्या क्षणीं तिनें त्याला आपला शब्द दिला त्या क्षणापासून प्रत्येक श्वासागणीक आपल्या त्यागानें, आत्मसमर्पणानें, संयमनानें पतीच्या, त्याच्या कुटुंबाच्या व देशाच्या सेवेला वाहून घेऊनच ती आपलें सतीत्व सिद्ध करील. खाण्यापिण्याच्या लोभापासून आणि इंद्रियसुखापासून ती दूर राहील.

कुटुंबाच्या घरगुती संकुचित काळज्या आणि स्वार्थ यांची गुलामगिरी ती मुळीच पत्करणार नाही. तर आपल्या ज्ञानांत भर टाकण्याच्या दृष्टीने आणि त्यागाची व संयमाची वृत्ति अधिकाधिक आपल्या अंगी बाणवून घेऊन सेवेची आपली शक्ति वाढविण्याच्या दृष्टीने ती प्रत्येक संधीचा उपयोग करून घेईल. आणि पतीशी पूर्णपणे एकरूप होऊन साऱ्या जगाशी एकरूप होण्यास शिकेल. अशी सती पतीच्या मृत्युबद्दल कधीहि आक्रोश करणार नाही. आपल्या मृत पतीची ध्येये व सद्गुण आपल्या आचरणांत उतरवून त्यांना सजीव करण्याचा ती आटोकाट प्रयत्न करील आणि अशा रीतीने त्याला ती अमरपदावर चढवील. ज्याच्याशी विवाह केला त्याचा आत्मा मृत्यु पावलेला नाही, तो जिवंत आहे हे जाणून ती पुनर्विवाहाचा विचारहि मनात आणणार नाही.

वाचकांना येथे असे विचारवेंसे वाटेल की ज्या 'सती' चे हे चित्र रेखाटले ती तर विकारातीत व्यक्ति दिसते. तिला संततीची इच्छाच असू शकणार नाही. मग तिने लग्न तरी कशाला करावे ? याला उत्तर—हल्लींच्या हिंदु समाजांत विवाह ही बहुतकरून पसंतीनापसंतीची बाबच नसते. दुसरे म्हणजे आपल्या या पडत्या काळांत शीलरक्षणाची ढाल म्हणून व आत्मसंयमाला मदत या दृष्टीने विवाह आवश्यक आहे असे मानणारे कांहीजण आहेत. आणि खरोखरच मग स्वतःला अशा कांही माणसांची उदाहरणे माहीत आहेत की, ते लक्षाच्या वेळी विकारापासून मुक्त नव्हते, पण पुढे पूर्ण ब्रह्मचर्याचा आदर्श त्यांच्यांत बिंबून तो साध्य होण्याकरिता वैवाहिक जीवन हे बलवत्तर साधन झालेले त्यांना आढळून आले. ही उदाहरणे देण्याचे कारण असे की, सतीचा जो आदर्श मी रेखाटला तो निव्वळ आदर्श पुढे असावा म्हणून रेखाटला, त्याला कल्पनेच्या जगाखेरीज प्रत्यक्ष

स्थान नाही, असें नसून तो आदर्श जीवनांत उतरावयाचा आहे आणि या आपल्या व्यावहारिक जगांतच तो प्रत्यक्षांत आणावयाचा आहे.

परंतु सतीच्या आदर्शाप्रत पोंचण्याची धडपड करणारी सर्वसाधारण स्त्री माताहि होईल, हें मी तात्काळ मान्य करतो. म्हणून वर सांगितलेल्या इतर भिन्नभिन्न गुणांबरोबरच आपलीं मुलें देशाचे खरे सेवक बनतील अशा रीतीनें त्यांचें पालन—पोषण व वाढ करण्याचेंहि ज्ञान तिनें संपादन केलें पाहिजे.

पत्नीबद्दल मी जें कांहीं सांगितलें तें सर्व पतीलाहि तितकेंच लागू आहे. पत्नीनें जशी पतीबद्दल आपली निष्ठा व अव्यभिचारी भक्ति सिद्ध करावयाची आहे तशीच पतीनेहि पत्नीविषयी आपली निष्ठा आणि भक्ति सिद्ध करावयाची आहे. एकाच्या बाबतीत न्यायाचा एक कांटा तर दुसऱ्याच्या बाबतीत दुसराच, असें करतां येणार नाही. तरीसुद्धा पत्नीच्या चितेवर पति चढल्याचें आपण कधीं ऐकिलें नाही. म्हणून, नवरा मरतांच त्याच्या विधवा वायकोनें स्वतःचा नाश करून घेण्याची ही चाल अडाणी धर्मभोळेपणामुळें व पुरुषाच्या अंध अहंभावामुळें निर्माण झालेली आहे असें धरून चालावयास हरकत नाही. एके काळीं या रूढीला कांहीं अर्थ होता, असें जरी कोणी सिद्ध केलें तरी आजच्या युगांत ती केवळ रानटीपणाचीच समजली जाईल. स्त्री ही पुरुषाची गुलाम नसून त्याची सोबतीण आहे. तिलाच दुसरीं नांवें 'अर्धांगी' 'सहचारिणी' 'सखी' अशीं आहेत. पुरुषाच्या हक्कांत आणि कर्तव्यांत स्त्रीचा समान वांटा आहे. म्हणून त्यांचीं एकमेकाविषयींची व जगाविषयींची कर्तव्य एकच व परस्परसहाय्यक असली पाहिजेत. म्हणून या भगिनीनें आत्मनाश केल्या म्हणतात, तो मी व्यर्थ मानतो. हें उदाहरण अनुकरणीय

म्हणून खात्रीने पुढे मांडतां येणार नाही. पण मरण्याच्या बाबतीतील तिचे धैर्य तरी तुम्हांला वाखाणण्याजोगें वाटत नाही काय, असें मला कोणी कदाचित् विचारील. 'मुळीच नाही' असें माझे प्रांजल उत्तर आहे. पापाचरणी माणसेंहि असें धैर्य दाखवितात हें आपण पहात नाही काय ? पण म्हणून, कोणी त्यांची वाहवा करण्याचा विचारहि कधी मनांत आणीत नाही. आत्महत्येची अविवेकानें स्तुति करून एखाद्या अज्ञानी भगिनीला नकळत का होईना भलत्या मार्गाला लावण्याचें पातक भी माझ्या माथ्यावर कशाला घेऊं ? सतीत्व म्हणजे पावित्र्याची पराकाष्ठा. हे पावित्र्य मरूनच मिळवितां किंवा साधतां येतें असें नाही. अखंड प्रयत्नानें, रोजच्या रोज सतत मनाचा होम करूनच तें मिळवितां येईल.

मिसेस् डोरोथी जिनराजदास यांनी लेजिस्लेटिव्ह असेंब्लीपुढे आलेल्या एका विळाविषयी एक फिरते पत्र काढले आहे. त्या विळाचा हेतु स्त्रीच्या संमतीचे वय निदान १४ व्या वर्षापर्यंत तरी वाढवावे असा आहे.

मला या विळाविषयी कांहीं माहिती नाही ही कबूल केली पाहिजे. पण संमतीचे वय वाढवावे या बाबतीत माझा संपूर्ण पाठिंबा आहे. ते १४ व्या वर्षापर्यंतच नव्हे तर १६ व्या वर्षापर्यंतसुद्धा वाढवावे. म्हणून, सदर विळांतील मजकुराविषयी मला कांहीं सांगतां येत नसले तरी, पुरुषाच्या कामळालेपासून कोंवळ्या वयाच्या निष्पाप मुलींना वांचविण्याचा ज्या चळवळीचा हेतु आहे अशा कोणत्याही चळवळीला माझा हार्दिक पाठिंबा आहे असे समजावे. एकदां लयाचा विधि झाला म्हटले की अनैतिक व अमानुष कृतीलासुद्धा कायदेशीरपणा येतो, तो तसा येनां कामा नये. १४ व्या वर्षासुद्धा रतिक्रिया होणे हे निःसंशय अनैतिक व अमानुष आहे असे माझे नम्र मत आहे. जो आचार मुळांतच अनैतिक आहे तो पवित्र आहे असे सिद्ध करण्याकरितां संशयास्पद अशीं संस्कृत वचने पुढे करण्यांत कांहीं अर्थ नाही. अनेक बालमातांची प्रकृति टांसळलेली मी प्रत्यक्ष पाहिली आहे. आणि बालविवाहाच्या भयानक दर्शेत सक्तीच्या बाल वैधव्याची भर घातली की मानवी दुःखाची सीमा झाली. संमतीचे वय

वाढविण्याच्या दिशेने झालेल्या समंजस कायद्याला माझी खात्रीने अनुमति मिळेल. पण आज अस्तित्वांत असलेले कायदेसुद्धां लोक-मताच्या पाठिंब्याच्या अभावीं निष्फळ ठरले आहेत, या गोष्टीची मला दुःखदायक जाणीव आहे. या आणि अशाच इतर अनेक दिशांनी करावयाच्या कामांत समाजसुधारकांपुढे फार मोठ्या अडचणी आहेत. हिंदु समाजावर जर कांहीं खराखुरा परिणाम करावयाचा असेल तर दृढ आणि अविश्रांत चळवळ करित राहाणे अवश्य आहे. हिंदी बालिकांना अकालवृद्धपणापासून व अकालमरणापासून आणि हिंदुधर्माला हाडकुळी दुबळी प्रजा अस्तित्वांत आणण्याच्या जबाबदारीतून सोडविण्याच्या थोर कार्यांत जे गुंतले आहेत त्यांना मी संपूर्ण यश चिंतितों.

मिसेस मार्गारेट ई. कझिन्स या बाईंनीं एका दुःखदायक घटनेची हकीकत माझ्याकडे पाठविली आहे. ही घटना मद्रास येथें नुकतीच घडलेली दिसते, आणि ती एका बालविवाहांतून उद्भवली आहे. ज्यांचा विवाह झाला त्यांतील मुलगी १३ वर्षांची आणि 'नवरा' २६ वर्षांचा आहे. हें जोडपें १३ दिवस एकत्र राहिलें न राहिलें एवढ्यांत मुलगी जळून मेली. पंचांना असें आढळून आलें आहे कीं, नवरा म्हणवून घेणाराच्या असह्य आणि अमानुष आचरणामुळे तिनें आत्महत्या केली. मुलीच्या मरणकाळच्या ज्वानीवरून दिसून येतें कीं, 'नवऱ्या'नें तिचे कपडे पेटविले. कामातुरांना समजुनदारपणा कुठला, दया कुठली ?

पण ती मुलगी मेली कशी हा गौण मुद्दा आहे. या घटनेंतील निर्विवाद गोष्टी अशा आहेत :

- (१) मुलीचें लग्न ती निवळ १३ वर्षांची असतांना केलें.
- (२) ज्या अर्थी 'नवऱ्या'च्या हालचालीचा तिने प्रतिकार केला, त्या अर्थी तिला संगाची इच्छा नव्हती.
- (३) 'नवऱ्या'नें क्रूरपणाच्या हालचाली खात्रीपूर्वक केल्या.
- (४) आणि ती आतां मरण पावली आहे

एखाद्या जंगली रुढीला धार्मिक समजून मंजुरी देणें हा धर्म नव्हे, अधम आहे. स्मृतींमध्ये परस्पर विरोधी विधानें भरपूर आहेत. या

विधानांतून बुद्धीला पटण्याजोगें एकच अनुमान निघतें तें हें कीं, जीं वचनें सर्वमान्य प्रसिद्ध नीतितत्त्वांना विरोधी आहेत, विशेषतः खुद्द स्मृतींमध्येच घालून दिलेल्या नैतिक आचाराच्या विरुद्ध आहेत, तीं मागाहून घुसडलेलीं आहेत असें समजून बाजूला ठेवलीं पाहिजेत. एकाच वेळीं आणि एकाच लेखणींतून संयमावर स्फूर्तिप्रद श्लोक आणि मनुष्यांतील जंगलीपणाचा उत्तेजन देणारे श्लोक उतरणें शक्य नाहीं. मासिक माळी सुरू होण्याइतकें मुलीचें वय झालें नसेल तर, तिच्याशीं लग्न करूं नये; ज्याला संयमाचें वावडें आहे आणि जो दुष्कर्मोंत आकंठ बुडलेला आहे तोच मनुष्य या नियमाला पाप म्हणूं शकेल. मासिक माळी सुरू झाल्यानंतर कांहीं वर्षे मुलीशीं लग्न करणें हें पापमय समजलें पाहिजे, पाळी सुरू होण्यापूर्वीं तर लग्नाचा विचारहि मनांत आणतां कामा नये. मुलाला मिसरूड फुटली कीं लगेच तो संतति उत्पन्न करण्याला जसा लायक होत नाहीं, तसेंच मुलीला पाळ्या सुरू झाल्या तरी ती गर्भधारणा करायला लायक बनत नाहीं.

बालविवाहाची ही रूढी नैतिक तसेंच शारीरिक पापकृत्य आहे. कारण तिच्यामुळे आमच्या नैतिक आचाराला धक्का बसतो आणि शारीरिक न्हास होऊं लागतो. अशा रूढींना पाठिंबा देण्यानें आपण ईश्वरापासून तसेंच स्वराज्यापासून दूर जातो. मुलीच्या कोवळ्या वयाचा जो मनुष्य विचार करीत नाहीं तो ईश्वराचा काय करणार ? आणि खुरटलेल्या माणसाच्या अंगांत स्वातंत्र्याच्या लढाया मारण्याची किंवा स्वातंत्र्य मिळालें तर तें टिकविण्याची, काय ताकद असणार ? स्वराज्याची लढाई म्हणजे केवळ राजकीय जागृति नव्हे तर सामाजिक शैक्षणिक, नैतिक, आर्थिक आणि राजकीय अशी सर्व बाजूंनीं जागृति होय.

संमतीचें वय वाढ्वावें म्हणून कायदेमंडळांत बिल आणण्यांत येत आहे. काहीं लोकांना जबाब देण्याला भाग पाडण्याच्या दृष्टीनें तें ठीक आहे. पण सार्वजनिक पापप्रवृत्ति ही कायदे करून नाहीशी करतां येणार नाही. लोकमताला सज्ञान करणें हा त्यावरील उपाय आहे. अशा बाबतींत कायदा करण्याच्या मी विरुद्ध नाही, पण माझा जोर मात्र लोकमत शिक्षित करण्यावरच जास्त असतो. बालविवाहाच्या विरुद्ध जर लोकमत जागृत असतें तर मद्रास येथें जें घडलें तें घडूं शकलें नसतें. सदर तरुण हा कांहीं अशिक्षित मजूर नव्हता, तो चांगला शिकलेला बुद्धिमान टायपिस्ट होता. जर लोकमत त्या लग्नाच्या विरुद्ध असतें किंवा कोवळ्या वयाच्या मुलीच्या बाबतींत लग्न झाल्यानंतर त्या संबंधाला कायदेशीर करणाऱ्या रतिक्रियेच्या विरुद्ध असतें तर त्या मुलीशीं लग्न करणें किंवा तिला स्पर्श करणें त्याला शक्य झालें नसतें. सर्व साधारणपणें १८ वर्षांच्या खालील मुलींचीं लग्नें मुळींच करूं नयेत.

यंग इंडियाचे एक वाचक लिहितात:—

ता. २६ ऑगस्ट १९२६ च्या अकातील 'बालविवाहाचा कलक' या लेखात आपण म्हटले आहे की, 'मासिक पाळी सुरू होण्याइतके मुलीचे वय झाले नसेल तर तिच्याशी लग्न करू नये, या निर्बंधाला असयमी आणि दुराचारात बुडलेला मनुष्यच पाप म्हणू शकेल.'

हे वाचून मला दुःख झाले.

आपल्या मताशी ज्याची मते जुळत नाहीत त्यांच्याबद्दल उदारबुद्धीने आपण का विचार करू शकत नाही हे मला समजत नाही. बालपणी विवाह करावा असे सांगण्यात हिंदुधर्मशास्त्रकाराची सर्वस्वी चूक आहे असे म्हणा हवे तर. पण बालविवाहाचा आप्रह धरणाऱ्यांना दुराचारात बुडलेले म्हणणें अयोग्य आहे असे मला वाटते. वादविवादातील सौजन्याची मर्यादा यात ओलाडली जात आहे असे मला वाटतें. खरोखर बालविवाहाच्या विरुद्ध अशा तऱ्हेचा युक्तिवाद मी प्रथमच ऐकला. माझ्या माहितीप्रमाणे हिंदु सुधारक किंवा ख्रिश्चन मिशनरीसुद्धा असे कधी बोललेले नाहीत. त्यामुळे प्रतिपक्षाशी उदार बुद्धीने वागण्याच्या बाबतीत तरी निदान ज्यांना मी आदर्शरूप समजत होतो त्या महात्मा गांधींच्या लिखाणांत असला युक्तिवाद पाहतांच मला केवढा धक्का बसला असेल याचा विचार करा.

हिंदु धर्मशास्त्रकारांपैकी एकदोघांचा नव्हे तर जवळजवळ सर्वांचाच आपण धिक्कार केला आहे. कारण माझ्या माहितीप्रमाणे प्रत्येक स्मृतिकार मुलींचीं लग्नं बालपणीच करावीत असेच सांगतों. बालविवाहाचा नियम घालून देणारीं वचनें, आपण म्हटलें आहे त्याप्रमाणें, मागाहून कुणी तरी घुसडली आहेत

असे मानतां येत नाही. बालविवाहाची रूढी एकाच प्रांतांत अगर एकाच वर्णांत आहे असें नसून ती हिंदुस्थानांत जवळजवळ सर्रास सुरू आहे. रामायणकालाइतकी ती पुरातनहि आहे.

हिंदुधर्मशास्त्रकारांनी मुलीचें लग्न करावे असा आग्रह धरण्याची जी कारणें मला वाटतात ती मी थोडक्यांत देण्याचा प्रयत्न करतो. सामान्यतः प्रत्येक मुलीला नवरा असणे इष्ट असे त्यांचें मत होते. ही गोष्ट खुद्द मुलीच्या मनाला शांति मिळावी, सुख लाभावे म्हणूनच नव्हे तर एकदर समाजाचेहि कल्याण साधावे या दृष्टीने आवश्यक आहे. जर प्रत्येक मुलीला नवरा शोधवयाचा तर त्याची निवड स्वतः मुलीने न करता तिच्या आईबापांनी करावी. ही निवड खुद्द मुलीच्यावरच सोपविली तर त्याचा परिणाम असा होईल की पुष्कळ मुलीची लग्नेच होणार नाहीत. त्याचे कारण मुलींना लग्न आवडत नाही म्हणून नव्हे तर सर्व मुलींना आपल्याला योग्य असा नवरा शोधणें कठीण आहे म्हणून. शिवाय ते थोड्याचेंहि आहे. कारण त्यामुळे प्रणयचेष्टा करण्याकडे प्रवृत्ति होईल आणि कदाचित् नीतिबधनेहि शिथिल होतील. वरून चागले दिसणारे तरुण कदाचित् साध्याभोळ्या मुलीचे शील भ्रष्ट करतील. पण ही निवड जर आईबापांनीच करावयाची म्हटले तर मुली लहान असतांनाच त्याची लग्नें केली पाहिजेत. त्या मोठ्या झाल्या तर प्रेमपाशात सांपडतील, आणि आईबापांनी शोधलेल्या वराशी लग्न करणे त्यांना कदाचित् आवडणार नाही. मुलीचे लग्न लवकर झाले तर ती नवऱ्याशी व सासरच्या मडळीशी एकरूप होऊन जाते. ही एकरूपता अधिक स्वाभाविक, अधिक पूर्ण असते. ज्याचे विचार आणि आचार ठरून गेले आहेत अशा प्रौढ मुलींना नव्या घराशी जुळवून घेणें कांही वेळा कठीण होते.

बालविवाहाला मुख्य विरोध आहे तो हा की, त्यामुळे मुलीचें व तिच्या सततीचें आरोग्य वाईट होते. पण हा काही पटण्याजोगा मुद्दा नाही. कारण हल्लीं हिंदु लोकांत लग्नाचे वय वाढत असले तरी एकदर समाज दुर्बळ बनत चालला आहे. पन्नास शंभर वर्षांपूर्वी स्त्रीपुरुष सामान्यतः आजच्यापेक्षा अधिक सुदृढ, निरोगी व दीर्घायुषी होते. पण त्या वेळी बालविवाहच अधिक प्रचलित होता. उशीरा लग्न करणाऱ्या शिक्षित मुलीची अगकाठी कमी शिकलेल्या आणि लवकर लग्न झालेल्या मुलीच्या अंगकाठीपेक्षा सामा-

न्यतः चांगली असते असें कांही नाही. या सर्व गोष्टींवरून बालविवाह हा कांहीं लोक समजतात तितका, शारीरिक न्हास करीत नाही हेंच समवनीय दिसतें.

युरोपीय समाजाविषयी व हिंदी समाजाविषयी आपल्याला चांगलें शान असल्याने एकदर मानाने हिंदी बायका या युरोपीयन बायकांपेक्षा अधिक पतिनिष्ठ असतात किंवा काय; गरीब वर्गामध्ये हिंदी लोकच आपल्या बायकांना युरोपीयन लोकांपेक्षा अधिक प्रेमाने वागवितात किंवा कसे; युरोपीयनांपेक्षा हिंदी लोकांमध्ये अपेशी लग्ने कमी आहेत किंवा काय; युरोपीयन समाजापेक्षा हिंदी समाजांत स्त्रीपुरुषविषयक नीतिमत्ता अधिक आहे किंवा काय, यांबद्दल आपणच सांगू शकाल. वर उल्लेखिलेल्या बाबतींत जर हिंदी लग्ने ही युरोपीयन लग्नांपेक्षा अधिक मुखाची असतील तर मग हिंदी विवाहपद्धतीचे बालविवाह हे जे आवश्यक अग त्याचा निषेध करता येणार नाही.

मुलींची लग्ने लवकरच झाली पाहिजेत असा दडक घालण्यात हिंदुधर्मशास्त्रकारांच्या मनात एकदरीत समाजाच्या (स्त्री-पुरुष दोघाच्याहि) स्वऱ्या कल्याणाव्यातिरिक्त दुसरा काही विचार असावा हे मला पटत नाही. ज्या अनेक गोष्टीमुळे प्रतिकूल परिस्थितीतहि हिंदु समाजाचे पावित्र्य अबाधित राहिले आहे व त्याची घडी विस्कटली नाही, त्यापैकी मुलीचे बालपणी लग्न करणे ही एक गोष्ट आहे असे मला वाटते. आपल्याला कदाचित् तसे वाटणार नाही. पण म्हणून मुलींची लग्ने बालपणाच झाली पाहिजेत, असा आग्रह धरणारे सर्व हिंदुधर्मशास्त्रकार हे सयमाला पारखे व ' दुराचारांत बुडलेले ' होते ही आपली समजूत आपण सोडून द्यावी अशी आम्ही अपेक्षा करणे चुकीचे होईल काय ? आपण दिलेले मद्रासचे उदाहरण चमत्कारिक दिसतें...तेरा वर्षांच्या आंतील मुलींची लग्ने झालेली अशी पुष्कळ उदाहरणे आहेत. पण नवऱ्याच्या निर्दय बलात्काराने आत्महत्या करण्यास प्रवृत्त झाल्याचे उदाहरण एकहि आतांपर्यंत ऐकले नाही. कदाचित् मद्रासेंतील घटनेची कारणे कांही वेगळी असतील, बालविवाह हे काही त्या मुलींच्या मृत्यूचें मुख्य कारण नसावे.

स्त्री...६

‘ आपल्या सदसद्विवेक बुद्धीला जाचणाऱ्या गोष्टींतील बोंचणी कमी करण्यासाठीं सोईस्कर तत्त्वज्ञान तयार करणें अगदीं सोपें असतें ’ असें जें एका कवीनें म्हटलें आहे तें सार्थ आहे. यंग इंडियाच्या या वाचकांनैं तर त्याच्यावरहि ताण केली आहे. नुसतें सोईस्कर तत्त्वज्ञान तयार करून तो थांबला नाहीं, तर वस्तुस्थितीकडे पूर्ण दुर्लक्ष करून निराधार विधानांवर त्यानें आपला युक्तिवाद रचला आहे.

उदार बुद्धि नसल्याविषयींच्या आरोपाकडे मी दुर्लक्ष करतो. कारण इतकेंच की माझी तक्रार धर्मशास्त्रकारांविरुद्ध नाहीं तर मातृ-पदाची जबाबदारी वाहाण्याला असमर्थ अशा कोंवळ्या वयांतच मुलींचीं लग्नें केरीं पाहिजेत असा आग्रह जे लोक धरूं शकतात त्यांच्यावरच दुराचाराचा आरोप करण्याचें मी धाडस करीत आहे. उदार बुद्धि नाहीं असें केव्हां म्हणतां येईल ? जेव्हां काल्पनिक व्यक्तीवर नव्हे तर एखाद्या जिवंत माणसावर अपवित्र हेतूंचा आणि तोहि विनाकारण आरोप आपण करतो तेव्हां. पण ज्या मूळ स्मृतिकारांनीं आत्मसंयमनाचा उपदेश दिला त्यांनींच मुली लहान असतांना त्यांचा विवाह करावा असा नियम घालून दिला आहे असें म्हणण्याला या लेखकाला काहीं आधार आहे काय ? उलट त्या ऋषींच्या अंतःकरणांत अपवित्रता किंवा मानवी शरीराच्या विकासासंबंधींच्या मूलभूत गोष्टींबद्दल गाढ अज्ञान असणें शक्यच नाहीं असेंच समजून चालणें हें अधिक उदारपणाचें नव्हे काय ?

आणि समजा, जरी बालविवाहाचा (‘ योग्य काल ’ होण्यापूर्वींचा नव्हे, कारण योग्य काळापूर्वींचा विवाह म्हणजे पंचविसावें वर्ष लागण्याच्या बऱ्याच पूर्वींचा विवाह) नियम घालून देणारीं वचनें अधिकृत अशीं दिसून आलीं तरी आजचा प्रत्यक्ष अनुभव व शास्त्रीय ज्ञान

हें लक्षांत घेतां तीं आपण त्याज्यच मानलीं पाहिजेत. बालविवाह हिंदु समाजांत सर्वत्र चालू आहेत हें विधान विनचूक आहे असें मला वाटत नाही. 'लाखो मुली' पोरवयांतच विवाहित म्हणजे पत्नी म्हणून नांदत आहेत असें दिसून आलें तर ती दुःखाची गोष्ट होईल. 'लाखो मुलींची' लग्नें, समजा अकराव्या वर्षी गर्भाधान-विधि होऊन पूर्ण झाली असतीं तर हिंदु समाज केव्हांच नष्ट होऊन गेला असता.

आईवापांनींच आपल्या मुलींच्यासाठीं वराची निवड करावी ही पद्धति जरी पुढें चालू ठेवावयाची असली तरी मुलींचीं लग्नें योग्य कालाच्या पूर्वीच ठरविलीं पाहिजेत आणि गर्भाधानविधीसह तीं पूर्ण झालीं पाहिजेत असें कांहीं नाही. आणि जरी ही निवड मुलींनीं करावयाची म्हटली तरी एकमेकांची मनधरणी किंवा प्रणय-चेष्टा यांना ऊत येईल हें म्हणणेंहि बरोबर नाही. युरोपमध्येसुद्धां तरुण-तरुणींमधील प्रियाराधन कांहीं सर्वत्र चालू नाही; हजारों हिंदु मुलींचीं लग्नें पंधराव्या वर्षाच्या पुढें होतात आणि तरी त्यांचे नवरे आईवापांनींच निवडलेले असतात. मुसलमानांमध्ये मुली प्रौढ असल्या तरी पालकच नेहमी त्यांच्यासाठीं वरांची निवड करतात. नवरा मुलींनीं पसंत करावा कीं पालकांनीं हा प्रश्नच अगदीं वेगळा असून रूढीप्रमाणें त्यांचें स्वरूप राहोतें. प्रौढपणीं लग्नें झालेल्या मुलींची संतति ही लहानपणीं लग्नें झालेल्या मुलींच्या संततीपेक्षां अशक्त असते या विधानाला पत्रलेखकांनै कांहींच आधार दिलेला नाही. हिंदु व युरोपीयन या दोन्ही समाजांविषयीं मला जरी अनुभव असला तरी त्यांच्या आचाराविचारांची तुलना करीत बसण्याची माझी इच्छा नाही. तथापि हिंदु समाजापेक्षां युरोपीयन समाजाचे आचारविचार कमी प्रतीचे आहेत असें जरी वादासाठीं गृहीत धरलें

तरी तो कमीपणा मुली पूर्ण वयांत आल्यानंतर त्यांची लग्ने होत असल्यामुळे उत्पन्न झाला आहे असे त्यावरून स्वाभाविकपणे सिद्ध होईल काय ?

मला पत्र लिहिणारे गृहस्थ समाजांतील एक प्रतिष्ठित गृहस्थ आहेत. आपल्या राष्ट्रांतील ज्या स्त्रीपुरुषांना उत्कृष्ट प्रकारच्या शिक्षणाचा लाभ झाला आहे आणि राष्ट्राचे हित लक्षांत घेऊन जे विचार व आचार करतील अशी आशा आहे, त्यांच्याकडून राष्ट्र अधिक चांगल्या गोष्टींची अपेक्षा राखणारच. आमच्यामध्ये नैतिक सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय बाबतींत अनेक अनाचार चालू आहेत. त्यांचा चिकाटीने अभ्यास झाला पाहिजे, निरलसपणे संशोधन झाले पाहिजे, ते हळुवारपणे हाताळले पाहिजेत, त्यांच्या-विषयी विधाने करतांना बिनचूकपणा राखला पाहिजे, आपले विचार स्वच्छ, स्पष्ट ठेवले पाहिजेत, तसेच आपले निर्णय शांतपणे व निःस्पृहपणे केले पाहिजेत. इतक्या उपरिहि आपल्यांत दोन ध्रुवांइतके अंतर पडले तर पडो बापडे ! पण सत्य काय आहे हे परिश्रमाने शोधून काढून कांही झाले तरी त्या सत्याला जर आपण चिकटून राहिलो नाही, तर आपण देशाची, धर्माची आणि राष्ट्रकार्याची हानि करू यांत तिळमात्र संशय नाही.

बंगालहून एक हिंदु महिला लिहिते:—

आपल्या हिंदु समाजांतील लग्न झालेल्या गरीब विचाऱ्या लहान मुलींच्या वतीने आपण जे बोलत आहां त्याबद्दल आपले कसे आभार मानावे हे मला समजत नाही. मद्रासमधील घटना ही एकच अशी घटना नाही. एक वर्षा-पूर्वी कलकत्त्यांत असेच एक उदाहरण घडले. ती मुलगी फक्त १० वर्षांची होती. आपल्या नवऱ्याबरोबर दोन रात्र राहिल्यानंतर त्याच्याकडे जाण्याचे तिने साफ नाकारले. पण एके दिवशी त्या माणसाला विडा देण्याच्या निमित्ताने तिच्या आईने तिला पाठविले. त्या विचाऱ्या मुलीला वाटलं असावे की विडा देऊ आणि चट्‌दिशी निघून येऊ. पण त्या गृहस्थाने दार बंद करून टाकलं, आणि तिला बाहेर पडता येईना. काही वेळाने आतून केविलवाणे कण्हणे ऐकू येऊ लागले. मुलीची आई लगेच खोलीकडे धावली. दार उघडताच काय दिसले ? मुलगी मरून पडली होती “नवऱ्याने” इतकें वेदमपणे तिच्या डोक्यावर मारले होते !

त्या माणसावर खटला झाला आणि त्याला फाशीची शिक्षा झाली. अशा नमुन्याची किती उदाहरणे आपल्या समाजात घडत असतील कोण जाणे ? वयात येईपर्यंत आपल्या नवऱ्यापासून दूर राहण्याची धडपड करणाऱ्या लहान पोरनीची अशी कित्येक उदाहरणे मला स्वतःला माहीत आहेत. त्याच्या वतीने कोण बोलणार ? आपल्या स्त्रिया निमुटपणे आपली भाराभर दुःखे सहन करतात. कसल्याहि अन्यायाचा प्रतिकार करण्याचे सामर्थ्य त्यांच्या अर्गी राहिलेले नाही. आणि पुरुष मात्र अमर्याद सत्ता हाती असल्याने आपल्या सुखापलीकडे कधीच बघत नाहीत. विचाऱ्या बायकांचे काय होत असेल याची थोडी देखील त्यांना पर्वा नसते.

माझ्या ओळखीच्या एका वाम्हण बाईचे लग्न दहाव्या वर्षी झाले. ती नवऱ्याकडे जाईना. तेव्हा नवऱ्याने दुसऱ्या एका मोठ्या वयाच्या स्त्रीशी लग्न केले. ही गरीब विचारी बाई आतां भर तारुण्यांत आपल्या बापाच्या घरी राहात असते. एका मैत्रिणीकडून मला असे समजते की, खेड्यामध्ये खालच्या वर्गातील लोकांत नवरे आपल्या अल्पवयी बायकांना वरचेवर मारतात. कारण त्या नेहमी त्यांच्यापासून दूर दूर राहू पाहतात. रात्री खोर्लात त्यांना अगदी टकळून घालवावे लागते.

अशा दुःखिताना आपली कहाणी सांगण्याची जोपर्यंत संधी नाही, धैर्य नाही, तोपर्यंत बालविवाहाच्या राक्षसी रूढीचे समर्थन करणं सोपे आहे.

पत्रलेखिकेने जें वर्णन येथें दिलें आहे तें वस्तुस्थितीला धरून असो किंवा थोडें अतिशयोक्तीचें असो, त्यांतील तात्पर्य निःसंशय सत्य आहे. त्याच्या आधारासाठी पुरावा शोधावयास जाण्याची गरज नाही. माझ्या माहितीचे एक डॉक्टर आहेत. त्यांचा धंदा उत्तम चालला आहे. ते प्रौढ वयाचे विधुर गृहस्थ आहेत. त्यांनी त्यांना मुलगी शोभेल अशा एका मुलीशी लग्न केलें होतें. 'नवरा बायको' म्हणून ती एकत्र नांदत होती. दुसरे एक उदाहरण एका साठ वर्षे वयाच्या शिक्षणतज्ज्ञाचें आहे. तेहि विधुर होते. त्यांनीं नऊ वर्षांच्या पोरीशीं लग्न केलें. सर्वांना ही गोष्ट माहीत होती. आणि तें निंद्य आहे हेंहि सर्वजण जाणत होते. तरी ते गृहस्थ इन्स्पेक्टरच्या जागेवर तसेच राहिले, आणि बाह्यतः सरकार आणि जनता दोघांच्याहि आदराला पात्र झाले. अशीं अनेक उदाहरणें आठवण करून काढून दाखवितां येतील 'कसल्याहि दुष्कृत्याशीं झुंजण्याकरितां लागणारी प्रतिकारशक्तीच हिंदुस्थानच्या स्त्रियांत राहिलेली नाही, असें पत्रलेखिका म्हणते तें बरोबर आहे. अशी स्थिति होण्याला पुरुषच मुख्यतः कारणीभूत आहेत यांत शंका नाही. पण सदोदित पुरुषांवर दोष टाकून स्त्रियांना कानांवर हात

ठेवतां येतील काय ? स्त्रियांतील सुविद्य भगिनींनीं सुधारणा घडवून आणण्याची जबाबदारी आपल्या अंगावर घेणें हें त्यांचें आपल्या जातीसंबंधींचें त्याचप्रमाणें पुरुषांची माता या नात्यानेंहि कर्तव्य ठरत नाही काय ? लग्न झाल्यानंतर नवऱ्यांच्या हातांतील बाहुल्या बनून भावी काळांत खुरट्या होणाऱ्या प्रजेला वाढविण्याच्या कामीं जर त्या अकालींच गुंतणार असतील तर त्या घेत असलेल्या शिक्षणाची किंमत ती काय ? स्त्रियांना मताधिकार मिळावा यासाठी त्यांनीं खुशाल भांडावें. त्याला कांही वेळ खर्च होत नाही, कष्ट पडत नाहीत. बरी आपली निपरुद्रवी करमणूक असते ती ! पण बाळपणींच लग्न झालेल्या मुलींच्यामध्ये आणि बालविधवांमध्ये काम करणाऱ्या शूर महिला आहेत कोठें ? अल्प वयांत मुलींचीं लग्नें होणें असंभवनीय होईपर्यंत, ‘आपण सज्जान झालों नाही आणि आपला जोडीदार निवडण्याचा अखेरचा अधिकार आपल्याकडे आला नाही तोंवर आपण लग्न करणार नाही’ असें म्हणण्याचें बळ प्रत्येक मुलींत येईपर्यंत, स्वतः दम न घेणाऱ्या आणि पुरुषांनाहि घेऊं न देणाऱ्या चिकाटीच्या कार्यकर्त्या स्त्रिया आहेत कोठें ?

बाल-विवाहाची भयानकता

: २४

बालविवाहप्रतिबंधक कमिटीने बालविवाहावर एक उपयुक्त व उद्बोधक पत्रक प्रसिद्ध केलें आहे. त्यांतील मुख्य मुख्य भाग मी खाली देत आहे:—

१९३१ सालच्या हिंदुस्थानच्या खानेसुमारी अहवालांत १५ वर्षांखालील लग्न झालेल्या मुलीचे वयाप्रमाणे गट करून त्या प्रत्येकाची सख्या किती आहे याचे आंकडे दिले आहेत:—

वयाचा गट	विवाहितांचें शेंकडा प्रमाण.
० ते १	८
१ - २	१२
२ - ३	२०
३ - ४	४२
४ - ५	६६
५ - १०	१९३
१० - १५	३८१

म्हणजे एक वर्षांखालच्या दर १०० मुलीत जवळ जवळ एक मुलगी लग्न झालेली आहे, आणि तीच भयानक गोष्ट १५ वर्षांखालील वयांच्या इतर गटांतहि घडलेली आहे.

याचा परिणाम म्हणजे कोणाला खरेंसुद्धां वाटणार नाही इतकी देशांत वाढलेली बालविधवांची सख्या होय. त्याचे आंकडे—

वयाचा गट	विधवांची प्रत्यक्ष संख्या
० ते १	१५१५
१ - २	१७८५
२ - ३	३४८५
३ - ४	९०७६
४ - ५	१५०१९
५ - १०	१०५४८२
१० - १५	१८५३३९

बालविवाहाचे पाप सख्येच्या दृष्टीने कमी आहे आणि ही चाल कांही सर्वत्र नाही असे नेहमी म्हटले जाते. पण वरील आकड्यात दिसून येत असलेली बालविधवांची संख्या प्रत्यक्ष आंकड्यांच्या एक शतांश जरी असली तरी, अतःकरणांत दयाबुद्धि असणारी जनता किंवा सरकार या दुर्दशेच्या मूळ कारणाला आळा घातल्यावाचून एक क्षणभरहि राहणार नाही. या बाबतीत हेहि लक्षात घेतले पाहिजे की यातील बहुतेक पोरीचे पुन्हां लग्न होणे अशक्य असते.

बालविवाहाचा दुसरा एक परिणाम म्हणजे बाळतपणांतच मृत्यु पावणाऱ्या तरुण आयांची संख्या होय. दर वर्षी बाळतपणांत होणारी २००००० मरणसंख्या ही हिंदुस्थानची वर्षाची सरासरी आहे. म्हणजे तासाला २० मरणसंख्या पडते, आणि यांपैकी पुष्कळसे मृत्यू विशीच्या आंतल्या मुलींचे असतात. सर जॉन मेगॉ यांच्या मताने एक हजार तरुण आयांतून शंभर आया मूल होण्याचे वय संपण्यापूर्वी बाळतपणात मरायच्या हे ठरलेलेच. मूल होऊन किती मरतात या सख्येचा बरोबर आंकडा आमचेकडे नाही. हिंदुस्थानांत ही संख्या दर हजारी अदमासे २४.५ आहे, तर इंग्लंडची ४.५ आहे.

शेवटचा मुद्दा असा की बालविवाहाचा वाईट परिणाम आईवरच होतो असे नाही तर मुलांवरहि होतो. म्हणजेच मनुष्यजातीवर होतो. हिंदुस्थानांत उपजलेल्या दर एक हजार मुलांत १८१ मुले मरतात. ही सरासरी संख्या आहे. हिंदुस्थानांत अशीं कांहीं ठिकाणे आहेत की तेथील सरासरी बालमृत्यु-

सख्या दर हजारी ४०० पर्यंत जाते. इंग्लंडमधील व जपानमधील बालमृत्यूचें दर हजारी प्रमाण अनुक्रमे ६० व १२४ असे आहे. हिदुस्थानच्या बालमृत्यूच्या सख्येशी तुलना करता हिदुस्थान या बाबतीत किती मागासलेला आहे ते उघड दिसून येते. बालविवाहाची दुष्ट चाल थाबवितां येण्याजोगी आहे, आणि समाजाच्या विवेकबुद्धीला या बाबतीत शिक्षण मिळाले नसल्यामुळे ही चाल अनिर्वधपणे वाढत राहिली आहे हे लक्षांत घेतले म्हणजे या गोष्टीचा भयकरपणा खरोखर फारच मोठा वाटू लागतो.

सर्वात वाईट वाटण्याजोगी गोष्ट कोणती असेल तर ती ही की या सर्व बाबतीत प्रगति जरी चालू असली तरी ती अगदी गोगलगाईच्या पावलांनी चालली आहे. उदाहरणार्थ १९२१ साली १ वर्ष वयाखालील लग्न झालेल्या मुलींची सख्या ९०६६ होती, १९३१ मध्ये ती ४४०८२ म्हणजे जवळ जवळ ५ पटीने वाढली, आणि लोकसख्या मात्र एक दशांशच वाढली. १९२१ मध्ये १ वर्ष वयाखालील विधवांची सख्या ७५९ होती ती १९३१ मध्ये १५१५ झाली. त्यानंतर वरचेवर झालेल्या खानेसुमारीच्या अहवालावरून सुधारणा किती सूक्ष्म प्रमाणात आहे तें दिसून येते. ही दुःस्थिति सुधारण्याचे उपाय ज्या प्रमाणात वाढत आहेत त्यापेक्षा लोकसख्या फारच झपाट्याने वाढत आहे. म्हणून या दुःस्थितीचे समूळ उच्चाटन करण्याकरता जोराने कामाला लागले पाहिजे असे सांगणे पूर्वी कधी नव्हते इतके आज अगत्याचे झाले आहे. हिदुस्थानातील स्त्रियांच्या चळवळीपुढे जनतेची व सरकारची विवेकबुद्धि या बाबतीत जागत करण्याहून अधिक उच्च किंवा निकडीचे दुसरे कोणतेहि कार्य असू शकत नाही.

वर दिलेले आंकडे पाहून लजेने आपली मान खाली झाली पाहिजे. पण त्यामुळे कांहीं ही दुःस्थिति सुधारणार नाही. बालविवाहाची दुष्ट चाल तरी निदान जितकी शहरांत पसरलेली आहे तितकीच खेड्यांतहि आहे. हें मुख्यत्वेकरून स्त्रियांचेच काम आहे. पुरुषांनी अर्थात् आपला वांटा उचललाच पाहिजे. पण पुरुष जेव्हां पशु बनतो तेव्हां त्याला समजून सांगून तो ऐकेल अशी स्थिति नसते. तुमचे

हे विशेष अधिकार आहेत व तुम्ही पुरुषांशी संबंध ठेवण्याला नकार देणें तुमचें कर्तव्य आहे ही गोष्ट आयांनाच शिकवली पाहिजे आणि हें शिक्षण त्यांना स्त्रियांवांचून दुसरें कोण देणार ?

....अत्यंत आवश्यक गोष्ट म्हणजे खेड्यांतील बायकांशी वैयक्तिक संबंध बांधला पाहिजे. जरी कधींकाळीं तसा संबंध बांधला गेला तरी पुढचें काम कांहीं सोपें नाहीं. पण केव्हां ना केव्हांतरी या दिशेनें प्रयत्नाला प्रारंभ तर केला पाहिजे, त्याशिवाय परिणामाची आशा कशी धरतां येईल ? ग्रामसेवक वा सेविका यांच्यांत किती जरी कर्तृत्व असले तरी त्यांनीं केवळ सामाजिक सुधारणा करण्याच्या हेतूनें खेडेगांवांत जाऊं नये. ग्रामजीवनाच्या सर्व क्षेत्रांत त्यांना प्रवेश करावा लागेल. ग्रामसेवा म्हणजे केवळ लिहावाचावयास शिकविणें नव्हे तर माणूस हा एक विचारशील प्राणी आहे हें लक्षांत घेऊन विचारशील प्राण्याला शोभेल अशा खऱ्या जीवनाच्या गरजा काय आहेत हें त्यांना समजून देण्याच्या दृष्टीनें त्यांच्या बुद्धीची द्वारे उघडीं करणारें खरें शिक्षण त्यांना दिलें पाहिजे. हें मी पुन्हां एकदां सांगतों.

लहान मुलींचीं म्हाताऱ्यांशीं लग्न होतात त्याबाबतीत सोळापूरहून एक माहेश्वरी तरुण गृहस्थ लिहितात:—

आमच्या माहेश्वरी ज्ञातीतील गृहजीवन खरोखर छिन्नभिन्न झाले आहे. दरवर्षी आमच्या ज्ञातीचे शेकडो जख्खड म्हातारे आपली भोगलालसा तृप्त करून घेण्याकरितां वाटेल तसा पैसा ओतून लहान पोरी मिळवितात. याचा परिणाम असा झाला आहे की आमची ज्ञाति झपाट्याने दुराचाराचे आणि नरकाचे कुड बनत चालली आहे. बालविवाह आणि विजोड विवाह ही सर्सास सुरू झाली आहेत. ज्या ज्ञातीतील गृहस्थजीवन इतके बिघडलेले आणि कुजलेले आहे अशा ज्ञातीत देशाला शोभतील असे सुपुत्र जन्माला यावेत अशी अपेक्षा करणे व्यर्थ आहे. वेळीच जर काही उपाय केला नाही तर खरोखर भविष्यकाळ काळाकुट्ट दिसतो.

येथील बारा एक तरुणांनी या दुष्ट प्रवृत्तीला आळा घालण्याकरितां चळवळ सुरू केली आहे. त्यांनी बालविवाहाच्या आणि विजोड विवाहाच्या प्रतिबधासाठी एक संघ काढला आहे. अशा अनिष्ट विवाहाच्या प्रसंगी आम्ही सत्याग्रह करण्याचे योजिले आहे. आणि आमची खात्री आहे की तो परिणामकारक झाल्यावांचून राहणार नाही. माहेश्वरी लग्नाच्या बाबतीत कोणते विधी आणि समारंभ केले जातात ते आपल्याला माहीतच आहेत. या बाबतीत सर्वोत्कृष्ट प्रकारे शांतियुक्त सत्याग्रह कसा करतां येईल ते आपण कृपा करून सांगाल काय ?

आपल्या मतानें लग्नाच्या वेळी वधूच्या आणि वराच्या वयाची मर्यादा काय असावी ? आणि विजोड विवाहांना प्रतिबध करण्याकरिता सत्याग्रह करायचा तो कोणत्या परिस्थितीत करावा ?

परवांच पंचावन्न आणि साठ वयाच्या दोन म्हातान्यांनी बारा बारा वर्षे वयाच्या मुलींशीं लग्ने लावलीं. याच खेड्यांत थोड्याच दिवसांत इतकींच अघोर लग्ने होणार आहेत. ही लग्ने होऊ नयेत यासाठी आम्ही छापील पत्रके वांटून चळवळीला अगोदरच सुरवात केली आहे. पण आम्हांला वाटते की जरूर आहे ती कांहीं तरी जबरदस्त कृति करण्याची, निव्वळ पोकळ प्रचाराने कांहीं होणार नाही. या सर्व मुद्यांच्या बाबतींत आपले मत काय आहे ते आम्हांला कळेल का ?

अशा प्रकारच्या बाबींत सत्याग्रह ही रास्त वस्तु आहे यांत शंका नाही. पण तो करायचा कसा हा निराळा मुद्दा आहे. माझ्या लेखांमधून मी अनेक वेळां सत्याग्रहाच्या मर्यादांविषयी सविस्तर सांगितले आहे. सत्याग्रह म्हटला की स्वतःच स्वतःला शिस्त लावून घेणे, आत्मसंयमन, आत्मशुद्धि आणि जी व्यक्ति सत्याग्रह करणार तिचा सर्वमान्य सामाजिक दर्जा इतक्या गोष्टी गृहीतच धरल्या जातात. सत्याग्रहीने दुष्कृत्य आणि दुष्कृत्य करणारा यांमधील फरक कधीहि विसरतां कामा नये. दुष्कृत्य करणाऱ्याविषयी त्याने आपल्या मनांत वैरभावाला किंवा अदावतीला थारा देतां कामा नये. त्याचे दुष्कर्म जरी कमी झाले नाही तरी त्याच्याविषयी लागेल अशी भाषाहि त्याने निष्कारण वापरूं नये. कारण सत्याग्रहीची अशी श्रद्धा असली पाहिजे की या जगांत प्रेमाने बदलतां येणार नाही इतके पतित कोणीच नाही. सत्याग्रही हा नेहमीं सत्कर्मने दुष्कर्माला, प्रेमाने क्रोधाला, सत्याने असत्याला, अहिंसेने हिंसेला जिंकण्याचा प्रयत्न करील. जगांतून पाप नाहीसें करून त्याला शुद्ध करण्याचा दुसरा मार्ग नाही. म्हणून स्वतःला सत्याग्रही म्हणविणारा इसम अगदीं बारकाईने आणि प्रार्थनायुक्त बुद्धीने केलेल्या आत्मनिरीक्षणाने आणि आत्मविश्लेषणाने, आपण स्वतः क्रोधाच्या दोषापासून, द्वेषापासून आणि अशाच इतर मानवी दोषांपासून मुक्त आहोंत का, ज्या पापांविरुद्ध

आपण मोहामि सुरू करायला निघालों आहोंत तींच पापें आपल्या-कडून घडण्याचा संभव आहे कीं नाही, हें शोधून काढण्याचा नेहमीं प्रयत्न करील. आत्मशुद्धि आणि तपश्चर्या यांतच सत्याग्रहाचा अर्धा विजय आहे. सत्याग्रहीची श्रद्धा असते कीं सत्याच्या आणि प्रेमाच्या मूक व गुप्त क्रियेनें जितके टिकाऊ परिणाम घडतात तितके भाषणांनीं किंवा तशाच इतर गोष्टींनीं घडत नाहीत.

पण जरी सत्याग्रह मूकपणें काम करीत असला तरी सत्याग्रह्या-कडून कांहींना कांहीं क्रिया घडण्याची आवश्यकता असते. उदाहरणार्थ, सत्याग्रह्यानें प्रथम खोल आणि व्यापक चळवळ करून जें पाप त्याला नाहीसें करावयाचें आहे, त्याच्या विरुद्ध लोकमत संघटित केलें पाहिजे. एखाद्या सामाजिक दुष्ट व्यवहाराविरुद्ध लोकमत जेव्हां पुरेसें जागृत होतें, तेव्हां अगदीं सर्वोच्च म्हणून समजल्या गेलेल्या माणसाचीसुद्धां तो व्यवहार करण्याची किंवा त्याला पाठिंबा देण्याची छाती होत नाही. जागृत आणि सुजाण लोकमत हें सत्याग्रहाचें अत्यंत शक्तिशाली अस्त्र आहे. सर्व लोकांच्या एकमताला सर्वस्वीं धाव्यावर बसवून जेव्हां एखादा इसम सामाजिक दुष्कर्माला पाठिंबा देतो, तेव्हां सामाजिक बहिष्कार घालण्यास तो पात्र आहे यांचेंच तें निदर्शक आहे. पण सामाजिक बहिष्काराचा हेतु कधींच बहिष्कृताला इजा करण्याचा असूं नये. सामाजिक बहिष्कार म्हणजे अपराधी व्यक्तीशीं समाजानें केलेला संपूर्ण असहकार; याहून कमीहि नाही, जास्तहि नाही. यांतील कल्पना अशी आहे कीं जो इसम जाणून बुजून समाजाला उडवून लावतो त्याला समाजाकडून सेवा घेण्याचा कांहीं अधिकार राहात नाही. प्रत्यक्ष परिणामाच्या दृष्टीनें हें एवढें पुरें व्हावें. अर्थात् विशिष्ट बाबतींत विशिष्ट उपाय सांगतां

येतील, आणि प्रत्येक व्यक्तिगत बाबतीच्या विशिष्ट स्वरूपाला साजेसे, आचार बदलावे लागतील.

पण जरठपणा आलेला असतांनासुद्धां ज्याला इंद्रियलालसा सोडवत नाही अशा सुखलोलुप वृद्धाच्या बाबतीत काय उपाय ? इंद्रियलालसा ही आंधळी आहे, तिला विवेक नसतो. कशीहि आणि कशाचाहि बळी देऊन आपली तृप्ति करावयाला ती पहात असते. अशा मनुष्याशीं समाजांनें कसें वागावे ? त्याचें उत्तर असें कीं समाजांनें त्याला असे दुर्दैवी बळी घेऊं देऊं नयेत. मुलीचें वय वीस वर्षांच्या खालचें असेल आणि तिची इच्छा नसेल तर तिचा विवाह करावयाचा नाही हा नियम कडकपणें अंमलांत आणला जावा. जर कोणीहि मुलगी स्वेच्छेनें वृद्धाशीं लग्न करण्याला तयार नसेल तर त्या वृद्धाने काय करावें, असा प्रश्न सहजच उद्भवतो. समाजाजवळ त्या प्रश्नाला उत्तर नाही. तें द्यायला समाज बांधलेलाहि नाही. आंधळ्या भोगलालसेला बळी जाण्यापासून अभागी मुलींना कसें वांचवावे एवढ्याचाच विचार समाजांनें करावयाचा आहे, भोगलालसेची तृप्ति करण्याकरितां साधनें पुरविणें हें समाजाचें कर्तव्य नाही. तथापि, व्यवहारांत असें दिसून येईल कीं सामाजिक वातावरणांत जेव्हां शुद्धता भरून जाते तेव्हां भोगलोलुप मनुष्याची लोलुपता त्यामुळे पुष्कळशी शमून जाण्याला मदत होते.

स्वखुषीने पाळलेलें वैधव्य ही हिंदुधर्माची प्रसादी आहे; सक्तीने लादलेलें वैधव्य हा शाप आहे

स्वखुषीने पत्करलेलें ज्ञानमय वैधव्य हा कोणत्याहि राष्ट्राचा मोठा ठेवा आहे; आणि लादलेलें ज्ञानशून्य वैधव्य हा त्या राष्ट्राचा कालिमा आहे.

हिंदुधर्मातील ' विधवा ' या शब्दाच्या भोंवतीं एक पवित्र सुगंधाचें वलय आहे. कै. रमाबाई रानडे यांच्यासारख्या विधवेचा मी पुजारी आहे. विधवा होणें म्हणजे काय हें त्या जाणत होत्या. ...

हिंदुधर्मात विधवेला एक पवित्र स्थान आहे. पण आज हिंदु विधवेची जी करुणास्पद दशा दिसून येते तशी ती प्राचीनकाळीं कधींहि नव्हती.

खरी हिंदु विधवा हा एक मोठा ठेवा आहे, असें मी निश्चयपूर्वक मानतो. मानवसमाजाला हिंदुधर्माची ती देणगी आहे. रमाबाई रानडे ही अशीच देणगी होती.

आपल्या जीवनसहचराच्या ममतेचा ज्या स्त्रीने अनुभव घेतला आहे त्या स्त्रीने ज्ञानपूर्वक खुषीने पाळलेलें वैधव्य जीवनाला शोभा आणि प्रतिष्ठा प्राप्त करून देतें, घराचें पावित्र्य वाढवितें आणि खुद्द धर्माला उन्नत करतें.

.... 'गाईचें रक्षण करा' असें धर्माच्या नांवानें आम्ही ओरडून सांगतो. पण बालविधवेच्या स्वरूपांत असलेल्या मानवी गाईला रक्षण देण्याचें मात्र आम्ही नाकारतो. धर्माच्या बाबतींत आम्ही बळाची मदत घेतो. पण ज्यांना विवाहविधीचें महत्त्व कळण्याची ताकद नाही अशा तीन लाख बालविधवांच्यावर आम्ही धर्माच्या नांवानें वैधव्य लादीत असतो. लहान लहान पोरींवर वैधव्य लादणें हा अत्यंत मोठा गुन्हा आहे आणि जबर किंमत देऊन आम्ही हिंदु तो रोजच्यारोज निस्तरतो आहों. आमची विवेकबुद्धि खरोखर जागृत झाली असेल तर १९ वर्षांच्या खालीं एकहि लग्न होणार नाही. मग वैधव्य तर दूरच. आणि तीन लाख मुलींचा धर्मदृष्ट्या विवाहच मुळीं झाला नाही असेंच आम्ही मानूं. असल्या वैधव्याला कोणत्याहि धर्मशास्त्रांत आधार नाही. आपल्या जीवनसहचराच्या प्रीतीचा ज्या स्त्रीने अनुभव घेतला आहे तिनें ज्ञानपूर्वक खुषीनें पाळलेलें वैधव्य जीवनाला शोभा आणि प्रतिष्ठा देतें, घराचें पावित्र्य वाढवितें आणि खुद्द धर्माला उन्नत करतें. धर्मानें किंवा रूढीनें लादलेलें वैधव्य म्हणजे मानेवरील असह्य जोखड आहे. गुप्तपणानें केलेल्या पापाचरणांमुळें तें घराला दूषित करतें आणि धर्माला कमीपणा आणतें.

आणि ९० वर वय झालेले म्हातारे व व्याधिग्रस्त पुरुष लहान पोरींना बायका म्हणून पत्करतात, नव्हे खरेदी करतात, आणि केव्हां स्त्री...७

केव्हां एकीच्या डोकीवर दुसरी आणतात हें लक्षांत घेतलें तर हें हिंदुधर्मातील वैधव्य चीड उत्पन्न करण्याजोगें वाटत नाहीं काय ? आमच्या समाजांत जोंवर हजारों विधवा नांदत आहेत, तोंवर आपण जळत्या ज्वालामुखीच्या तोंडावरच बसल्यासारखे आहोंत. कोणत्याहि क्षणीं त्याचा स्फोट होईल. आपण जर शुद्ध असूं, आपण हिंदुधर्माचा बचाव करण्याची इच्छा बाळगीत असूं तर सक्तीच्या वैधव्याचें हें विष काढून टाकण्याखेरीज आपल्याला गत्यंतर नाहीं. जे बालविधवांचे पालक असतील त्यांनीं दृढ धैर्य धरून आपल्या ताव्यांत असलेल्या बालविधवांचा योग्य आणि उत्तम प्रकारें विवाह—पुनर्विवाह नव्हे, कारण त्यांचा पूर्वी खरोखर विवाह झालाच नव्हता—करून देऊन या सुधारणेला सुरवात केली पाहिजे.

जुल्लिअस सीझरच्या काळी होऊन गेलेल्या प्रिसिलीच्या डि-
ओडोरस नांवाच्या ग्रंथकारानें लिहिलेल्या विश्वेतिहासावरील निबंधां-
तून ‘सती’ आणि वैधव्य यावरील एक बोधप्रद उतारा प्यारेलाल
यांनीं प्रकाशित केला आहे. तो पुढीलप्रमाणें:—

हिंदुस्थानांतील लोकांत असा एक प्राचीन कायदा होता की, तरुण—
तरुणीना विवाहबद्ध होण्याची इच्छा झाली असतां ते आईबापाच्या निवडी
प्रमाणे लग्न न करता परस्परांच्या समतीने करीत. पण जेव्हां अपरिपक्व
वयाच्या व्यक्तींमध्ये वागदान होई तेव्हा परीक्षणात चुका पुष्कळ वेळा घडत,
आणि दोन्ही पक्षांना लमाविषयी पश्चाताप वाटे, तेव्हा पुष्कळ स्त्रिया भ्रष्ट
होत, आणि व्याभिचार करून परपुरुषावर प्रेम करू लागत; आणि शेवटी
जेव्हां प्रथम परांत केलेल्या पतींना सोडण्याची त्यांना इच्छा होई पण शिष्टा-
चारामुळे उघडपणे ते करतां येत नसे, तेव्हां विघ्नाचा उपयोग करून त्यांचा
कांटा त्या काढीत; हे विष प्राणघातक असे, ते त्यांना त्यांच्या देशांत
ताबडतोब मिळे; अत्यंत घातुक शक्तीची औषधे मोठ्या प्रमाणांत व वेगवेगळ्या
प्रकारची त्या देशांत तयार होतात. यातली कांही औषधे अशी आहेत की,
त्याची पूड जरी अन्नात किंवा पाण्यात मिसळून पोटात गेली तरी मरण
उचलेलेंच. पण हा अवघोर व्यवहार जेव्हा अगदी सार्वत्रिक झाला, पुष्कळ
जीवांचे वळी पडले, आणि अपराध्याला शासन करूनमुद्धां इतर बायकांना
या पापाचरणापासून परावृत्त करण्यात यश येत नाही असे आढळून आलें,
तेव्हां एक कायदा करण्यात आला की बायको जर गरोदर नसेल किंवा
हितला मुले झालेली नसतील तर मृतपतीच्या बरोबर तिला जाऊन टाकावे,

आणि, जर ती हा कायदा पाळायला तयार नसेल तर, तिने आमरण विधवा म्हणून राहावे, तिला अशुद्ध समजून यशकर्मोत्तून आणि इतर धर्मविधीतून कायमचें बहिष्कृत करावे.

‘ सती ’ आणि वैधव्य या दोन अमानुष चालींचें मूळ म्हणून दिलेलें हें वर्णन जर खरें असेल, तर ‘ सती ’ ची चाल बंद करणाऱ्या जबरदस्तीने आमच्यावर लादलेल्या कायद्याबद्दल ईश्वराचे आम्ही आभारच मानले पाहिजेत. पण ज्यांना लग्न म्हणजे काय हें समजतहि नाही अशा मुलींवर लादण्यात येणाऱ्या वैधव्याच्या रोगापासून हिंदु समाजाची मुक्तता अशा बाहेरच्या सक्तीने होऊ शकणार नाही. ही सुधारणा हिंदूमध्येच लोकमत सज्जान करून त्याच्या जोरावर अंमलांत येऊ शकेल. दुसरे म्हणजे आईबापांनी आपल्या विधवा मुलींचें लग्न करून देणें हें आपलें कर्तव्य मानल्याने ती होऊ शकेल. या गोष्टीला मुलींची संमति मिळत नसेल, तेथें त्यांनी लग्न करणें हें कसे बरोबर आहे याचें शिक्षण त्यांना देऊन ही गोष्ट त्यांना करता येईल. अर्थात् हें अज्ञान मुलींसंबंधी लिहिलें. जेथें विधवा म्हटल्या जाणाऱ्या स्त्रिया सज्जान असतील आणि लग्न करण्याची त्यांना इच्छा नसेल तेथें ‘ तुम्ही अविवाहित कुमारिका असल्याप्रमाणेंच तंतोतंत विवाह करण्याला मोकळ्या आहात ’ एवढें सांगण्यापलीकडे कांहीं करण्याची आवश्यकता नाही. बंदिवान आपल्या बेड्यांना भूषणें समजून त्या उराशीं कवटाळून धरतो, तेव्हां त्या बेड्या तोडणें फार कठीण असतें. मुली आणि प्रौढ स्त्रियासुद्धा नाही का आपल्या रुमेरी आणि सोनेरी बेड्यांना आणि चुड्यांना दागिने म्हणून समजत ?

अस्पृश्यवर्ग हाच एक मानवसमाजांतील दडपला गेलेला भाग नसून हिंदु समाजांतील तरुण विधवा हीदेखील यांतच मोडते. बंगालहून एक गृहस्थ लिहितात:—

विधवांच्या पुनर्विवाहाला मुसलमान समाजांत विरोध नाही खरा, पण मुसलमानांना चारपर्यंत बायका करण्याची सवड ठेवलेली आहे. आणि खरोखर बहुतेक मुसलमानांच्या एकाहून अधिक बायका असतातहि त्यामुळे मुसलमान समाजांतील पुरुषवर्गात कोणीहि अविवाहित रहात नाही. यावरून जेथे विधवापुनर्विवाहाला बंदी नाही तेथे स्त्रियांची सख्या पुरुषापेक्षा पुष्कळच अधिक असते हे सिद्ध होत नाही काय ? याचाच अर्थ ज्या जातीमध्ये विधवापुनर्विवाहाला मुभा दिली आहे त्या जातीत अनेक बायका करण्याची मुभाहि दिली गेली पाहिजे हे सिद्ध होत नाही काय ?

विधवापुनर्विवाह हिंदु समाजांत रूढ केला तर तरुण विधवा तरुण मुलांना आपल्याशी विवाह करावयाला प्रवृत्त करतील आणि अविवाहित मुलींच्यासाठी नवरे शोधणे अवघड किंबहुना अशक्यप्राय होणार नाही काय ?

जर हिंदूनी एकापेक्षा अधिक बायका कराव्यात अशी तरतूद करून ठेवली नाही तर विधवांच्या हातून जे दोष घडतात किंवा घडतात असे समजले जाते, ते दोष अविवाहित मुलींच्या हातूनहि मग घडणार नाहीत काय ?

विधवा-पुनर्विवाहाची शिफारस करतांना प्रेम, सोप्वळ, गृहस्थजीवन, पतिव्रताधर्म अशा पवित्र गोष्टींचा तरी विचार होणे अवश्य आहे, हे मी आपणास सुचवण्याचें कारण नाहीच.

विधवा—पुनर्विवाहाला प्रतिबंध करण्याच्या भरांत पत्तलेखकांनी पुष्कळ गोष्टींकडे दुर्लक्ष केले आहे. मुसलमानांना एकाहून अधिक बायका करण्याचा हक्क आहे खरा. पण पुष्कळसे मुसलमान एक बायको करूनच राहातात. अनेक बायका करण्यास हिंदुधर्मांमध्ये दुर्दैवाने बंदी नाही हे लेखकाला माहीत नाहीसे दिसते. उच्चवर्णीय हिंदू अनेक बायका करतात हे सर्वांना माहीतच आहे. पुष्कळ राजे लोकांची जी लग्ने होतात त्यांना मर्यादाच नसते. पत्तलेखक पुन्हां हे विमरतो की विधवा—पुनर्विवाहाला मनाई आहे ती फक्त उच्च म्हटल्या जाणाऱ्या हिंदूंतच आहे. चवथ्या वर्णातील बहुजनसमाजांत विधवा स्त्रिया सर्रास पुनर्विवाह करीत असूनहि अनिष्ट असे कांहींहि घडलेले नाही. एकापेक्षा अधिक बायका करण्याची मुभा त्या समाजांत असूनहि साधारणपणे एका नेलेला एकाच बायकोवर ते संतुष्ट असतात.

तसुण विधवा साऱ्या तरुणांना पटकावून घेतील आणि कुमारिकांच्यासाठी कोणाला शिल्लकच ठेवणार नाहीत अशी शंका घेण्यांत तारतम्याचा खेदकारक अभावच दिसून येतो. तरुणांच्या पावित्र्याविषयी अवास्तव चिंता लागणे हे रोगट मनोवृत्तीचेच निदर्शक आहे. कांहीं थोड्या विधवांनी पुनर्विवाह केल्याने पुष्कळ तरुणां अविवाहित राहतील असा कांही संभव नाही. आणि समजा तसा प्रश्न कधी निर्माण झालाच तरी तो आज घडणाऱ्या बालविवाहांमुळेच झाला आहे असे दिसून येईल. बालविवाह बंद करा, आपोआप त्यालाहि आळा बसेल.

कोंवळ्या वयाची विधवा जोंवर अस्तित्वांत आहे, तोंवर प्रेम, गृहस्थजीवनाचे पावित्र्य इत्यादींबद्दल न बोलणेच बरे.

पण पत्तलेखकाला माझा मुद्दाच समजलेला नाही. साऱ्या विधवांचा सर्रास पुनर्विवाह करावा असे मत मी प्रतिपादन केलेले नाही.

१९ वर्षांपर्यंतच्या लहान विधवांविषयीच मी तसे लिहिले आहे. या दुर्दैवी जीवांना ' पतिव्रताधर्म ' कसा कळावा ? ' प्रेम ' म्हणजे काय हे कसे समजावे ? या मुलींचे लग्न मुळीं झालेच नाही असे म्हणणे सत्याला अधिक धरून होईल. विवाह हा जर एक पवित्र संस्कार असेल, नवजीवनांत प्रवेश करणे असेल (आणि तसा तो असला पाहिजे,) तर ज्यांचीं लग्ने व्हावयाचीं त्यांची पूर्ण वाढ झालेली असली पाहिजे. आपला संबंध जीवनाचा साथी निवडण्यांत त्यांचाहि कांहीं हात असला पाहिजे; आणि आपल्या कृतीचे परिणाम काय होतील ते त्यांना कळले पाहिजे. लहान मुलांमुलींना एकत्र आणून त्याला विवाहाचे नांव द्यावयाचे आणि नवरा म्हटला जाणारा मुलगा मेली की त्या मुलीवर वैधव्य लादावयाचे हा ईश्वराचा व मानवाचा घोर अपराध आहे.

खरी हिंदु विधवा हा एक अमोल ठेवा आहे. हे मी निश्चयपूर्वक मानतो. हिंदुधर्माची मानवसमाजाला ती एक देणगी आहे. रमाबाई रानडे ही अशीच एक देणगी होती. पण लहान पोरींचे वैधव्य हा हिंदुधर्मावर कलंक आहे. एक रमाबाई झाल्या म्हणून कांहीं तो कलंक धुवून निवणार नाही.

विधवांचा पुनर्विवाह करणे कांहीं मर्यादेपर्यंत आवश्यक आहे. ही सुधारणा आमचे तरुण स्वतःला शुद्ध करतील तेव्हांच अमलांत येणे शक्य आहे. ते शुद्ध आहेत काय! त्यांना मिळत असलेल्या शिक्षणाचा त्यांना कांहीं लाभ होत आहे काय! अथवा त्यांच्या शिक्षणाला कशाला दोष द्या? बालपणापासून पुढे आमच्यांत एक प्रकारची गुलामी मनोवृत्ति चिकाटीने तयार केली जात असते. आणि जर आपल्याला स्वतंत्रपणे विचार करतां येत नसेल तर आपण स्वतंत्रपणे कृति तरी कशी करू शकणार! आपण जातीचे, परदेशी शिक्षणाचे तसेच परक्या सरकारचे गुलाम बनलों आहोंत. सरकारने केलेली आमची प्रत्येक सुखसोयी आमची बेडी बनली आहे. आमच्या मध्ये किती तरी शिक्षित तरुण मंडळी आहेत. त्यांच्यापैकी किती थोड्यांना आपल्याच घरांतल्या विधवांच्या दुदैवी दशेचा विचार येत असेल? त्यांच्यापैकी किती थोडेजण डबोल्याचा मोह दूर सारीत असतील? किती थोडेजण त्या विधवांना आपल्या मायबहिणी समजून त्यांच्या अब्रूचे रक्षण करीत असतील? किती थोडेजण आपल्या मताविषयी पक्केपणा बाळगून आपल्या जातीला 'वाटेल ते करा' असे छातीठोकपणे सांगत असतील? बिचाऱ्या विधवेने कोणाकडे जावे? मी तिचे कसे सांत्वन करू?... बालविधवेचा पालक असणाऱ्या प्रत्येकाला माझी प्रार्थना आहे की तिचे लग्न करून देणे हे त्याने आपले कर्तव्य मानावे.

बालविधवांच्या पुनर्विवाहासंबंधी आलेल्या एका पत्रांतील उतारा पुढे दिला आहे:—

२३ सप्टेंबरच्या ' यंग इंडिया 'मध्ये आपण म्हटले आहे की आईबापांनी आपल्या लहान विधवा मुलींची पुनर्लिंगे करावीत. पण शास्त्राप्रमाणे जे कन्या-दानाचा विधी करतात, त्या आईबापांना हे करणे कसे शक्य आहे? ज्या आईबापांनी देवाला स्मरून विधिपूर्वक मुलीवरचे आपले सर्व हक्क सोडून देऊन तिला जांवयाच्या स्वाधीन केली, त्यांना त्या जांवयाच्या मरणानंतर दुसऱ्या इसमाशी तिचा विवाह करून देणे कसे शक्य आहे? तिने वाटलें तर स्वतःच्या मर्जीने पुनर्विवाह करावा पण ज्या अर्थी तिच्या आईबापांनी तिला नवऱ्याला दान म्हणून दिले त्या अर्थी तिच्या नवऱ्याच्या मृत्यूनंतर जगांत कोणालाहि तिचा पुनर्विवाह करून देण्याचा अधिकार नाही आणि त्याच कारणाकरितां तिला स्वतःलाहि पुनर्लिंग करण्याचा अधिकार नाही. नवऱ्याने मृत्युसमयी स्पष्ट समति दिली नसतांना जर ती पुनः लग्न करील तर अर्थात् ती आपल्या मृतपतीशी वेद्मान आणि विश्वासघातकी ठरेल. तेव्हां सनातनी लोकांत रूढ असलेल्या कन्यादानपद्धतीने जिवें लग्न झालें आहे अशा विधवेनें—मग ती बाल असो, तरुण असो वा वृद्ध असो—तिच्या पतीने परवानगी दिली नसेल तर पुनर्विवाह करणे अशक्य आहे. पण खऱ्या सनातनी पतीला अशी परवानगी देण्याची कल्पनाहि सहन होणार नाही. त्यापेक्षां आपल्या बायकोनें शक्य असेल तर सती जावें हें तो आनंदानें मान्य करील. निदान आपलें उरलेलें आयुष्य तिनें भक्तिपूर्वक आपल्या चिंतनांत, किंवा देवाच्या भक्तींत—दोन्हींचा अर्थ एकच आहे—घालवावें हें त्याला आवडेल. हिंदु

विवाहाचे आणि वैधव्याचे उच्च आदर्श कायम टिकण्याला मदत व्हावी याच एका इच्छेने वा कर्तव्यभावनेने तो असे करण्याला प्रवृत्त झालेला असतो; हिंदु विवाह आणि वैधव्य हे एकमेकाला प्रकट आहेत, ते एकमेकापासून स्वतंत्र नाहीत.

अशा प्रकारचा युक्तिवाद म्हणजे एका उच्च आदर्शाला भ्रष्टविणें आहे असें मी म्हणतों. पत्रलेखकाच्या मनांत सद्धेतु आहे यांत शंका नाही. पण स्त्रियांचें पावित्र्य कायम राहावें याविषयी त्याला अवास्तव चिंता वाटत असल्यामुळेच त्याला साधा न्याय दिसत नाहीसा झाला आहे. लहान पोरान्च्या बाबतींत ‘कन्यादान’ कसलें ? बापाचा आपल्या मुलांवर मालमत्तेप्रमाणें हक्क असतो काय ? तो त्याचा रक्षक आहे, मालक नव्हे. आणि तो जेव्हा आपल्या मुलाच्या वा मुलीच्या स्वातंत्र्याची देवघेव करूं पाहातो व आपल्या रक्षकत्वाच्या अधिकाराचा दुरुपयोग करतो तेव्हां तो हा अधिकार गमावून बसतो. शिवाय, जें मूल दान ग्रहण करण्याला असमर्थ आहे अशाला दान करणें कसें शक्य आहे ? ग्रहण करण्याची पात्रता जेथें नसेल तेथें दान होऊंच शकत नाही. कन्यादान हा खरोखर एक गूढ धार्मिक विधि आहे. त्याला आध्यात्मिक अर्थ आहे. अशा संज्ञा त्यांच्या वाच्यार्थानें वापरणें म्हणजे भाषेचा आणि धर्माचा दुरुपयोग करणें आहे. पुराणांच्या गूढ भाषेचा असाच वरवरचा व शाब्दिक अर्थ घेऊन ‘पृथ्वी ही ताटासारखी चपटी असून सहस्र फणांच्या नागाच्या डोक्यावर राहिलेली आहे आणि परमेश्वर त्याची शय्या करून क्षीर-सागरांत आरामानें पडले आहेत’ असें कोणी म्हणेल !

ज्या पालकानें आपली लहान मुलगी एखाद्या म्हातारचळ लाग-
लेल्या मनुष्याला किंवा गुडघ्यांतूनहि वर न निघालेल्या पोराला देऊन
आपल्या विश्वस्तपणाचा दुरुपयोग केला, त्यानें ती मुलगी
विधवा झाली तर निदान तिचा पुनर्विवाह करून देऊन तरी आपलें
पाप धुवून टाकलें पाहिजे. मी माझ्या मागील एका लेखांत म्हटल्याप्रमाणें
अशीं लग्नें पाहिल्यापासूनच रद्द म्हणून जाहीर झालीं पाहिजेत.

संतति-नियमन (२)

आज आपल्या समाजांत संयमाचें वातावरण निर्माण होण्याला अनुकूल असें कांहींच नाही. आमचें शिक्षणच मुळीं त्याच्याविरुद्ध आहे. आपल्या मुलांचीं लग्ने एकदाचीं कशींबशीं करून टाकलीं म्हणजे झालें, मग त्यांना डुकरासारखीं अनेक पोरें कशीं होतील, हाच आईबापांच्या चिंतनाचा विषय असतो. त्या मुली असल्या तर सोयीला पडेल तितक्या लहान वयांत त्यांचीं लग्ने उरकलीं जातात, मग नैतिक कल्याणाच्या दृष्टीनें त्यांचें कांहीं कां होईना. लग्नसमारंभ म्हणजे मेजवान्या आणि निरर्थक डामडौलांनीं भरलेली एक दीर्घ-सूत्री व्यथाच असते. नव्या बनलेल्या गृहस्थाचें जीवन हें गतकालाला धरूनच पुढें चालू होतें. हें जीवन म्हणजे दीर्घकालपर्यंत इंद्रियासक्ति. कामासक्त जीवन घालविण्याकरितां अधिकांत अधिक अनिर्बंधपणा मिळेल अशा रीतीनें सुट्टीचे दिवस आणि सामाजिक करमणुकीच्या गोष्टी आंखल्या जातात. जें साहित्य डोक्यांत कोंबले जातें तें बहुतकरून पाशवी विकारांना उत्तेजित करणारेंच असतें. आज तागायतचें अगदीं ताजें साहित्य, पाशवी विकारांत रत राहणें हें कर्तव्यकर्म आहे आणि संपूर्ण जितेंद्रियता हें पाप आहे, असेंच जवळ जवळ शिकवितें.

मग कामक्षुधा ताब्यांत ठेवणें हें कठीणच नव्हे तर जवळ जवळ अशक्य व्हावें यांत नवल तें काय ? म्हणून, संयमाच्या द्वारा संतति-

मी इतकी वर्षे समजत होतो आणि माझी अशी कल्पना होती की, जोंवर विवाहित जोडपी केवळ संततीच्याच इच्छेने नसला तरी संग करतील तोंवर विवाहाचा हेतु ती बरोबर अंमलात आणीत आहेत, त्यात स्मृतीच्या कोणत्याहि आज्ञेचा भंग होत नाही. पण या नव्या प्रकाशांत जेव्हां मी स्मृतीची माषा पाहूं लागलों तेव्हां एक नवीन गोष्ट मला कळून आली. स्मृतीची आज्ञा कडकपणें पाळणारे पति-पत्नी अविवाहित आणि ब्रम्हचारी जीवन घालविणाऱ्या माणसांइतकेच ब्रम्हचारी आहेत या म्हणण्याचा अर्थ पूर्वी कधीहि मला समजला नव्हता, तो आतां समजला.

या नव्या प्रकाशाप्रमाणें, स्त्रीपुरुषसंयोगाचा एकमेव हेतु संततीची इच्छा हाच आहे, कामवासनेची पूर्ती हा नाही. विवाहाच्या या कल्पनेप्रमाणें निव्वळ वासनापूर्ति म्हणजे लंपटपणाच होय. जो संभोग आजवर आपण निष्पाप आणि नीतियुक्त मानीत होतो, त्याच्या-विषयी हा शब्द वापरणें कटु वाटेल. पण मला रूढीसंबंधी बोलावयाचें नाही; हिंदु ऋषींनी पुढें मांडलेल्या विवाहशास्त्रासंबंधी बोलावयाचें आहे. त्यांची मांडणी कदाचित् दोषयुक्त असेल, कदाचित् ती सर्वस्वी चूकहि असेल. पण निरनिराळीं स्मृतिवचनें अंतःस्फूर्त आणि अनुभवाच्या पायावर रचलेली आहेत असे मानणाऱ्या माझ्यासारख्याला त्यांचा अर्थ पूर्णत्वानें स्वीकारण्यावांचून गत्यंतर नाही. वस्तूचें सत्य-दर्शन करण्याचा आणि कांहीं जुनीं शास्त्रवचनें त्यांच्या संपूर्ण अर्था-प्रमाणें कसोटीला लावून पाहण्याचा, या व्यतिरिक्त दुसरा मार्ग मला माहीत नाही; मग ही कसोटी कितीहि कठीण वाटो किंवा तिच्या-मधून निघालेले निर्णय कितीहि कटु वाटोत.

तेव्हां मी वर जें सांगितलें त्याच्या प्रकाशांत कृत्रिम साधनांनीं किंवा तत्सम प्रकारांनीं संततिनियमन करणें ही मोठी घोडकक

होईल. मी हें माझी जबाबदारी पूर्णपणे समजून लिहीत आहे. मिसेस मार्गरेट सॅगर आणि त्यांचे अनुयायी यांच्याविषयी मला मोठा आदर आहे. आपल्या कार्याविषयीच्या त्यांच्या उत्कट उत्साहाचा माझ्यावर मोठा परिणाम झाला. संततीची इच्छा नसतांना संततीला वागविण्याचें आणि वाढविण्याचें ओझे वाहावें लागण्याचा ज्यांना त्रास होतो अशा स्त्रियांबद्दल त्यांना वाटणारी सहानुभूति मी जाणतो. पुष्कळ प्रॉटेस्टंट धर्माचार्य, शास्त्रज्ञ, पंडित आणि डॉक्टर लोक यांचा पाठिंबा संततिनियमनाच्या या पद्धतीला आहे हें मला माहीत आहे. या लोकांपैकी अनेकांशीं प्रत्यक्ष परिचय असण्याचें भाग्य मला लाभलें आहे. आणि त्यांच्याविषयी माझ्या मनांत मोठा आदर वसत आहे. तथापि माझ्या वाचकांपासून किंवा या पद्धतीच्या थोर पुरस्कर्त्यांपासून मी माझे मत जर छपवीन तर मी माझ्या ईश्वराशीं बेइमान झाल्यासारखें होईल. माझा ईश्वर म्हणजे सत्य—एकमेव सत्य, आणि मी माझे मत छपविलें तर मला माझी चुक—माझे आजचें मत समजा चुकीचें असलें तर—खरोखर मला कधींच आढळून येणार नाही. शिवाय असे पुष्कळ स्त्रीपुरुष आहेत की, जे मला मार्गदर्शक मानून अनेक नीतिविषयक प्रश्नांत माझा सल्ला स्वीकारतात. त्यांत हा संततिनियमनाचा प्रश्नहि अंतर्भूत आहे. त्यांच्याकरितांहि माझे मत प्रदर्शित करणें इष्ट आहे.

संततीचें नियमन व निग्रह झाला पाहिजे या बाबतींत संततिनियमनाच्या कृत्रिम साधनांच्या पुरस्कर्त्यांत आणि माझ्यांत मतभेद नाही. संयमाच्या द्वारा हा निग्रह करणें कठिण आहे हेहि अमान्य करतां येणार नाही. तरीसुद्धां मनुष्यजातीला जर आपलें साध्य साधावयाचें असेल तर, यावांचून दुमरा मार्ग नाही. चर्चा—विषय बनलेल्या या पद्धतीचा जर सर्वत्र स्वीकार केला गेला, तर मनुष्य-

जातीचा नैतिक अधःपात होईल अशी माझी मनोमन खात्री आहे. या पद्धतीच्या पुरस्कर्त्यांकडून याच्याविरुद्ध पुरावा पुढे केला जात असतांनासुद्धां हें मी सांगत आहे.

मी अंधश्रद्धाळु नाहीं असें मला वाटतें. सत्य हें प्राचीन आहे म्हणूनच केवळ तें सत्य नव्हे, किंवा तें प्राचीन आहे म्हणूनच त्याकडे संशयाच्या दृष्टीनें पाहिले पाहिजे हेंहि अवश्य नाहीं. जीवनाच्या अशा कांहीं मूलभूत गोष्टी आहेत कीं, ज्या आपल्या आयुष्यांत अंमलात आणणें कठीण असलें तरी त्यांना कमी लेखून टाकून देतां येणार नाहीं.

संयमाच्या द्वारा संततिनियमन करणें हें कठीण आहे यांत शंका नाहीं. तथापि त्याच्या प्रभावाविषयीं आणि संतति-नियमनाच्या कृत्रिम साधनांच्या वापरापेक्षां तो श्रेष्ठ आहे याविषयीं, कोणाचें खरोखर दृढमत असल्याचें अजून तरी ऐकिवांत नाहीं.

तेव्हां कामोपभोग हाच एक परम आनंद आहे असें कोणी मानीत असेल तर गोष्ट वेगळी. नाहीतर मला वाटतें कीं स्त्रीपुरुष-संयोगाचा अत्यंत मर्यादित उपयोग करण्याविषयीं जी शास्त्राज्ञा आहे, तिच्या सूचितार्थाचा संपूर्ण स्वीकार केला तर संयमाचें पालन हें पुष्कळच सुकर होईल. जननेंद्रियाचें कार्य प्रजोत्पत्ति करणें हेंच केवळ आहे. अर्थात् प्रजा म्हणजे विवाहित जोडप्याला शक्य आहे तेवढी उत्तमोत्तम प्रजा. म्हणजे हें कार्य तेव्हांच घडूं शकेल आणि घडावें कीं जेव्हां दोघांनाहि अशा संयोगाची परिणति जी संतति तिची इच्छा असते. विषयोपभोगासाठीं तें घडूं नये. म्हणून संततीच्या इच्छेव्यतिरिक्त अशा संयोगाची इच्छा ही अधार्मिक समजली पाहिजे आणि तिचें संयमन केलें पाहिजे.

निग्रह करणें सामान्य माणसाला शक्य आहे कीं नाहीं याचा विचार पुढें करूं.

माझे लेख काळजीपूर्वक वाचणाऱ्या माझ्या एका मित्राला—सहकारी कार्यकर्त्याला—मी संतति-नियमनाकरिता ' सुरक्षित काळां-तील समागम ' * पद्धतीला मान्यता देण्याचा संभव आहे असे वाचून कसेसेच वाटले. संतति-नियमनाची साधने वापरण्याइतकीच घृणा या पद्धतीबद्दल मला कशी वाटत नाही आणि ही पद्धति फक्त विवाहित जोडप्याच्याच बाबतीत बव्हंशी कशी खुली आहे हे त्या सद्गृहस्थांना स्पष्टपणे समजावून देण्याचा मी प्रयत्न केला. परंतु या विषया-संबंधी चर्चा करतांना आम्हांला करपनाहि नव्हती इतक्या खोलात आम्ही शिरलो. संतति-नियमनाच्या साधनां इतकाच या ' सुरक्षित काळांतील समागम ' पद्धतीचाहि माझ्या या मित्राला तिटकारा आहे. यावरून मला असे दिसून आले की सामान्य माणसे सुद्धा स्मृतींनी सांगितलेला संयम पाळतील अशी शक्यता आहे असा त्यांना विश्वास वाटतो. पति-पत्नींना खरोखरच संततीची इच्छा असेल त्याच वेळी त्यांनी संग करावा, हा स्मृतींनी घालून दिलेला नियम आहे. मला या नियमाची माहिती होती खरी पण या चर्चे-मुळे ज्या दृष्टीने मी या नियमाकडे पाहू लागलो ती दृष्टि पूर्वी मला नव्हती. हा नियम म्हणजे एक पूर्णत्वाचा आदर्श म्हणून सांगितला असावा, तो अक्षरशः व्यवहारांत आणावयाचा नाही, असेच

* सुरक्षित काळः—मासिक ऋतुकाळापूर्वीचे दहा दिवस.

नियमन ही जर अत्यंत इष्ट, शहाणपणाची आणि संपूर्णपणे निरुप-
द्रवी पद्धति असेल, तर आपण समाजाचा आदर्श आणि वातावरण
यांत बदल घडवून आणला पाहिजे. हे इष्ट साध्य घडवून आणण्याचा
मार्ग फक्त एकच आहे. तो हा की, ज्या व्यक्तींचो संयमाच्या
पद्धतीवर श्रद्धा आहे त्यांनी स्वतःच त्याबाबतीत प्रारंभ करावा
आणि अढळ श्रद्धेने आपल्या आजूबाजूच्या वातावरणावर परिणाम
करावा. गेल्या लेखांत मी विवाहाविषयीची जी करपना चर्चिली ती,
मला वाटते, त्यांना अत्यंत सार्थ वाटे. ती करपना बरोबर आकलन
झाली म्हणजे संपूर्ण मानसिक क्रांति होईल. ती कांहीं थोड्या
निवडक लोकांकरिताच आहे असें नव्हे. मानवजातीचा तो कायदा
म्हणून पुढे मांडला गेला आहे. या कायद्याच्या भंगाने मानवी
प्राण्यांचा दर्जा कमी होतो आणि नको असलेल्या मुलांच्या वाढत्या
संख्येच्या रूपाने त्यांना तत्काळ शिक्षाहि मिळते; त्याच्या भंगाने
सतत वाढत जाणाऱ्या रोगांची मालिका सुरू होते आणि सृष्टिका-
र्याला जबाबदार अशा तऱ्हेचे मनुष्याचे नैतिक नाते तुटून जाते.
कृत्रिम साधनांनी केलेल्या संततिनियमनाने कांहीं अंशी नव्या उत्पन्न
होणाऱ्या मुलांची संख्या कमी होते आणि उपासमार टळते ही
गोष्ट खरी आहे. पण त्याच्या योगाने व्यक्तीची आणि समाजाची
होणारी हानी अपरिमित आहे. एकतर, भोगाकरितांच कामवासनेची
जे तृप्ति करून घेऊं इच्छितात त्यांची जीवनाकडे पाहण्याची दृष्टि
सर्वस्वी बदलते. विवाहाकडे धार्मिक बंधन म्हणून पाहण्याची
त्यांची दृष्टि नाहीशी होते. म्हणजेच ज्या सामाजिक आदर्शाना
आतांपर्यंत बहुमोल ठेवा म्हणून आपण जतन केले त्यांचे मुख्य बदलते.
अर्थात् विवाहाच्या जुन्या आदर्शाना जे धर्मभोळेपणा समजतात

त्यांना हें म्हणणें मुळींच पटणार नाही, यांत शंका नाही. पण माझें हें सांगणें, जे लोक विवाहाला धार्मिक विधि समजतात आणि जे स्त्रीला पाशवी भोगाचें साधन न मानतां पुरुषाची माता आणि आपल्या संततीच्या सत्शीलाची विश्वस्त म्हणून मानतात, फक्त त्यांनाच उद्देशून आहे.

मी आणि माझ्या सहकाऱ्यांनीं आचरलेल्या आत्मसंयमनाच्या अनुभवानें मी वर व्यक्त केलेलें मतच दृढ होतें. विवाहाविषयींच्या प्राचीन कल्पनेचा अत्यंत स्वच्छ प्रकाशांत बोध झाल्यानें या अनुभवाला जबरदस्त सामर्थ्य प्राप्त झालें. माझ्या बाबतींत आतां वैवाहिक जीवनांतील ब्रम्हचर्य ही वस्तु स्वाभाविक आणि अपरिहार्य होऊन बसली आहे आणि खुद्द विवाहाइतकीच ती सहज झाली आहे. संततिनियमनाकरितां याहून दुसरी कोणतीहि पद्धत निरूपयोगी वाटते—मनांतसुद्धां आणूं नयेशी वाटते. जननेंद्रियाचें एकमेव आणि उदात्त कार्य उत्पत्ति हें आहे, ही कल्पना एकदां स्त्रीपुरुषांना बरोबर आली म्हणजे मग दुसऱ्या कोणत्याहि हेतूनें एकत्र येणें म्हणजे आपल्या वीर्याचा घोर दुरुपयोग करणें आहे, त्याचबरोबर आपल्यांत उत्पन्न होणारी उत्तेजना ही बहुमोल अशा शक्तीचा व्यर्थ व्यय आहे असें त्यांना वाटूं लागेल. जुन्या शास्त्रकारांनीं वीर्याची इतकी मोठी किंमत कां मानली आहे आणि समाजाच्या हिताकरितां वापरल्या जाणाऱ्या शक्तींत त्याचें रूपांतर व्हावें असा त्यांचा जबरदस्त आग्रह कां आहे हें मग समजून येईल. ते छाती-ठोकपणें सांगतात की, ज्यानें किंवा जिनें आपल्या कामशक्तीवर ताबा मिळविला आहे त्याचें वा तिचें संबंध जीवन—शारीरिक, मानसिक आणि आध्यात्मिक जीवन—स्वर्गार बनतें, आणि दुसऱ्या कोणत्याहि साधनांनीं मिळणार नाही अशा दुर्लभ शक्तीचा त्याला वा तिला लाभ होतो.

ज्यांच्याकडे आदर्श म्हणून पहावे असे महान ब्रम्हचारी जगांत अनेक नव्हे, एकसुद्धा नाही. म्हणून वाचकांनी आपले मत विचलित होऊं देऊं नये. आपल्या आजूबाजूला जे ब्रम्हचारी आपण पहात आहों ते फार अपूर्ण असे नमुने आहेत. फार तर त्यांना साधक म्हणतां येईल. त्यांनी आपल्या शरीरावर फक्त ताबा मिळविलेला असतो. मनावर नाही. मोहाचा मुळीच पगडा बसणार नाही अशी त्यांची स्थिती नसते. याचें कारण ब्रम्हचर्य ही वस्तु साधण्याला फार कठिण आहे असें नव्हे. भोंवतालचें सामाजिक वातावरण त्याला विरोधी असतें, आणि प्रामाणिकपणें प्रयत्न करणाऱ्यांपैकीं बहुतेकजण या पाशवी विकाराला इतर विकारांपासून अज्ञानानें वेगळा काढून त्यावर अंकुश ठेवावयाचा असें समजतात. वास्तविक या विकारावर यशस्वी रीत्या ताबा मिळवावयाचा असेल तर मनुष्य ज्या ज्या विकारांना बळी पडत असेल त्या सर्व विकारांवर ताबा मिळविण्याचा प्रयत्न झाला पाहिजे. सर्व साधारण पुरुषाला किंवा स्त्रीला ब्रम्हचर्य साध्य होणें अशक्य नसलें तरी कोणी असें समजूं नये कीं एखाद्या साधारण विद्यार्थ्यानें कोणत्याहि शास्त्रांत पारंगत व्हावयाचें ठरविलें तर त्याला जितका प्रयत्न करावा लागेल, त्याहून कमी प्रयत्न ब्रम्हचर्य साध्य करण्याला लागेल. या ठिकाणीं 'ब्रम्हचर्य' हा शब्द ज्या अर्थानें वापरला आहे, त्या अर्थाचें ब्रम्हचर्य साध्य करणें म्हणजे जीवनशास्त्रांत पारंगत होणेंच आहे.

एक मित्र लिहितात:—

सततिनियमनाकरिता सयम हाच सार्वभौम उपाय आहे असेच माझेहि आपल्या सारखेच पुष्कळ दिवसापासून मत आहे. स्त्रीपुरुषसंग हा सतति-उत्पादनाकरिताच फक्त आहे. तद्व्यतिरिक्त हेतूने कोणत्याहि स्वरूपात केलेला संग ही भोगव्हेची अनैसर्गिक तृप्ति आहे, हे सिद्ध करण्याची जरूरी नाही. पण कधीकधी त्यामुळे माणसापुढे एक मोठा पेच येऊन उभा राहतो. एकदा किंवा दोनदा संग करूनमुद्धा, समजा, गर्भधारणा झाली नाही, तर मग काय करावें ? मर्यादा कुठे घालावी ? सतति उत्पन्न करण्याची सारी आशा कायमची सोडून देणे ही गोष्ट कठीण आहे. दुसऱ्या बाजूने, अमर्यादपणे संग करीत राहिल्याने मनुष्याचे सर्व वीर्य निपटून निघते. पुनः, एकदा किंवा दोनदा संग करून पाहूनहि सतति न झाली तर दुसऱ्या नशिवातच सतति नाही आणि म्हणून इतःपर तू आता संग करू नकोस, असे त्या व्यक्तीला सांगावे काय ? पण तसा ताबा ठेवण्याला त्या व्यक्तीमध्ये असामान्य निग्रह आणि आध्यात्मिक बळ असावे लागेल. तरुणपर्णी किंवा ऐन उमेदीच्या वयात सतति उत्पन्न करण्याच्या बाबतीत वारवार प्रयत्न करूनहि अपयश आल्यानंतर उतरत्या वयात मुले झाल्याची उदाहरणे घडलेली नाहीत किंवा ऐकवांत नाहीत असे नाही. त्यामुळे संपूर्णपणे व्रतस्थ राहणे हे अधिकच अवघड होऊन बसते, आणि पतिपत्नी एरवी निरोगी आणि कसल्याहि शारीरिक दोषापासून मुक्त असतात, तेव्हां तर परिस्थिति मोठीच विकट होते.

ही अडचण मला मान्य आहे, पण ती त्या प्रश्नांत मुळांतच आहे. कोणत्याहि प्रगतीच्या मार्गांत अशाच अडचणी पसरलेल्या

असनात, आणि त्या अडचणीचा मनुष्य जसजसा निरास करीत जातो तसतसा तो उक्तांतीच्या मार्गानें चढत जात असतो. हिमालयाला पादाक्रांत करण्याचीच गोष्ट घ्या. जसजसे तुम्ही उंच उंच चढतां तसतसा चढ हा अधिकअधिक खडा होत जातो, चढणें अवघड होत जातें. या साहसांत कितीतरी वीरांचे आजपर्यंत बळी पडले आहेत. तरी प्रत्येक वर्षीं नवे प्रयत्न सुरू होतात आणि पुनः त्यांची पूर्वीप्रमाणेंच वासलात लागते. इतकें झालें तरी शोधकांच्या उत्साहावर त्यायोगें पाणी पडत नाही. ही जर हिमालयाला पादाक्रांत करण्याच्या बाबतींत स्थिति, तर स्वःला जिंकण्याच्या बाबतींत काय बोलायचें ? तें तर त्याहूनहि बिकट काम आहे. पण त्याचें बक्षिसहि तसेंच मोठें आहे. ‘ हिमालयावर इतके फूट उंच चढलों ’ या कल्पनेनें जास्तीत जास्त काय होईल ? कांहीं काल आनंदानें आणि विजयोन्मादानें फुलून जातां येईल एवढेंच. पण स्वःवर विजय मिळविल्याचें बक्षिस आत्मानंद हें आहे. त्या आनंदाला क्षय नसतो, तो वर्धिष्णु असतो. ब्रह्मचर्याच्या शास्त्रांतलें हें सर्वश्रुत अनुभवसिद्ध वचन आहे कीं, ज्या मनुष्यानें ब्रह्मचर्याचे नियम बरोबर पाळले आहेत त्याचें वीर्यव्रीज फलद्रुप झाल्यावांचून राहणारच नाही, राहतां कामा नये. आणि हें अगदीं बरोबर आहे. मनुष्य जेव्हां आपलें पशुत्व संपूर्णपणें जिंकतो, तेव्हां अनैच्छिक अब्रह्मचर्य हें असंभवनीय होतें, आणि केवळ वासनातृप्तीकरितांच वासना तृप्त करून घेण्याची इच्छा मरून जाते. मग संग घडतो तो फक्त संततीच्या इच्छेनेंच घडतो. ‘ वैवाहिक ब्रह्मचर्य ’ असें ज्याला म्हणतात त्याचा अर्थ हा आहे. दुसऱ्या शब्दांत सांगायचें तर, जो मनुष्य हा नियम पाळतो, तो जरी गृहस्थजीवन घालवीत असला तरी त्याला संपूर्णपणें संगपासून विरक्त झालेल्या मनुष्याचीच

आणि गुणानेहि तितक्याच योग्यतेची अवस्था प्राप्त होते. कारण संग हे फक्त संतति—उत्पादनाचे साधन आहे, भोगाचे नव्हे. व्यवहारांत हा आदर्श संपूर्णपणे काचितच येतो ही गोष्ट खरी आहे. पण आपले आदर्श घडवितांना आपल्याला आपले दोष किंवा हातून घडणाऱ्या संभवनीय चुका, यांच्या भाषेत विचार करून चालणार नाही, परंतु आजची प्रवृत्ति बरोबर याच्या विरुद्ध जाण्याची आहे. आणि कृत्रिम साधनांच्या पुरस्कृत्यांनी आपल्यापुढे जवळ जवळ स्वैराचार हाच आदर्श आणून ठेवला आहे. अर्थात् स्वैराचार हा कांही आदर्श होऊं शकत नाही हें उघड आहे. आदर्शाला आचारांत उतरविण्याच्या बाबतींत कधी मर्यादा असू शकत नाही पण कोणीहि कबूल करील की, अमर्याद स्वैराचारांमुळे त्या व्यक्तीचा किंवा त्या जातीचा निश्चितपणे नाशच होणार. म्हणून संयम हाच आपला आदर्श होऊं शकेल. आणि तसा तो प्राचीन काळापासून मानला गेला आहे. याकरितां हा संयम कोणत्या मार्गाने संपादन करायचा याचा शोध करणे हेंच आपलें कर्तव्य ठरतें. त्याला बगल देणे हें उचित ठरत नाही.

अनुभवान्तीं माझे असे निश्चित मत बनले आहे कीं, ब्रह्मचर्य—पालनाच्या बाबतींत ज्या अडचणी अनुभवाला येतात त्यांपैकी बहुतेक तत्संबंधीचे नियम माहीत नसण्यामुळे येतात. ते नियम आपल्याला सांपडले तर त्या ताबडतोब नाहीशा होतील. उदा० पत्रलेखकाने जो एक बिकट प्रश्न चर्चिला आहे त्याचा आपण आदर्शाच्या प्रकाशांत विचार करूं. पहिली गोष्ट म्हणजे, आदर्श अवस्थेत जशा तऱ्हेची आकास्मिक परिस्थिति उत्पन्न होणारच नाही. कारण लहानपणापासूनच ब्रह्मचर्याचे नियम ज्यांनी पाळले आहेत अशा नेहमीच्या निरोगी दंपतींमध्ये संग हा कधीहि निष्फळ ठरणार नाही.

पण व्यवहारांत अशा विचित्र गोष्टी घडून येतात खऱ्या. अशा उदाहरणामध्ये एकच नियम घालून देतां येईल. तो हा कीं, मासिकधर्म संपतांच फक्त एक वेळ संग करण्याची मुभा गर्भधारणा होईपर्यंत ठेवावी....या संगाचा हेतु सफल झाला कीं त्याचा पुढें निश्चयपूर्वक त्याग केला पाहिजे. कारण केवळ इंद्रियतृप्ति हा त्याचा कधीहि उद्देश असता कामा नये. शरीराचें व मनाचें आरोग्य हें शरीराच्या आणि मनाच्या पावित्र्याच्या प्रमाणांतच वाढत असतें हा माझा विश्वास माझ्या अनुभवावर आधारलेला आहे. आणि त्यांत नवलहि नाही. मानवासारखा अद्भुत प्राणि उत्पन्न करण्याची शक्ति ज्या द्रव्यांत आहे तें द्रव्य जर बरोबर रक्षण केलें गेलें तर त्याचें रूपांतर अद्वितीय असें तेज आणि बळ निर्माण होण्यांत झाल्यावांचून राहणारच नाही. शास्त्रांना जें सत्य दिसून आलें त्याचें प्रत्यंतर कोणालाहि स्थानुभवानें घेतां येईल. आणि हा नियम पुरुषांइतकाच स्त्रियांनाहि लागू आहे. पण खरी अडचण ही आहे कीं आम्ही आमच्या अंतःकरणांत कामवासनेला थारा देऊन बाहेर मात्र तिच्यापासून सुटण्याचा व्यर्थ खटाटोप करीत असतो. त्यामुळे शरीरानें व मनानें आपण अगदीं निकामी बनतो. आणि, गीतेच्या शब्दांत म्हणावयाचें तर ' मिथ्याचारी ' किंवा दंभमूर्ती बनतो.

मिसेस् मार्गारेट सॅगर या सततिनियमन चळवळीच्या एक प्रसिद्ध पुढारी बाई आहेत. बायकांना इच्छा नसतांनासुद्धां वारवार बाळत होण्याच्या प्रसंगांतून सोडविण्याकरिता सततिनियमन करणे व त्यासाठी कृत्रिम साधनांचे साह्य घेणे या गोष्टींचा त्या प्रचार करीत असतात. हिंदुस्थानांतील कोठ्यावधि स्त्रियांना आपला हा संदेश देण्याकरितां त्या येथे आल्या होत्या त्या वेळी त्या गांधीजींनाहि जाऊन भेटल्या आणि एक मोठा समाजसेवक धर्मपुरुष या नात्याने त्यांचे या बाबतीत आपल्याला कुठवर साह्य मिळते यासंबंधी त्यांना त्याच्याशी चर्चा केली. वारवार होणाऱ्या गरोदरपणाचा स्त्रियांना फार त्रास होतो पण नवऱ्यापुढे त्यांचे कांही चालत नाही, स्त्रियांची यांतून मुक्तता झाली पाहिजे, स्वतःचे भवितव्य ठरविण्याचा त्यांचा त्यांनाच हक्क असला पाहिजे, येथपर्यंत गांधीजींचा मिसेस् सॅगर यांना पूर्ण पाठिंबा आहे. पण हे सततिनियमन कृत्रिम उपायांनी न करितां ब्रह्मचर्यपालनाच्या द्वाराच करणे इष्ट आहे असे गांधीजींचे म्हणणे, आणि मिसेस् सॅगर ते स्वीकारण्याला तयार नाहीत. या बाबतीत त्यांची गांधीजींशी झालेली मुलाखत खाली दिली आहे.

या मुलाखतीत गांधीजींनी आपले संपूर्ण अंतरंग बाईंच्या पुढे उघडें केले आणि आपल्या खासगी जीवनांतीलही काही गोष्टी त्यांनी त्यांना सांगितल्या आणि म्हणाले—

“ मला जर तुम्ही उपायासंबंधी विचाराल तर, ‘आत्मसंयमाच्या द्वारा आत्मसाक्षात्कार ’ हा माझा जीवनसिद्धांत ठरून गेला असल्यामुळे मी दुसरा उपाय सुचवूंच शकणार नाही. ”

पण सॅगर बार्डना हा उपाय अशक्यप्राय वाटला. “हिंदुस्थानच्या स्त्रियांना अशक्य असे कांहीतरी करायला गांधीजी सांगत आहेत. नवऱ्यांना ‘ नाही ’ म्हणणे वायकाना शक्यच नाही. गांधी हे हिंदी स्त्रियांचा स्वभाव ओळखीत नाहीत.” असे त्यांनी आपले मत पुढे आपल्या निवेदनांत प्रगट केले. असे गांधीजी काय म्हणाले ते आपण पाहू. ते म्हणाले—

“ स्त्रियांच्या स्वभावपरीक्षणाचे क्षेत्र मी माझ्या पत्नीला बनविले. तिच्यामध्ये मी साऱ्या स्त्रीजातीचा अभ्यास केला. दक्षिण आफ्रिकेत असतांना मी अनेक युरोपियन स्त्रियांच्या सन्निध्यांत आलों होतो, आणि तिथल्या जवळ जवळ प्रत्येक हिंदी स्त्रीलाहि मी ओळखीत होतो. त्यांच्याबरोबर मी काम केले. राजकारणाच्या क्षेत्रांतच नव्हे तर घरगुती क्षेत्रांतहि. तुम्ही आपल्या नवऱ्याच्या किंवा आपल्या आईबापांच्या गुलाम नाही, हे त्यांच्या मनावर ठसविण्याचा मी प्रयत्न केला. पण अडचण ही होती की, कित्येकजणी आपल्या नवऱ्याचा प्रतिकार करू शकत नव्हत्या. त्याला उपाय खुद्द स्त्रियांच्याच हाती आहे. हा झगडा त्यांना फार कष्टदायक आहे हे मला कबूल आहे आणि त्याबद्दल मी त्यांना दोष देत नाही. मी पुरुषांना दोष देतो. पुरुषांनी त्यांच्या विरुद्ध कायदे केले आहेत. पुरुष स्त्रीला आपले भोगसाधन मानीत आला आहे. तीहि त्याचे भोगसाधन बनायला शिकली आणि अंती तेंच तिचा स्वाभाविक आणि सुखकर वाटू लागले. कारण एकजण जेव्हां दुसऱ्याला आपल्याबरोबर खाली ओढतो तेव्हां हे अवयवतन सोपे होते. जेव्हे आयुष्य राहिले आहे तेवढ्या आयुष्यांत ‘ तुम्ही स्वतंत्र आहांत ’ हे सत्य जर स्त्रियांच्या मनावर मी ठसवू शकलों, तर हिंदुस्थानांत संतति-नियमनाचा प्रश्नच उद्भवणार नाही असे मला वाटू लागले आहे. पुरुष स्त्रियांच्याजवळ कामभावनेने येतात तेव्हां त्यांना त्या फक्त ‘ नाही ’ म्हणायला जर शिकल्या तर मला नाही वाटत की सर्वच

पुरुष पशू असतात; आणि जर स्त्रियांना प्रतिकार कसा करायचा याचें ज्ञान झालें तर सर्व कांहीं सुरळीत होईल. माझ्या सहवासांत आलेल्या स्त्रियांना आपल्या नवऱ्यांचा त्यांनी कसा प्रतिकार करावा हें मी शिकवूं शकलों आहे. खरा प्रश्न असा आहे की पुष्कळ जणींना प्रतिकार करण्याची इच्छाच नसते... पतिपत्नी या दोघांचेहि बिनसेल इतक्यापर्यंत प्रतिकार करण्याचें शेंकडा ९९ बाबतींत कारणच पडत नाही. 'नको, मला तें नको आहे.' असें बायकोनें नवऱ्याला निखून सांगितलें तर त्याच्याकडून तिला त्रास होणार नाही. पण तिला तसें शिक्षणच मिळालेलें नसतें. पुष्कळ वेळां तिचे आईबाप तिला हें शिक्षण देत नाहीत कांहीं उदाहरणें अशीं मला माहीत आहेत की ज्या ठिकाणीं आईबापांनीं आपल्या मुलींच्या नवऱ्याला तिच्यावर सक्तीनें मातृपद न लादण्याबद्दल आर्जवून सांगितलें आहे. आणि मला तसे समजूतदार नवरेहि भेटले आहेत. स्त्रीनें प्रतिकाराचा आपला प्राथमिक हक्क गाजवायला शिकावें अशी माझी इच्छा आहे. तिला वाटतें आपल्याला तो हक्क नाहीच."

पण सेंगर बाईना वाटते की, अशा आत्मसंयमनाच्या आचरणामुळे कुटुंबात चिरड, झगडे उत्पन्न होतील; पतिपत्नीमधील 'प्रेमळ नेत्रकाटाक्ष' आणि 'चुबने' नाहीशी होतील. पण सेंगरबाई विसरतात की, सततनियमन आणि तशाच इतर कोमल किंवा हलकट गोष्टी आल्यामुळे अमेरिकेंत अनंत झगडे कुलगडी, काडीमोड आणि अशाच इतर भानगडी निर्माण झाल्या आहेत. आत्मसंयमनामुळे मजातत्वा आणि डोक्याचा बिघाड झाल्याची उदाहरणें त्यांनी दाखवून दिलीं तेव्हां गांधीजी म्हणाले—

“ ही उदाहरणें म्हणजे वेडसर माणसांची तपासणी करून काढलेला पुरावा आहे. निरोगी मनाच्या माणसांच्या आचारांवरून कांहीं हे निर्णय काढलेले नाहीत. उदाहरणादाखल म्हणून घेतलेल्या

लोकांनीं माफक प्रमाणांतसुद्धां ब्रम्हचर्य पाळलेलें नाहीं. हें मज्जा-
तंतूविशारद समजून चालतात कीं अनिर्वध—असंयमी जीवन चालू
असतांनाच लोकांनीं संयम पाळला पाहिजे. याचा परिणाम म्हणजे
ते संयम पाळीत नाहीतच पण वेडे मात्र बनतात. अशा पुष्कळ
लोकांशीं माझा पत्रव्यवहार चालू आहे आणि ते आपलीं दुःखें मला
निवेदन करितात. मी त्यांना जर संततिनियमनाची ही तुमची
(कृत्रिम) पद्धति सांगितली तर त्यांचें जीवन याहूनहि भयंकर
होईल. ”

ज्या पतिपत्नीना कामप्रेरणा आवरावीशी वाटते पण ते शक्य होत नाहीं
त्याच्या बाबतीत काय करावे ?

या विषयाच्या सभाषणातून पुढे प्रीति आणि आसक्ति यांमधील भेद
गांधीजींनी विशद करून सांगितला. ते म्हणाले—

जेव्हां दोघांनाहि आपला विकार तृप्त करून घ्यावासा वाटतो पण
त्या कृतीचे परिणाम भोगण्याची मात्र इच्छा नसते तेव्हां ती प्रीति
नसते, कामासक्ति असते. पण प्रीति जर शुद्ध असेल तर ती
विकारावर मात करीत आणि स्वतःला मर्यादित ठेवील. विकारांच्या-
बाबतीत आपल्याला पुरेसे शिक्षण मिळालेलें नाहीं. “ आपल्याला
संतति नको, पण आपण संबंध ठेवूं या—’ असें जेव्हां नवरा म्हणतो
तेव्हां तो त्याचा पाशवी विकार नव्हे तर दुसरें काय ? त्यांना जर
अधिक संतति नको असेल तर त्यांनीं संबंध ठेवण्याचें सोडून दिलें
पाहिजे. प्रीति ज्या क्षणीं पाशवी गरजांच्या पूर्तीचें साधन बनते
त्याच क्षणीं ती लालसा बनते. अन्नाच्या बाबतीत असेच आहे.
अन्न केवळ चैनीकरितां म्हणून खाल्लें जातें तेव्हां ती लालसा असते.
भूक भागविण्याकरितां कांहीं तुम्हीं चाकोलेट खात नाहीं. तुम्ही तें
चैनीकरितां खातां आणि मग डॉक्टरकडे जाऊन औषध मागतां.

‘ व्हिस्कीनें माझें डोकें सुंद होतें. ’ असेंहि कदाचित तुम्ही डॉक्टरला सांगाल आणि तो तुम्हांला औषध देईल. पण व्हिस्की किंवा चाकोलेट न घेणें हेंच अधिक चांगलें नव्हे काय ?

सॅगरबाई—मला ही उपमा कबूल नाही.

गांधीजी—बरोबर, बरोबर ! संतति न होतां कामभावना प्रगट होणें ही आत्म्याची गरज असें तुम्ही समजतां, मग तुम्हांला ही उपमा कशी कबूल होईल ? मग मात्र तसें वाटत नाही.

सॅगरबाई—होय. कामभावनेचें प्रकटीकरण ही आत्म्याची गरज आहे आणि म्हणून माझे म्हणणे असे आहे की परिणामापेक्षां या प्रकटीकरणाचा जो स्वभावधर्म त्याला जास्त महत्त्व आहे कारण परिणाम कांहीहि झाले तरी पतिपत्नीचा सबंध हा सुळी स्वभावच आहे पुष्कळशी मुले कर्मधर्मसयोगाने जन्माला येतात, आईबापांना गर्भधारणाची इच्छाहि नसते. सभोगक्रियेमध्ये मुले व्हावीत या इच्छेने क्वचितच स्त्री-पुरुष दोघे एकमेकाकडे ओढली जातात. स्त्रीपुरुष दोघांचे एकमेकावर प्रेम आहे, दोघांचे एकत्र जीवन एकमेकाना सुखकारक आहे, अशा स्त्रीपुरुषांना दोन वर्षातून फक्त एकदाच म्हणजे त्यांना जेव्हां मुलाची इच्छा होईल त्याच वेळी सग करणें शक्य आहे असे तुम्हाला वाटते काय ?

गांधीजी—नेमकी तीच गोष्ट माझ्या बाबतीत घडली आहे आणि माझेंच एकट्याचें तसें उदाहरण आहे असें नाही.

केवळ संततीकरितांच संग घडणें हें प्रेम आणि कामक्षुधा भाग-विण्याकरितां संग करणें ही लालसा, असें म्हणणें हें तर्कशास्त्रदृष्ट्या बरोबर नाही. कारण दोन्हीमध्ये क्रिया एकच घडते, हा सॅगरबाईचा विचार. गांधीजींनीं तें ताबडतोब कबूल केलें. ते म्हणाले, ‘ स्त्रीपुरुष-संग हा कामलालसेच्याच जातीचा असें म्हणायला माझी कांहीं हरकत नाही. ’ त्यांनीं आपल्या स्वतःच्या जीवनामध्ये घडलेलीं

उदाहरणें देऊन तें पूर्ण स्पष्ट केलें. “ माझ्या पत्नीकडे मी लालसेनें जोंवर पहात होतो तोंवर आम्हां दोघांमध्ये मेळ नसे. आमचें प्रेम उच्च भूमिकेवर चढलें नव्हतें. आम्हांला एकमेकांविषयी आपलेपणा नेहमींच वाटे. पण आम्ही—किंवा खरें म्हटलें तर मीच—जेव्हां संयमी बनलों तेव्हांच आम्ही एकमेकांच्या अधिकाधिक जवळ जवळ येऊं लागलों. माझ्या पत्नीच्या बाजूनें संयमाच्या बाबतीत कधीहि नाखुशी नव्हती. पुष्कळ वेळां ती संयम दाखवीत असे. पण तिनें जरी अनेक वेळां आपली अनिच्छा दाखविली तरी तिनें मला प्रतिकार कधी फारसा केला नाहीं. तिच्यापासून इंद्रियतृप्ति जोंवर मी इच्छित होतो तोंवर मी तिची सेवा करूं शकलों नाहीं. पण ज्या क्षणीं मी इंद्रियासक्त जीवनाला राम राम ठोकला, त्याच क्षणापासून आमचे संबंध आध्यात्मिक झाले, लालसा मेली आणि प्रीतीचें साम्राज्य सुरू झालें.

सॅगर बार्डनी विचारले, “ स्त्रीपुरुषसंग सबंध आयुष्यांत फक्त तीन किंवा चार वेळाच घडावा काय ? ”

गांधीजी म्हणाले,

तीन किंवा चार मुलांपेक्षां जास्त मुलें असणें हें अनीतिकारक आहे आणि इतकीं मुलें झालीं कीं पतिपत्नींनीं आपली शय्या वेगळी करावी असें लोकांना कां शिकविलें जाऊं नये ? त्यांना जर हें शिकविलें तर तीच पुढें रूढी पडेल आणि लोकांच्या मनावर जर ही गोष्ट सुधारक ठसवूं शकले नाहींत, तर तसा कायदाच कां करूं नये ? पतिपत्नींना जर चार मुलें झालीं तर त्यांना भरपूर संगसुख मिळालें असें म्हटलें पाहिजे. त्यानंतर त्यांचें प्रेम उच्च भूमिकेवर गेलें पाहिजे. त्यांचीं शरीरें मिळालीं, त्यांना हवीं तेवढीं मुलें झालीं. आतां त्यांच्या प्रेमाचें आध्यात्मिक संबंधांत रूपांतर झालें पाहिजे.

ही मुलें मेलीं आणि त्यांना आणखी पाहिजे असलीं तर त्यांनीं खुशाल पुनः संग करावा. इतर विकारांचे गुलाम नसतांना लोकांनीं याच विकाराचे गुलाम कां होऊन बसावें ? संततिनियमनाचें तुम्ही जेव्हां त्यांना शिक्षण देतां, तेव्हां तुम्ही त्यांना संग हें कर्तव्यकर्म आहे असें सांगतां. तुम्ही म्हणतां कीं जर त्यांनीं ही गोष्ट केली नाहीं तर त्यांच्या आध्यात्मिक उन्नतींत अडथळा येईल. ' नियमित संग करा ' असेंसुद्धां तुम्ही म्हणत नाहीं. संततिनियमनाचें शिक्षण दिल्यानंतर ' बस. याच्यापुढें जायचें नाहीं ' असें तुम्ही त्यांना सांगत नाहीं. लोकांना तुम्ही माफक प्रमाणांत दारू प्यायला सांगणार. जणू काय माफक प्रमाण राहणें हातचेंच आहे. मला हे माफक पिणारे माहीत आहेत. ”

गांधीजींचे असे मत असले तरीसुद्धां सॅगरबाईंची विलक्षण कळकळ पाहून गांधीजींनीं आपल्याला पटणारा एक उपाय सांगितला. तो म्हणजे असुरक्षित कालावधीत सग टाळणे, आणि महिन्यातून दहा दिवस जो ' सुरक्षित ' काळ मानला आहे त्या काळापुरताच सग करणे. यामध्ये असुरक्षित काळांत पाळावयाचा काही ना कांहीं सयम तरी आहे. आणि सत्यशोधक गांधीजींचे यांतच वैशिष्ट्य आहे.

(कै. महादेवभाई देसाई यांच्या लेखाचा योग्य तेवढा सशेष करून.)

(कोलबो येथील सिंहली स्त्रियांच्या समुदायासमोर दिलेले व्याख्यान.)

महेंद्र लंकेला आला त्या वेळीं माझ्या मातृभूमीच्या लेकरांची पोटाची किंवा आत्म्याची उपासमार होत नव्हती, आमचें भाग्य चढतें होतें आणि तुम्हीहि त्या भाग्यांत भागीदार झालात. आज तीं लेकरें उपाशीं मरत आहेत, आणि त्यांच्या वतीनें मी आज तुमच्या- पुढें भिक्षापात्र घेऊन आलों आहे. तुम्ही त्यांच्याशीं असलेलें आपलें नातें जर नाकारित नसाल, उलट तुम्हांला त्यांत जर अभिमान वाटत असेल तर, तुम्ही आपल्या जवळचे पैसेच देऊन भागणार नाहीं तर तुमचीं रत्नाभरणेंहि तुम्ही मला दिलीं पाहिजेत. इतर ठिकाणच्या भगिनींनीं असेंच केलें आहे. स्त्रियांना दागिन्यांनीं मढलेल्या जेव्हां मीं पाहतों तेव्हां माझे भुकेले डोळे त्यांच्या दागिन्याकडे लागतात. दागिन्यांची मागणी करण्यांत माझा दुसराहि एक अंतस्थ हेतु आहे, तो म्हणजे स्त्रियांचें मन दागिन्यांच्या आणि रत्नाच्या लाडसेपासून परावृत्त करणें हा. आणि इतर भगिनींच्या बाबतींत जसा मी मोकळेपणानें वागतों तसेंच वागायचें तर मी तुम्हांला एक विचारूं ? पुरुषा-पक्षां स्त्रीनें स्वतःला अधिक सजविण्याचें कारण काय ? पुरुषाला खूष करण्याकरितां, असें माझ्या मैत्रिणींनीं मला सांगितलें आहे. भगिनींनीं, जगाच्या कारभारांत जर तुम्हांला तुमची कामगिरी बजवायची असेल तर मी तुम्हांला सांगतों, पुरुषाला खूष करण्या-

करितां नटण्याचें तुम्ही नाकारलें पाहिजे. मी जर स्त्री असतो तर, स्त्री ही आमच्या हातचें खेळणें होण्याकरितां जन्माला आली आहे अशा तऱ्हेच्या पुरुषाच्या कसब्याहि आव्यताखोरीविरुद्ध मी बंड पुकारलें असतें. स्त्रीच्या हृदयांत हळूच शिरण्याकरितां मी मनानें स्त्रीच बनलों आहे. माझ्या पत्नीशीं मी ज्या प्रकारें वागत असे त्यांत सुधारणा करण्याचें ठरवीपर्यंत मी तिच्या अंतःकरणांत शिरूं शकलों नाहीं, म्हणून मी तिचा पती म्हणून माझे जे कांहीं हक्क म्हणायचे ते सर्व सोडून दिले आणि असें करून तिचे सर्व हक्क तिला परत दिले. आणि आज तुम्हाला ती माझ्याइतकीच साधी असलेली दिसत आहे. तिच्या अंगावर माळ किंवा भपकेदार पोषाख तुम्हांला दिसत नाहीं. तसें तुम्हीं व्हावें असें मला वाटतें. आपल्या लहरींच्या, आवडीनिवडीच्या त्याचप्रमाणें पुरुषांच्या तुम्ही कधीहि गुलाम होऊं नका. स्वतःचें शरीर नटवूं नका. अत्तरे आणि सुगंधी तेले वापरूं नका. आपला योग्य असा सुवास सुटावा असें तुम्हांला वाटत असेल तर तो तुमच्या हृदयांतून येऊं द्या. मग तुम्हीं पुरुषांचेंच नव्हे तर साऱ्या मानवजातीचें मन आकर्षून घ्याल. तो तुमचा जन्मजात हक्क आहे. पुरुष हा स्त्रीच्या पोटीच जन्माला आला आहे, तिच्या हाडामासांचा तो बनलेला आहे. तुम्ही शुद्धीवर या आणि तुमचा संदेश पुनः एकदां जगाला द्या.

चढाच्या आणि निळीच्या मळ्यांतील तुमच्या भगिनींची काय भयानक अवस्था आहे, तुम्हांला माहीत आहे ? आपल्या बहिणी म्हणून त्यांना वागवा, त्यांच्यांत जाऊन मिसळा. आणि तुम्हांला जें स्वच्छतेचें अधिक ज्ञान आहे त्याचा आणि तुमच्या बुद्धीचा उपयोग करून त्यांची सेवा करा. त्यांच्या सेवेतच तुम्हाला सन्मान वाटूं द्या. आणि तुमच्या शेजारीच सेवेचें क्षेत्र पडलेलें नाहीं काय ? गुंड

पुरुष आहेत, दारूडे आहेत, समाजाला ते दहशत होऊन राहिले आहेत. त्यांच्यांत जा, मिसळा आणि त्यांना गुंडगिरीपासून परावृत्त करा. त्या मुक्तिसेनेच्या कांहीं मुली पहा! कशा निर्भयपणे चोरांच्या, जुगारी लोकांच्या आणि दारूड्यांच्या अड्ड्यांत जातात, त्यांच्या हार्तीपार्यां पडतात, आणि त्यांना शुद्धीवर आणतात. ही सेवाच तुमच्या अंगावर असलेल्या दागदागिन्यापेक्षां तुम्हांला अधिक सजवील. तुम्ही अशा रीतीने बचत केलेल्या संपत्तीचा मग मी विश्वस्त होईन, आणि ती गरीबांत वांटून देईन. मी आतां तुम्हांला वेडेवांकडे चार शब्द सांगितले ते तुमच्या अंतःकरणांत वसोत हीच माझी प्रार्थना.

गांधीजींच्या हरिजन दौऱ्यांमध्ये मद्रासला एका मुलीने त्यांना त्यांच्या सहीसाठी पांच रुपयांची नोट देऊं केली.

गांधीजी म्हणाले, “ अं हं, बांगडी पाहिजे. ”

त्या मुलीने दोन्ही बांगड्या काढून दिल्या, आणि पांच रुपयांची नोटहि दिली.

“ पण हे घ्यायला तुमच्या वडिलांची परवानगी आहे काय ? वाटल्यास या बांगड्या परत घेऊन जा. ”

त्या मुलीने एक बांगडी परत घेतली, व म्हणाली, “ ही आठवण म्हणून राहू द्या माझ्याजवळ. ”

“ पण दुसरी नवी बांगडी तुम्ही वडिलांच्याकडे मागणार नाही ना ?

“ नाही. ” विने स्पष्ट उत्तर दिले.

“ मग आतांची परत केलेली बांगडीहि असू द्या माझ्याकडेच. ”

गांधीजी म्हणाले, व ती मुलगी हासत परवली. दुसरी एक मुलगी म्हणाली, “ माझ्या वडिलांच्या परवानगीशिवाय कसं बर मी कांहीं देऊं ! ”

“ नका देऊं तुम्ही. पण तुमच्या वडिलांनी सगळी स्वतंत्रता आपल्याकडेच ठेवून घेतली आहे वाटतं; तुम्हांला कांहींच दिली नाही ! ”

नुकतेच लग्न झालेली दुसरी एक मुलगी म्हणाली, “मी तुम्हांला पैसे देईन, पण मला दागिने नाही देवा यायचे. कारण ते दागिने दिले की, त्यांच्या जागी दुसरे येणारच. ते तुम्हांला कांही आवडणार नाही. दागिने कायमचे सोडून द्यायची जेव्हा माझी तयारी होईल तेव्हाच मी ते तुम्हाला देईन.”

तुमचं म्हणणं खरं आहे; मला तुमचे पैसे नको आहेत. पैसे काय, तुमच्या वडिलांकडे मागितले की मिळतील. मला तुमचे दागिने तुमच्याकडून हवेत; मात्र ते पुन्हा तुमच्या अंगावर येतां कामा नयेत ही माझी अट आहे. ज्या दिवशी आपण दोंऊन तुम्ही माझ्याकडे याल आणि आपले दागिने माझ्या हातीं ठेवाल त्या दिवसाची मी वाट पहात राहीन.

विजगापट्टण येथील भाषणात, स्त्रियांनी कांही तरी निश्चित त्याग केला पाहिजे असे सांगताना गार्ध्राजीचे हृदय भावनाकुल झाले होते. ते म्हणाले:

“हरिजनकार्य हे अशोसारखे आहे. अशीत जितकें तूप ओतावं तितकी त्याची मूक वाढते. तसें हरिजनकार्यासाठीं तुम्ही जितकें देतां तितकी त्या कार्याची गरज वाढते. जे या कार्यासाठीं दान करतात त्यांना लाभच होतो, त्यांची कधीहि हानि होत नाही. जे देत नाहीत त्यांची मात्र निःसंशय हानि होते. देण्यानें तुम्हांला पुण्य लाभेल. दिलें नाहीत तर स्वतःलाच गमवाल. कारण सर्वण हिंदुजातीतील पुरुष आज युगानुयुगे हरिजनांचा छळ करीत आले आहेत; आणि आज आपल्याला जर दुर्भाग्याचे दिवस आले असतील तर त्याला हरिजनाशी होणारें आपलें वर्तनच पुष्कळ अंशी कारणीभूत आहे याविषयी मला शंका नाही. म्हणून आपल्या अनःकरणांतून अस्पृश्यतेचें पिशाच्च हाकून लावा असें मी हिंदु-स्थानच्या स्त्रियांना सांगत असतो. आपल्यापैकींच कांही लोकांना

आपण आपल्यापेक्षां हलके समजतो हा अन्याय आहे, पाप आहे. ईश्वराच्या या सृष्टीत कोणी उच्च नाही, कोणी नीच नाही आपण सारी त्याची लेंकरें आहोत. आईबापांच्या डोळ्यांना सारी मुलें जशीं सारखीं तशींच ईश्वरालाहि हीं सारीं लेंकरें सारखींच असलीं पाहिजेत. म्हणून अस्पृश्यतेला धर्मांमध्ये आधार नाही, असें जेव्हां मी म्हणतो तेव्हां त्या माझ्या सांगण्यावर तुम्ही संपूर्ण विश्वास ठेवा. आपल्या आजुबाजूला असलेल्या सर्व हरिजनांना तुमच्या अंतःकरणांत स्थान द्या. तुमच्या घरी हरिजन मुलांना येऊं द्या; तुम्ही हरिजन वस्तीत जा; त्यांच्या मुलांबाळांची, घरादारांची काळजी घ्या; हरिजन त्रियांशीं आपल्या बहिणीप्रमाणें बोला चाला.

हें हरिजनकार्य हिंदुस्थानच्या त्रियांनींच हातीं घ्यावयाचें आहे. आणि आपण या ठिकाणच्या सर्व हिंदु महिला आपलें कर्तव्य कराव अशी मी आशा करतो. ज्यांना आपले सर्व, किंवा कांहीं थोडे, दागिने देण्याची इच्छा व शक्ति आहे त्यांनीं ते द्यावेत. मात्र या देणगिला एक अट आहे. कांहीं कां द्यानात, त्याच्याजागीं दुसरें तुमच्या अंगावर येतां कामा नये. या कार्यासाठीं आपलें स्वतःचें कांहीं अर्पण झालेलें आहे अशी भावना तुमच्या अंतःकरणांत जागृत व्हावीसैं मला वाटतें. ती भावना रुपये अगर नोटा देऊन कांहीं येणार नाही. कारण ते पैसे तुमच्या वडिलांकडून किंवा पतीकडून आलेले असणार. पण दागिने ही मात्र तुमची स्वतःची मालमत्ता आहे, आपल्या पतीकडून किंवा वडिलांकडून नवे दागिने करून न घेण्याचें ठरवून जेव्हां तुम्हीं ते देतां तेव्हां तो त्याग निश्चितपणें तुमचा असतो. तुम्ही सर्वांनीं माझ्या सांगण्याचा भावार्थ लक्षांत घेऊन असा निश्चित स्वरूपाचा त्याग करावा अशी माझी इच्छा आहे. ”

अत्यंत हृदयस्पर्शी असे अनेक प्रसंग पाहण्याचें भाग्य माझ्या घाईच्या जीवनक्रमांत मला लाभलेले आहे. कितीतरी विविध आणि भावमयूर अनुभव मला मिळाले आहेत. पण, हें लिहीत असतांना, हरिजनकार्यासाठीं मी हिंडत होतों त्या वेळीं जो एक प्रसंग घडला त्याहून अधिक हृदयस्पर्शी प्रसंग मी आठवणींत दुसरा नाही. बदगरा येथील माझे भाषण मी नुकतेंच संपविलें होतें. त्या भाषणांत, हजर असलेल्या स्त्रियांना या कार्याकरितां दागिने काढून कां घावेत हें समजावून देऊन मी त्यांच्याकडे दागिन्यांची मागणी केली होती. भाषण संपवून मी जमलेल्या देणग्या विकूं लागलों होतों. इतक्यांत सोळा वर्षांची कौमुदी मंद गर्तीने व्यासपीठावर आली. एक बांगडी काढून तिने मला विचारलें, “ आपली सही घाल काय ? ” मी सही देऊं लागलों तों दुसरीहि बांगडी पुढें आली. तिच्या दोन्ही हातांत एकेकच बांगडी होती. मी म्हटलें, “ दोन्हीची गरज नाही. एक घेऊनसुद्धां मी सही देईन. ”

यावर उत्तर म्हणून तिने आपली सोन्याची मोहनमाळ काढली. ती काढणें कांहीं सोपें नव्हतें. तिच्या लांब सडक केसांतून ती सोडवून काढायची होती. पण मलबारीच तरुणी ती. चकित दृष्टीने पहाणाऱ्या हजारों स्त्रीपुरुषांच्या समुदायापुढें हें सर्व करण्याला तिच्या बेगडी लज्जा वाटली नाही.

मी विचारलें, “ तुझ्या वाडिलांची तुला परवानगी आहे काय ? ”

तिनें कांहींच उत्तर दिलें नाहीं. कारण तिचा त्याग अद्यापिहि पूर्ण झाला नव्हता. तिचे हात आपोआप कानाखालीं गेले व लोकांच्या टाळ्यांच्या कडकडाटांत कानांतील रत्नजडित कुंडलें बाहेर आलीं. लोकांच्या आनंदाला आतां पारावार राहिला नाहीं.

मी तिला पुन्हां विचारलें, “ हा त्याग करण्याला तुझ्या वाडिलांची परवानगी आहे काय ? ”

त्या लाजच्या मुलीच्या तोंडून उत्तर बाहेर पडण्यापूर्वीच कोणी-तरी मला सांगितलें कीं, तिचे वडील सभेंतच हजर आहेत. मी शिलांव करीत असलेल्या मानपत्रावर रक्कम बोलून ते स्वतः मला मदत करीत आहेत आणि योग्य कार्याला दान करण्यांत मुलीप्रमाणेंच तेहि सद्धळ आहेत. मी कौमुदीला बजावेलें कीं, तूं आतां परत अंगावर दागिने घालतां कामा नयेत. ती अट तिनें निश्चयपूर्वक मान्य केली. तिच्या हातीं सही देतांना त्या सहीच्या पूर्वी, “ तूं केलेला त्याग हाच तूं टाकून दिलेल्या दागिन्यापेक्षां अधिक खरा दागिना आहे. ” असें लिहिल्याशिवाय मला राहवेलें नाहीं. तिचा हा त्याग म्हणजे ती खरी हरिजन सेविका असल्याचा विसाराच होता असें ठरो !

—गांधीजी

—:०:—

कालिकत येथे गांधीजींच्या मुक्कामाच्या शेवटच्या दिवशा कौमुदी आपल्या वडिलाना बरोबर घेऊन गांधीजींना भेटायला आली. बदगरा येथें गांधीजी-बरोबर मी गेलो नसल्यामुळे कौमुदीला मी येथेच प्रथम पाहिलें. तिच्यांत कृत्रिमपणा कसलाच दिसत नव्हता. ती बोले अगदी हळूहळू पण बहुतेक स्तब्धच राहिली. गांधीजींना तिच्या त्यागाच्या बाबतीत अधिक जाणून घेण्याची इच्छा होती. त्यांनी विचारले,

“समेला येण्यापूर्वीच दागिने देऊन टाकण्याचा निश्चय तिने केला होता कीं समेतच अकस्मात तिचा हा बेत ठरला ? ”

तिचे वडील म्हणाले, “घराचे तिचा निश्चय ठरला होता. आमची परवानगीहि तिने मिळवून ठेवली होती. ”

“पण तुला अशी लंकेची पर्वती बघून तुझ्या आईला वाईट वाटणार नाही काय ? ”

“वाटेल, पण मी पुन्हां अगावर दागिने घालावेत अशी सक्ती काही ती माझ्यावर करणार नाही अशी मला खात्री आहे. ” कौमुदी म्हणाली.

“पण योग्य काळीं आतां तुझे लग्न होणारच, मग लग्न झाल्यावर तुझ्या नवऱ्याला तुझे हें दागिने न घालतां राहणें आवडणार नाही कदाचित. मग तूं काय करशील ? माझ्यासमोर एक मोठी नैतिक आपत्ति उभी राहिली आहे. तुझा त्याग खरोखर विलक्षण आहे. त्याबद्दल मी ‘हरिजन’ मध्ये एक लेख लिहिला आहे. त्यांत मी म्हटलें आहे कीं तूं पुढें केव्हांहि दागिने वापरणार नाहीस. त्याला जर तुझी तयारी नसेल तर मग लेखाचा तेवढा भाग मला बदलावा लागेल. नाही तर भावी पतच्चिया इच्छेलासुद्धां न जुमानतां तुला तुझ्या निश्चयावर अढळ राहवें लागेल. बाकी तूं मलबारी मुलगी आहेस, तुला तें साधेल. नाही तर, दागिने न घातले तरी तुला पसंत करणारा नवरा तुला शोधावा लागेल. तुला काय वाटतें ते मोकळेपणानें मला सांग. ”

गांधीजींच्या बोलण्याचा आशय हळूहळू पूर्णपणे कौमुदीच्या लक्षांत आला. तिला करायला सांगण्यांत आलेली गोष्ट फार मोठी होती. फार महत्त्वाचा निर्णय तिला करायचा होता. थोडा बेळ शांतपणें तिने चिंतन केलें, आणि मग एकच वाक्य ती बोलली. “दागिने घालण्याची सक्ती न करणाऱ्या पुरुषाबरोबरच मी लग्न करीन.” गांधीजींच्या नेत्रांत आनंद झळकला.

“ पूर्वीं एक अन्नपूर्णा मला मिळाली होती. तिचें लग्न झालें होतें तरी तिनें सर्व दागिने काढून टाकले होते आणि मरेपर्यंत तिनें तें आपलें व्रत सोडलें नाहीं. आतां तूं मला मिळालीस. ”

आणि तेव्हांपासून कौमुदीच्या उदात्त त्यागाची कहाणी स्त्रियांना वरचेवर सांगण्याचा गांधीजींना कधीहि कटाळा येत नाही.

—महादेव देसाई

म्हैसूर येथे स्त्रीसमुदायापुढे केलेल्या भाषणात गांधीजी म्हणाले:—

“ शील किंवा पावित्र्य हाच स्त्रीचा खरा दागिना आहे. धातू अथवा रत्ने हे केव्हाहि खरे दागिने नव्हत. सीता—दमयंती या-सारख्या सतींचीं नांवे त्यांच्या निर्दोष पातिव्रत्यामुळेच आपणांस प्रातःस्मरणीय वाटतात, त्यांच्या अंगावर कांहीं दागिने असले तरी त्या दागिन्यांमुळे कांहीं त्या पवित्र ठरलेल्या नाहीत. मी तुमच्या-कडून दागिन्यांची मागणी करतो यांत देखील कांहीं खोल अर्थ आहे. ‘दागिन्यांतून सुटका झाल्यामुळे आपल्याला फार बरे वाटते.’ असे कितीएक भगिनींनी मला सांगितले आहे. एका नव्हे, अनेक दृष्टींनी याला मी पुण्यकर्म म्हटले आहे. गरीब, असहाय अशा लोकांना आपल्या संपत्तीचा भरपूर वांटा न देतां कोणाहि स्त्रीला अगर पुरुषाला आपल्याजवळ संपत्ति बाळगण्याचा अधिकार नाही. सामाजिक आणि धार्मिक दृष्टीने ते कर्तव्यकर्म आहे; गीतेने त्याला ‘यज्ञ’ म्हटले आहे. आणि जो हा यज्ञ करीत नाही त्याला ‘चोर’ म्हटले आहे. गीतेत यज्ञाचे पुष्कळ प्रकार सांगितले आहेत; पण गरीबांची आणि वडिलांची सेवा करण्याहून मोठा यज्ञ कोणता असू शकेल ? आज तर आपल्यांतील उच्चवनीचतेचे भेद विसरून जाऊन, ‘माणसे तेवढी सगळीं सारखीं हे ओळखणे’ याहून दुसरा महान यज्ञच नाही. खरा साज शरीरावर धातूंचे व दगडांचे ओझे वागव

ण्यांत नाही, तर आपलें हृदय शुद्ध करून आत्म्याचें सौंदर्य वाढविण्यांत आहे. ही गोष्ट हिंदी स्त्रियांच्या गळीं उतरावी अशीहि माझी इच्छा आहे. त्यागाचें आणि सेवेचें उदात्त उदाहरण स्त्रियांच्या पुढें ठेवणारी पहिली स्त्री आंध्रमधील स्वर्गवासी श्रीमती अन्नपूर्णादेवी हीच मला भेटली. पहिल्याच दिवशींच्या भेटींत तिनें आपले एकदोन नव्हे सारे दागिने काढून दिले. ज्या स्त्रियांनीं हें दृश्य पाहिलें त्या चकित झाल्या. आणि मग दागिन्यांचा नुसता पाऊस पडला, आणि दागिने काढून टाकल्यामुळे, अन्नपूर्णादेवीचें सौंदर्य कमी झालें असें का तुम्हांला वाटतें ? उलट ती मला अधिकच सुंदर दिसूं लागली. इंग्रजी भाषेंत एक म्हण आहे. “ ज्याची कृति सुंदर त्याचीच मूर्ति सुंदर ” असा तिचा अर्थ आहे.

आंध्रमधील एक दुःखदायी अनुभव.

: ३९

कोकानाडा येथें, प्रचंड सार्वजनिक सभा झाल्यानंतर, मी जेव्हां रात्री ९ वाजतां माझ्या मुक्कामाकडे परतलों तेव्हां कांहीं स्त्रिया आणि मुली मला भेटायला आल्या होत्या. मी आंत शिरलों तेव्हां उजेड बराच अंधुक होता. त्या स्त्रियांची हालचाल आणि मुद्रा कांहीं चमत्कारीक वाटत होती. 'हं, तुम्ही कांततां कीं नाही ? टिळक स्वराज्य फंडासाठीं तुम्ही मला काय देणार ?' हे नित्याचे भेटीचे पहिले प्रश्न माझ्या तोंडांत येईनात. 'या स्त्रिया कोण' असे मी घरवाल्यांना विचारलें. त्यांनाहि माहीत नव्हतें. त्यांनीं चौकशी केली, आणि भीतभीतच उत्तर आलें, 'आम्ही नायकिणी आहोंत' पृथ्वी मला पोटांत घेईल तर बरें असें मला झालें. त्यांच्या व्यवसायिक जीवनाच्या प्रारंभी एक विधि असतो असें सांगून घरधन्यांनीं मला शांत करण्याचा प्रयत्न केला. पण त्यानें तर माझी स्थिति जास्तच केविलवाणी झाली. त्या धिक्कारणीय गोष्टीला त्यामुलें प्रतिष्ठेचें स्वरूप आलें. मी उलटतपासणी केली. त्यांनीं अत्यंत सौजन्ययुक्त शब्दांत सांगितलें कीं 'आम्ही दर्शन घ्यायला आलों आहों.'

“ त्या दृसरा कांहीं धंदा करतील काय ? ”

“ हो, त्यांतून जर आमचा निर्वाह झाला तर आम्ही करूं. ”

तेथल्या तेथेंच संभाषण संपवून त्यांना रजा द्यावी असें मला वाटेना. माझ्या जातीची मला लज्जा वाटली. राजमहेंद्री या

मुक्कामाच्या ठिकाणी मी यासंबंधी स्पष्ट बोललों. आंध्रमधील हा अत्यंत दुःखदायी अनुभव होता. हिंदुस्थानांतील इतर भागांतसुद्धां हें पाप या ना त्या रूपानें अस्तित्वांत आहे असें मला वाटतें. आत्मशुद्धी-तूनच जर स्वराज्य आपण मिळविणार असलों तर स्त्रियांना आम्ही आमच्या इंद्रियलालसेचें भक्ष्य बनवितां कामा नये, एवढेंच मी म्हणेन. दुर्बलांचें संरक्षण करण्याचा कायदा या ठिकाणीं विशेषेंकरून लागू होतो. गोरक्षणांमध्ये स्त्रियांच्या पावित्र्याचेंहि रक्षण आहे. स्त्रियांना आपल्या आयाबहिणीमुलींप्रमाणें आपण आदरानें वागवायला जर शिकलों नाहीं तर हिंदुस्थानचें पुनरुत्थान होणार नाहीं. आमच्या-मधील माणुसकीला मारून आम्हांला जंगली बनविणारीं पापें आपण धुवून काढून स्वच्छ होऊं या.

आपली लाज विकून पोट भरणाऱ्या स्त्रियांना भेटण्याचा माझा पाहिला प्रसंग म्हणजे आंध्र प्रांतातील कोकोनाडा येथे. तेथे तशा पांच सहा स्त्रियांशीच माझी कांहीं क्षण भेट झाली. दुसरा प्रसंग बारिसाल येथे आला. तेथे मात्र मुद्दाम वेळ ठरवून घेऊन शंभरच्या वर स्त्रिया मला भेटल्या. त्यांनीं आधीं पत्र पाठवून मुलाखतीची परवानगी विचारली होती; व त्या पत्रामध्ये, आपण काँग्रेसच्या सभासद झालों आहोंत, टिळक स्वराज्य फंडासाठी देणग्या दिल्या आहेत असें म्हणून, वेगवेगळ्या काँग्रेस कमिट्यांत तुम्ही अधिकारपदे घेऊं नयेत असा आपण आम्हांला सल्ला कां दिलांत हें आम्हांस समजत नाही, ' असें लिहिलें होतें. " आमच्या पुढच्या जीवनाचें सार्थक व्हावें यासाठीं आम्ही काय करवें या बाबतींत आपला सल्ला पाहिजे. " असें त्यांनीं पत्राच्या शेवटीं म्हटलें होतें. ज्या सदगृहस्थांनीं तें पत्र माझ्या हातीं दिलें त्यांनीं तें ' देऊं कीं नको, मला तें बरें वाटेल कीं नाही,' अशी कांकूं करीतच तें दिलें. पण मी त्यांना धीर दिला. " या भगिनींची जर कांहीं कोणत्या रीतीनें मला सेवा करतां आली तर तीं करणें हें मी माझे कर्तव्य समजतो " अशी मी त्यांना खात्री दिली.

या भगिनींच्या सांनिध्यांत गेलेले माझे ते दोन तास माझ्या आठवणींत कायमचे राहिले आहेत. बारिसालच्या एकंदर २०००० लोकवस्तीमध्ये आपली संख्या ३९० आहे असे त्यांनी सांगितले. ही संख्या बारिसाल येथील पुरुषांचा कलंक दाखवीत आहे. जितक्या लवकर हा कलंक नाहीसा होईल तितकी बारिसालची थोर कीर्ति उज्ज्वल होईल. जी स्थिति बारिसालची तीच इतरहि शहराची समजावी. म्हणून बारिसालचे नांव मी उदाहरणादाखल घेतले. या भगिनींची सेवा करण्याचा विचार ठरविण्याचे श्रेय बारिसालच्या कांहीं तरुणांना आहे. या पापाचे निर्मूलन करण्याचे श्रेयहि बारिसालला लवकरच लाभेल अशी मी आशा करितों.

ज्या कांहीं वाईट गोष्टी माणसाने स्वतःच निर्माण करून ठेवल्या आहेत त्या सर्वांत मानवजातीच्या उत्तम अंगाशी म्हणजे स्त्रीजातीशी (त्यांना मी 'अबला' म्हणणार नाही) त्याने जो कुव्यवहार केला आहे त्याच्याइतकी अधोगामी, अधोर किंवा पशुतुल्य अशी दुसरी कोणतीच गोष्ट नाही. स्त्री आणि पुरुष या दोहोंमध्ये स्त्रीजात ही अधिक थोर आहे, कारण आज देखील आत्मबलिदानाची, मूक सहनशक्तीची, नम्रतेची, श्रद्धेची आणि ज्ञानाची ती मूर्ति आहे. ज्ञानाचा गड्डा काय तो आमच्याजवळच आहे या पुरुषांच्या वृथाभिमानाच्या निराधार कल्पनेपेक्षां स्त्रीची उपजत बुद्धीच पुष्कळवेळां अधिक फलदायी ठरलेली आहे. रामाच्या नांवापूर्वी सीतेचे किंवा कृष्णाच्या नांवापूर्वी राधेचे नांव घेतले जाते त्याला अर्थ आहे. सुधारलेल्या युरोपांतील कांहीं देशांत वेश्याव्यवसायाला तेथील सरकारानी कायदेशीर मान्यता दिली आहे आणि तो सर्वत्र जोरांत सुरू आहे म्हणून त्याला आमच्या उत्क्रांतीच्या क्रमांत स्थान आहे असे समजून स्वतःची फसवणूक न करून घेतलेली बरी. त्याचप्रमाणे

हिंदुस्थानांतलि गतकालाची उदाहरणे घेऊनहि हें दुष्कृत्य आपण पुढें चालुं ठेवतां कामा नये. ज्या क्षणीं आपल्याला दुष्कृत्य व सत्कृत्य यांतलि भेद कळेनासा होतो आणि आपण आपल्याला पूर्णपणें माहीत नसलेल्या गतकालाची गुलामी वृत्तीनें री ओढीत राहतों, त्याचक्षणीं आपली उन्नति थांबते. गतकालांत जें जें कांहीं उदात्त व उत्तम होतें त्याचे आम्ही वारसदार आहोंत, त्याचा आम्हांला अभिमान वाटतो. जुन्या चुकाच पुढें चालू ठेऊन आपण आपल्या या वारसदारीला काळीमा लावतां कामा नये. स्वाभिमानी हिंदुस्थानांत प्रत्येक स्त्रीच्या शीलाची आपल्या स्वतःच्या बहिणीच्या शीलाइतकीच चिंता वाहणें प्रत्येक पुरुषाचें कर्तव्य नाहीं काय ? हिंदुस्थानच्या प्रत्येक रहिवाशाला आपला भाऊ किंवा बहीण मानण्याइतकी भावना मोठी होणें यालाच स्वराज्य म्हणावयाचें.

असें असल्यामुळें, या शंभर भगिनींना पाहून पुरुष या नात्यानें मी लाजेनें मान खालीं घातली. त्यांतल्या कांहींजणी वयस्क होत्या; बहुतेक वीस ते तीस वर्षांच्या दरम्यानच्या होत्या; दोन तीन बारा वर्षांखालच्या मुली होत्या. त्या सर्वांमध्ये मिळून सहा मुली व चार मुलगे होते असें त्यांनीं सांगितलें. त्यांतल्या सर्वांत वडील मुलाचें त्यांच्याच ज्ञातींतील एका मुलीशीं लग्न झालें होतें. आपल्याला दुसरें कांहीं करणें शक्य झालें तर बरेंच, नाहींतर आपलें आयुष्य गेलें तसेंच त्याहि मुलीचें आयुष्य त्या बनविणार होत्या. आपलें आयुष्य दुर्दैवी, त्यांत कसची सुधारणा घडून येणार, असें त्यांना वाटोवें हें हृदयांत खंजीर खुपसण्यासारखें मला वाटलें. तरी त्या बायांत विनय होता, बुद्धि होती. त्यांचें बोलणें संभावितपणाचें होतें, त्यांचे जबाब स्वच्छ व सरळ होते. त्यावेळीं तरी निदान त्यांचा निश्चय कोणत्याहि सत्याग्रहाच्या निश्चयाइतका अढळ होता. त्यांच्यापैकीं अकरा जणींनीं

‘ आजचा आयुष्यक्रम आम्ही सोडून देऊं व मदत मिळाली तर, उद्यांपासून विणकाम व कांतण सुरू करूं ’ असें वचन दिलें. बाकी-च्यांनीं विचार करून सांगू म्हणून सांगितलें. कारण मला फसवण्याची त्यांची इच्छा नव्हती.

हें काम बारिसालच्या नागरिकांचें आहे. हिंदुस्थानांतील सर्व सच्च्या सेवकांचें—पुरुषांचें तसेंच स्त्रियांचें—हें काम आहे. २० हजार वस्तीमध्ये ३५० अशा अभागी भगिनी आहेत, तर त्या हिशेबानें संबंध हिंदुस्थानांत त्यांची संख्या ५२५०००० होईल. परंतु हिंदुस्थानची चार पंचमांश जनता खेड्यापाड्यांत राहात असलेनें व ती शेतकरीच असल्यानें तिला या पापाचा स्पर्श झालेला नसावा अशी मी माझी समजूत करून घेतों. म्हणून संबंध हिंदुस्थानांत आपले शील विकून पोट भरणाऱ्या स्त्रियांचा आंकडा कमीत कमी १०५०००० इतका होईल. या अभागी स्त्रियांना त्यांच्या अधोगतीपासून परतविणें शक्य होण्यापूर्वीं दोन गोष्टी झाल्या पाहिजेत. आपण पुरुषांनीं आपले विकार जिंकण्यास शिकलें पाहिजे, आणि या स्त्रियांना अब्रूनें व मानानें जगतां येईल असा एखादा धंदा शोधून दिला पाहिजे. असहकाराच्या चळवळीनें जर आपली शुद्धि झाली नाही व आपल्या दुष्ट विकारांना ताब्यांत आणतां आले नाही तर त्या चळवळीचा काहीच उपयोग नाही. आणि गर्दी न होतां सर्वांना करतां येण्याजोगा धंदा म्हणजे सूत काढणें व विणकाम हाच होईल. या भगिनींनी, म्हणजे त्यांच्यापैकीं बहुसंख्य स्त्रियांनीं, लग्नाचा विचार करण्याची गरज नाही. तो आपण करूं शकत नाही हें त्यांनाहि कबूल झालें. अर्थांत त्यांनीं भारताच्या खऱ्या संन्यासिनी बनलें पाहिजे. सेवेव्यतिरिक्त इतर चिंता मागे नसल्यामुळें त्यांनीं मनमोक्त कांतावें, विणवें. १०५०००० बायकांनीं रोज ८ तास

तत्परतेने विण्णे म्हणजे कंगाल हिंदुस्थानची दररोज तितक्या रुपयांची प्राप्ती झाली. आपण रोज दोन रुपये तरी मिळवतो असे त्या म्हणाल्या. पण त्यांनी हेहि कबूल केले की पुरुषांची वासना तृप्त करण्यासाठी त्यांना जी कित्येक गोष्टींची गरज लागते ती आतां विणकाम व सूत काढणे सुख केव्हावर स्वाभाविक आयुष्यक्रमांत परत शिरल्याने मुळीच उरणार नाही. आमची मुलाखत संपत याव-याच्या वेळी, आपले पापी जीवन जोपर्यंत त्यांनी सोडले नाही तोपर्यंत, काँग्रेस कमिट्यांमध्ये अधिकाराच्या जागा त्यांना कां घेतां येणार नाहीत हे मी न सांगतांच त्यांना समजून चुकले. स्वराज्याच्या पवित्र वेदीवर हृदय आणि आचरण पवित्र असल्याशिवाय कोणालाहि पुरोहित होतां यावयाचे नाही.

दक्षिण हिंदुस्थानांत मला मिळालेल्या मानपत्रांमध्ये देवदासीतर्फे मिळालेले मानपत्र अत्यंत हृदयस्पर्शी होते. 'वेश्या' या शब्दाला 'देवदासी' हे दुसरे सौम्य नांव आहे. ते मानपत्र ज्या मंडळीनी करून आणले होते ती मंडळी, ज्या कुळांतून या दुर्दैवी भगिनी 'देवदासी', म्हणून तयार केल्या जातात, त्या कुळातीलच होती. मानपत्र घेऊन येणाऱ्या शिष्टमंडळाकडून मला असे कळले की या बाबतीत आंतून सुधारणा सुरू आहे. पण प्रगति अजून फारच सावकाश होत आहे. शिष्टमंडळातील प्रमुख गृहस्थांनी सांगितले की सर्वसाधारण लोक या सुधारणेच्या बाबतीत उदासीन आहेत. या बाबतीत पहिला धक्का मला कोकोनाडला मिळाला. आणि तेथील लोकांपुढे बोलतांना मागेपुढे न पाहत ती स्पष्ट स्पष्ट बोलली. दुसरा धक्का बारिसाल येथे मिळाला. तेथे अशा पुष्कळ दुर्दैवी भगिनी मला भेटल्या. त्यांना देवदासी म्हटले काय किंवा दुसरे कांही म्हटले काय, सारखेच आहे. पुरुषांच्या वासनेपार्थी कितीएक स्त्रियांना आपले शील विक्रीला लागावे, ही गोष्ट अत्यंत लज्जास्पद व खेदाची आहे, लांछनास्पद आहे. कायदे पुरुष घडवितो, 'अबला—', म्हटल्या जाणाऱ्या स्त्रीजातीवर त्याने जी ही अवदशा लादली आहे त्याबद्दल त्याला भयंकर प्रायश्चित्त भोगावे लागेल. पुरुषांच्या मोहपाशांतून स्त्रिया जेव्हां पूर्णपणे सुटतील, आपली मान ताठ करून त्या चालू लागतील

आणि पुरुषाने केलेल्या कायद्यांच्या व संस्थांच्या विरुद्ध बंड पुकारतील तेव्हा त्याचे ते बंड अहिंसात्मक असले तरी, परिणामकारी झाल्या-खेरीज राहाणार नाही. आपल्या बेकायदेशीर आणि अनैतिक वासनापूर्तीसाठी ज्यांना लज्जाहीन जिणे कंठावे लागत आहे अशा हजारो भगिनींच्या दुर्दैवाचा थोडा तरी विचार हिंदुस्थानांतील पुरुषाने करावा. आणि दुःखाची गोष्ट अशी की ही नीतिविघातक वेश्यागृहे धुंडणारे लोक विवाहित असतात त्यामुळे ते दुहेरी पाप करितात. जिच्याशी एमनिष्ट राहून म्हणून त्यांनी शपथ घेतलेली असते त्या आपल्या धर्मपत्नीच्या बाबतीत ते पाप करतात. तसेच ज्याच्या शीलाने रक्षण आपल्या रक्ताच्या बहिणीच्या शीलरक्षणा-इतकेच तीव्रपणे करण्याला ते बांधलेले आहेत, त्या आपल्या भगिनीच्या बाबतीतहि ते पाप करतात जर आम्ही हिंदुस्थानच्या पुरुषांनी, आपली प्रतिष्ठा ओळखडी तर हा अनाचार एक दिवसहि टिकू शकणार नाही.

अत्यंत प्रतिष्ठित अशा आपल्या लोकांपैकी अनेकजण जर या दुराचारांत रुतले नसते तर, एखाद्या भुकेलेल्या माणसाने केले चोरावी किंवा एखाद्या पोराने पैशाची गरज आहे म्हणून खिसे कापावेत अशा तऱ्हेच्या गुन्ह्याहून फार मोठा, असा हा व्यभिचाराचा गुन्हा ठरला असता. समाजाला अनिष्ट किंवा अधिक घातक कोणती गोष्ट आहे ? मालमत्ता चोरणे की सतीचे शील चोरणे ? वेश्या ही आपले शील विकण्याच्या कामी स्वतः सामील असते तसा, शर्यतीच्या मैदानावर ज्या लक्षाधीशाचा खिसा कापला जातो तो लक्षाधीश त्या चोरीत स्वतः सामील असत नाही असा युक्तिवाद कोणी करू नये. कोण अधिक वाईट ? खिमेकापू पोर की आपल्या सावजाला गुंगीचे औषध देऊन त्याची सारी मालमत्ता आपल्याकडे घेऊन टाकणाऱ्या

कागदावर त्याची सही घेणारा एखादा हलकट माणूस ? पुरुष आपल्या न कळणाऱ्या अशा सूक्ष्म आणि निर्लेज्ज क्लृप्त्यांनीं स्त्री-मधील अत्यंत उदात्त प्रेरणेचा प्रथम अपहार करून मग तिच्याविरुद्ध करावयाच्या गुन्ह्यात तिला आपली साथीदारीण बनवीत नाहीं काय ? कीं पंचम या अस्पृश्य समजल्या गेलेल्या जातीप्रमाणेंच कांहीं स्त्रिया अशा प्रकारचें हीन जीवन घालवण्यासाठीं म्हणूनच जन्माला येतात ? मी वर लिहिलें त्यांतील भावार्थाचा प्रत्येक विवाहित वा अविवाहित तरुणानें विचार करावा. या सामाजिक विकृतीसंबंधी—या नैतिक महारोगासंबंधी—मला जें कांहीं समजलें आहे तें सर्वच मला येथें लिहितां येणार नाहीं, कल्पनेनेंच ज्यानें त्यानें बाकीच्या गोष्टी जाणून घ्याव्यात. आणि जर तो स्वतःच गुन्हेगार असेल तर त्याविषयीं भय आणि लज्जा धरून त्यानें त्यापासून दूर सरावें. प्रत्येक शुद्ध हृदयाच्या माणसानें आजुबाजूचें वातावरण शुद्ध ठेवण्याकरतां शक्य तें करावें—मग तो अथवा ती कोठें का असत ना—या दुसऱ्या कामाच्या बाबतीत ‘वाचा वदे परीं करणें कठीण’ अशी स्थिति आहे; पण गोष्ट नाजूक आहे म्हणूनच सर्व विचारी माणसांचें इकडे लक्ष जाणें अवश्य आहे. अशा अभागी भगिनींमध्ये करावयाचें कार्य सर्वत्र तज्ञ मंडळीकडे सोपविलें पाहिजे. माझी सूचना आहे ती वेद्यागृहांकडे जाणाऱ्या लोकांत काम करण्यासंबंधीची आहे.

नैतिक आचाराच्या बाबतीतील गलिच्छपणाने तर गांधीजींच्या हृदयाला अधिकच खोल जखम झाली. आपल्या आतस्वकीय पुरुषांमध्येच त्या स्त्रिया बसल्या होत्या. रुढी राक्षसीने त्यांना ज्या परिस्थितीत टाकले होते, त्या परिस्थितीतून बाहेर निघण्याकरितां काय करावे हे दोघांनाहि कळेनासे झाले होते. हा देखावा करुणास्पद होता.

“आम्हांला कोणालाच तो धदा आवडत नाही. पण पोट कसे भरायचे ?” हेच सर्वांचे दीन गान्धार्ये होते.

“समजा मी तुम्हाला येथून नेले आणि भरपूर अन्न, वस्त्र, शिक्षण आणि स्वच्छ वातावरण दिले तर तुम्ही हें लज्जास्पद जिणे सोडून देऊन माझ्या बरोबर याल काय ?”

गांधीजींनी विचारले.

त्या ‘होय’ म्हणाल्या, पण गांधीजी त्या बाबतीत भ्रमात नव्हते. त्यांनी आपल्या भाषणांत हा विषय काढला आणि दोषी लोकांच्या निद्रिस्त विवेकबुद्धीवर जळजळीत शब्दांनी डागण्या ओढल्या. ते म्हणाले.

“त्या मुलींच्याशी बोलत असतांना आणि त्या वस्तूंमधील गूढार्थ समजून घेत असतांना लहान लहान मुलांना अनैतिक कारणाकरितां वाहून टाकण्याच्या चालीच्या विरुद्ध माझा आत्मा खळबळून उठला. त्यांना ‘देवदासी’ असे म्हणून धर्माच्या नांवाने आपण प्रत्यक्ष ईश्वराचा अपमान करित आहोत आणि या आपल्या भगिनींचा उपयोग आपली भोगलालसा तृप्त करण्यासाठी करून घेत

असतांनाच ईश्वराचें नांव घेऊन आपण दुहेरी गुन्हा करीत आहों. अनैतिक उपयोगाकरितां अशा प्रकारचा लोकांचा एक स्वतंत्र वर्ग असावा, आणि त्याच्या या बीभत्स अनीतीकडे कानाडोळा करणारा दुमरा एक वर्ग असावा, हे विचार मनांत आले म्हणजे जीवनाविषयांची निराशा वाढूं लागते. आणि मी तुम्हांला खात्रीपूर्वक सांगतों कीं त्यांच्याशीं बोलत असतांना त्यांच्या डोळ्यांत यत्किंचितहि पाप नाही, आणि दुसऱ्या कोणत्याहि स्त्रीप्रमाणें त्यांच्यांतहि निर्मल भावना आणि निर्मल शील असूं शकतें, असें मला दिसून आलें. त्याच्यात आणि आपल्या सखल्या बहिणीत काय फरक आहे ? आमच्या स्वतःच्या बहिणीचा जर आम्ही अनैतिक कारणांकरिता उपयोग करूं देणार नाहीं तर यांचा तरी तसा उपयोग करूं देण्याची आम्हांला कशी छाती होते ? या गोष्टींशी ज्या हिंदूंचा कशाहि प्रकारें कोणताहि संबंध आला असेल, त्यांनी समाजांतून हा रोग काढून त्याला शुद्ध करावें. मी या स्त्रियांना जें वचन दिलें आहे तें जर मी पूर्ण केलें तर त्यांच्यापैकीं पुष्कळशा स्त्रिया आपलीं चरित्रें सुधारतील. पण जर त्या तसें करूं शकल्या नाहीत तर मी त्यांना दोष न देतां त्या ज्या समाजांत रहात आहेत त्या समाजालाच-दोषी धरीन. या भगिनींना बंधुत्वाचा हात पुढें करणें हें तुमचें काम आहे, लज्जास्पद जीवनातून निघून त्या वाटेवर येत आहेत इकडे लक्ष पुरविणें तुमचें काम आहे. मोहाशीं समोरासमोर पुनः जेव्हां त्यांची गांठ पडेल तेव्हां त्याला विरोध करणें त्यांना कठीण जाईल हें मी जाणतों. पण पुरुष जर आपली भोगलालसा आवरील आणि सारा समाज या दुष्कृत्याला विरोध करण्यासाठी उभा राहील तर समाजांतून ही पापप्रवृत्ति नाहीशी करणें सहज शक्य होईल. ”

—महादेव देसाई.

“ हरिजनांसारखीच आमची दशा ” : ४३

एका देवदासीशीं लग्न केलेले आज पदवीधर लिहितात:—

“ आपल्याला पुष्कळ दिवसांपासून लिहावे म्हणतों, पण भयकर लाज वाटत होती. परमेश्वरकृपेने शेवटीं आज मीं आपल्या मनावरचे ओझे आपल्यापुढें हलकें करीत आहे.

मी देवदासी जातींतला आहे. सामाजिक दृष्ट्या माझें आयुष्य हालात गेलें. महात्माजी, नायकिर्णीच्या धंद्यापेक्षां हीन धंदा या जगांत दुसरा अमेळ असे आपल्याला वाटतें का ? व्यभिचार प्रत्यक्ष एका जातीच्या रूपानें अस्तित्वात राहावा हा हिंदुस्थानाला कलक नाहा काय ?

मला वाटते आंध्रदेश या दुष्ट प्रवृत्तीचा गाभा आहे. येथें हिंदुसमाज—विशेषतः लग्नसमारंभाच्या व देवीच्या उत्सवांच्या प्रसंगी—नायकिर्णीना त्या पवित्र देवीसमोर अश्लील हावभाव करून तशींच अश्लील गाणीं म्हणण्याकरितां बोलावतो, आणि नवविवाहित जोडप्याला वार्ड कित्ता वाळून देतो.

व्यभिचारी जीवनाला वाहिलेल्या या सबंध जातीची मोठी दैन्यावस्था आहे. ही पापप्रवृत्ति जखडून टाकण्याकरितां येथील तरुण मंडळी अतिशय खटपट करीत आहेत. पण त्यांना मदतीची आणि मार्गदर्शनाची फार गरज आहे. हरिजनोद्धाराच्या चळवळीइतकीच महत्त्वाची व तांतडीची म्हणून आपण ही बाब हातीं घेणार नाहीं काय ? कृपा करून आपल्या अतःकरणाच्या एका कोपऱ्यात, सदोदित या बाबीला जागा द्या आणि ती लोकांपुढें मांडीत जा. आपल्या पाठीशीं फक्त काँग्रेसच नव्हे तर सबंध लोकमत उभें आहे. बेश्याव्यवसायाचे बिल किंवा इंडियन पिनलकोड जें करूं शकणार नाहीं तें आपल्या एका शब्दानें होईल असा मला विश्वास आहे.

मी माझ्याच जातीतल्या एका मुलीशीं कायदेशीरपणें व धर्मविधीनें लग्न केलें आहे, आणि मला दोन मुली आहेत. कोणत्याहि हिंदु धर्मपत्नीइतकीच माझी पत्नी मला पवित्र दिसते. तरी समाज आमच्याकडे तुच्छतेनें पहातो. आमच्या वाडवडिलांची पापें आमचा सुड घेत आहेत. आम्ही दोघेहि जरी वेद्याव्यवसायापासून मुक्त असलों तरी त्याचा डाग आम्हांला चिकटलेला आहे.

हरिजन आणि देवदासी या दोनच जाती अशा आहेत की त्यांना जवळ जवळ सारख्याच प्रमाणांत दूषित समजलें जातें. अर्थात् त्यांनीं आपला नैतिक दर्जा आपणच सुधारला पाहिजे. तरी पण ते स्वतः करतील त्यापेक्षां आपल्यासारखा शिक्षक त्यांना आणि समाजाला अधिक लवकर शिक्षण देऊ शकेल. या दोन सारख्याच चळवळी आहेत. हरिजनांविषयींच्या भरांत या दुसऱ्या तसल्याच जातिभगिनीला कृपा करून आपण विसरूं नका."

पत्रलेखक म्हणतो तशी शक्ति माझ्यात असती तर किती बरें झालें असतें ! माझ्या मर्यादांची जाणीव होऊन मला वाईट वाटतें. पत्रलेखकाला कदाचित् माहीत नसेल कीं मी ' यंग इंडिया ' चालवीत होतो त्या वेळीं वरचेवर देवदासीप्रथेसंबंधीं आणि सामान्यपणें वेद्याव्यवसायासंबंधीं लिहीत असें. पण माझ्या त्या प्रयत्नांनीं तें पाप कांहीं उखडलें गेलें नाहीं. फक्त कांहीं वैयक्तिक बाबतींत त्यामुळें क्लेशनिवारण होत असे इतकेंच. त्याच प्रश्नाचा ' हरिजन ' मध्ये आज मी पुनः उल्लेख करीत आहे, तो ' यंग इंडिया ' च्या कालपेक्षां कांहीं अधिक यश मिळेल अशी आशा धरून नव्हे. या ताज्या प्रयत्नानें जरी वैयक्तिक बाबतींत क्लेशनिवारण झालें तरी मला बरें वाटेल.

देवदासींचा प्रश्न हरिजन प्रश्नासारखाच आहे असें जें पत्रलेखकानें म्हटलें आहे तें बरोबर आहे. तरीपण त्या दोन्हीमध्ये जो फरक आहे तोहि त्याला कळून येईलच. पण दोघांच्या दैन्यावस्थेंत किती प्रमाणाचा भेद आहे हें मापीत बसणें म्हणजे वेळेचा अपव्यय आहे.

हिंदुधर्म जर निष्कलंक व्हावयाचा असेल तर अस्पृश्यतेप्रमाणेच पाप टिकवून धरणारी ही संस्था नष्ट झालीच पाहिजे.

या पापापासून समाजाला सोडविण्याच्या उदात्त कार्यात जे गुंतले आहेत, त्यांना पद्धतशीर रीतीने काम करावे लागेल, त्यांच्या प्रयत्नांना तत्काळ यश आलेले दिसले नाही तरी त्यांनी निरुत्साही होऊ नये. त्यांनी आपल्या लगतच्या पापावर आपले लक्ष्य केंद्राभूत करावे. हा प्रश्न सोडविण्याचे दोन मार्ग आहेत. आपल्या हीन हेतु-पूर्तीस्तव जे देवदासींचा उपयोग करतात अशा लोकांमध्ये काम करणे, आणि खुद्द देवदासींमध्ये काम करणे. देवदासींनीच खुद्द समाजाचे दुर्व्यसन आपण पुरवायचे नाही असे ठरविले तर ही पद्धति तत्काळ बंद होईल. पण हा क्रम वाटतो तितका सोपा नाही. भुकेल्या पोटाला पाप जाणवत नाही. भीष्मद्रोणाप्रमाणे देवदासीसुद्धा आपल्या पोटाकडे बोट दाखवून आपल्या पापाचे समर्थन करतात. आपल्या घंटांत पाप आहे ही त्यांची पापाविषयीची भावना संवयीने मंद पडली आहे. म्हणून वेष्ट्याव्यवसायाच्या ऐवजी त्यांना निर्वाहाचे दुसरे निष्पाप साधन शोधले पाहिजे. यानंतर समाजांमध्ये काम केले पाहिजे. देवदासींना बोलावतात असे उत्सव आणि लग्नसमारंभ कुठे आहेत हे शोधून काढून जे या समारंभांचे पुढारी असतील त्यांची समजूत घातली पाहिजे. सुधारकांनी समाजाला अधिकारवाणीने सुधारणा करावयाला सांगून भागणार नाही. समाजाच्या बुद्धीला आणि हृदयाला त्यांना हात घालावा लागेल. एक प्रकारे सुधारणा म्हणून जेवढी आहे तेवढी सर्व एक तऱ्हेचे शिक्षणच आहे, सर्व-सामान्यपणे ज्याला शिक्षण म्हणून म्हणतात त्या शिक्षणाइतकेच तेहि महत्वाचे व आवश्यक आहे. म्हणून ते एक स्वतंत्र शास्त्रच

आहे, आणि पद्धतशीर रीतीने त्याचा पाठपुरावा केला तरच त्याचे परिणाम पदरीं पडतात.

एका देवदासीशीं लग्न करण्याचें धारिष्ट्य दाखविल्याबद्दल पत्रलेखकाचें अभिनंदन करणें रास्त होईल. स्वतःच्या विवेकबुद्धीची प्रचिती मिळाली तर त्यानें तेवढ्यावर समाधान मानावें आणि आपल्या आणि पत्नीच्या बाबतींत समाजाचे जे वाईट ग्रह आहेत ते गिळून टाकावेत.

प्रिय भगिनींनो,

लोकमान्य टिळकांच्या पुण्यस्मृतिनिमित्त ३१ जुलै रोजी मुंबईत परदेशी कापडाची होळी करून ज्या परदेशी वस्त्रवहिष्काराला आपण सुरुवात केली, त्या बहिष्कारयज्ञाची पूर्ति पुढल्या ३० सप्टेंबर रोजी करण्याचा ऑ. इ. काँ. कमिटीने महान् निर्णय घेतला आहे. कपड्यांच्या त्या प्रचंड राशीला अग्नि देण्याचा मान मला मिळाला होता. त्या राशीत बहुमोल साड्या व आजपर्यंत तुम्ही ज्यांना सुंदर समजत आलांत असे इतर वस्त्रालंकार होते; ज्या भगिनींनी आपली बहुमोल वस्त्रे दिली त्यांनी खरोखरीच योग्य व शहाणपणाची गोष्ट केली असें मला वाटतें. प्लेगदूषित वस्तू जाळून टाकणें हाच जसा त्याचा अर्थशास्त्रदृष्ट्या योग्य व उत्कृष्ट विनियोग, तीच गोष्ट विदेशी कपड्यांनाहि लागू समजावी. राष्ट्रपुरुषाच्या शरीरांत आणखी रोग उत्पन्न होऊं नयेत यासाठी आवश्यक अशी ती शस्त्रक्रिया होती.

गेल्या १२ महिन्यांत हिंदी महिलांनी मातृभूमीप्रीत्यर्थ असामान्य कामगिरी बजावली आहे. नकळत ईश्वरी कृपा पसरविणाऱ्या देवदूताप्रमाणें तुम्ही मूकपणें काम केलें आहे. आपल्याजवळचे पैसे आणि उत्तमोत्तम दागदागिने तुम्ही देऊन टाकलेत. निधि जमविण्याकरितां

तुम्ही घरोघर हिंडलांत. तुमच्यापैकी कांहींजणींनीं पिकेटिंगाहि केलें. दिवसातून हजार वेळ तऱ्हेतऱ्हेचे मूल्यवान् रंगीविरंगी पोषाख अंगावर घालण्याची संवय असलेल्या तुमच्यांतील कांहीं स्त्रियांनीं आज शुभ्र, निष्कलंक पण जड वाटणारी खादी अंगावर घातली आहे. तो निष्कलंक शुभ्रपणा स्त्रीच्या हृदयांतील पावित्र्याची आठवण करून देणारा आहे. तुम्ही हें जें सारें केलेंत तें तुमच्या प्रिय मातृभूमीप्रीत्यर्थ केलेंत, न्यायाप्रीत्यर्थ केलेंत. तुमच्या वाचेला अगर कार्याला फसवणुकीचा वासदेखील नाही. रागद्वेषरहित असा हा तुमचा विशुद्ध त्याग आहे. मी तुमच्यापुढें कबूल करतो कीं, स्वयंस्फूर्तीनें आणि प्रेमभरानें तुम्ही हें जें सहकार्य दिलेंत, त्यावरून माझी खात्री झाली कीं, परमेश्वर आपल्या पाठीशीं उभा आहे. आमचा लढा हा आत्मबुद्धीचा लढा आहे. हें सिद्ध करण्याला, लाखों हिंदी महिलांनीं त्याला सक्रिय मदत केली, यावाचून आणखी दुसरा कोणता पुरावा पाहिजे ?

तुम्ही आतांपर्यंत पुष्कळ दिलेंत, तरी आता तुमच्याकडून अधिकाची गरज आहे. टिळक स्वराज्यफंडाच्या वर्गणीचा मोठा हिस्सा बहुशः पुरुषांनींच उचलला. पण स्वदेशीचा कार्यक्रम पूर्ण होणें हें तुम्ही जर सर्वांत मोठा वांटा उचललात, तरच शक्य आहे. तुम्ही आपल्या जवळच्या परदेशी कापडाचा सर्वस्वी त्याग केल्याबेरीज बहिष्कार अशक्य आहे. तुमच्यांत जोंवर आवडीनिवडी आहेत तोंवर संपूर्ण त्याग अशक्य आहे. बहिष्कार म्हणजे संपूर्ण त्याग. ईश्वर बरींवाईट जीं मुलें आपणांस देतो त्याच मुलांवर संतुष्ट राहून आपण ईश्वराचें पाड नाहीं कां मानीत ? तसेच हिंदुस्थानात जें कांही कापड निर्माण होईल तसल्याच कापडावर आपण समाधान मानलें पाहिजे. परक्याला आपलें मूल कुरूप दिसलें म्हणून आईनें

त्याला फेंकून दिलें असें कधीं ऐकलें आहे काय ? तशीच मनाची भावना हिंदुस्थानांतील देशाभिमानी स्त्रियांनीं आपल्या देशांत तयार झालेल्या मालाबद्दल ठेवली पाहिजे; आणि हातसुताच्या व हातविणीच्या खादीलाच फक्त तुम्ही हिंदुस्थानांत तयार झालेलें कापड मानलें पाहिजे, या संक्रमणकालांत जाडीभरडी खादीच बव्हंशीं आपणांला मिलेल. तुमच्या रुचीला आवडेल किंवा तुम्हांला अवश्य वाटेल अशा साऱ्या कलेची भर तुम्हांला घालायची असेल तर ती निच्यांतच तुम्ही खुशाल घाला. कांहीं महिने या जाड्याभरड्या खादीवरच जर तुम्ही समाधान मानलेंत तर ज्या आपल्या पूर्वीच्या तलम, उंची, रंगीबेरंगी वस्त्राचा जगाला एक वेळ हेवा वाटत होता तशा वस्त्रांचें पुनरुज्जीवन होण्याच्या बाबतींत हिंदुस्थानाला निराश होण्याचें कारण पडणार नाही. आपल्या सुखसोयीचा आणखी ६ महिनेपर्यंत त्याग करण्याचा जर तुम्ही अभ्यास केलात तर तुम्हांला आढळून येईल कीं, आपण ज्याला आज कलात्मक समजतो तो केवळ आभास आहे, आणि खरी कला निव्वळ बाह्य आकारांतच नाही तर त्या आकाराच्या मागे जें लपलें आहे त्यांतहि आहे. एक कला मारणारी असते, एक तारणारी असते. खरोखरीच पहा, जें तलम कापड विलायतेहून किंवा जपानहून इकडे येतें त्यानें आपल्या लाखों बंधूभगिनींना अगदीं अक्षरशः मारलेलें आहे, आणि आपल्या हजारों प्रिय भगिनींना लाजिरवाणें जिणें कंठायला लाविलें आहे. खरी कला ही कलावंतांच्या हृदयांतील आनंदाची, समाधानाची आणि शुद्धतेची द्योतक असली पाहिजे. जर तुम्हांला आपल्या देशात अशा कलेचें पुनरुज्जीवन व्हावें असें वाटत असेल तर तुमच्या-पैकी ज्या स्त्रिया उच्चवर्गीय आहेत त्यांनीं आजच्या क्षणाला खादी वापरणेंच अवश्य आहे आणि स्वदेशीचा कार्यक्रम यशस्वी होण्या-

साठीं खादी वापरणेच फक्त आवश्यक आहे असें नाहीं तर तुमच्या-
 पैकीं प्रत्येकीनें सवड सांपडेल तेव्हां सूत कांतणेंहि आवश्यक आहे. मी
 मुलांना आणि पुरुषांनासुद्धां सूत काढायला सांगत असतो. त्यांच्या-
 पैकीं हजारों लोक आज सूत काढीत आहेत. पण पूर्वीप्रमाणेंच
 आजहि सूत काढण्याची मुख्य जबाबदारी तुम्हां स्त्रियांवरच विशेष
 आहे. दोनशें वर्षांपूर्वीं हिंदुस्थानांतील स्त्रिया स्वदेशाला लागणाऱ्या
 कापडापुरतेंच कांतीत नव्हत्या, तर परदेशाला लागणारें कापडसुद्धां
 त्यांच्या सुतांतून निर्माण होत असें. त्याचें सूत जाडेभरडेंच नसे तर
 जगांत आजवर कधी निघालें नाहीं इतकें तलम सूत त्या कांतीत
 असत. आमच्या वाडवाडिलांनीं कांतलेल्या सुताइतकें तलम सूत
 जगांतल्या एकाहि यंत्रावर अजून निघालेलें नाहीं. तेव्हां जर खादीची
 मागणी इतःपर आपल्याला पुरवावयाची असेल तर तुम्ही चरखा-
 मंडळें काढलीं पाहिजेत, सूत कांतण्याच्या चढाओढी लावल्या
 पाहिजेत, आणि हिंदी बाजारपेठ हातसुतानें भरून टाकली पाहिजे.
 अर्थात्च यासाठीं तुमच्यांतील कांहींजणींनीं पिंजण्यांत, कांतण्यांत,
 चरखे दुरुस्त करण्यांत तरबेज झालें पाहिजे. याचा अर्थ तुम्ही
 अविश्रांत श्रम केलें पाहिजेत. सूत कांतण्याकडे आपल्या निर्वाहाचा
 धंदा म्हणून तुम्ही पाहूं नये. मध्यम वर्गातील लोकांच्या बाबतींत
 कुटुंबाच्या उत्पन्नांत चरख्यामुळें थोडी भर पडेल. अगदीं गरीब
 बायांना मात्र तो निःसंशय पोटाचा उद्योग होईल. पूर्वीप्रमाणेंच
 चरखा हा विधवांचा आवडता सोबती व्हावा. पण ज्यांना उद्देशून
 ही विनंति मी करीत आहे त्या तुम्ही त्याच्याकडे कर्तव्य म्हणून—
 धर्म म्हणून पाहिले पाहिजे. सुखवस्तु स्त्रियांनीं रोज जर थोडें थोडें
 कांतलें तर त्यामुळें सूत स्वस्त होईल, आणि जो तलमपणा आपल्याला
 त्यांत हवासा वाटतो तो इतर कोणत्याहि मार्गापेक्षां या मार्गानें
 अधिक लवकर येईल.

तेव्हां हिंदुस्थानची आर्थिक आणि नैतिक मुक्ति ही प्रामुख्याने तुमच्यावरच अवलंबून आहे. राष्ट्राचें भवितव्य तुमच्या मांडीवर खेळते आहे. कारण तुम्हीच पुढील पिढीचें संगोपन करणार आहात. हिंदुस्थानच्या मुलांना साधी, पापभीरू आणि शूर बनविण्याच्या दृष्टीनेहि तुम्ही वाढवू शकाल किंवा त्यांना अशक्त समजून, त्यांचे लाड करून आयुष्यांत उत्पन्न होणाऱ्या वादळांना शूरपणाने तोंड द्यावयाला अपात्र अशी दुर्बलहि त्यांना बनवू शकाल. त्यांना परदेशी छानछोकीची तुम्ही संवय लावलीत कीं मोठी झाल्यानंतर त्या संवयींचा त्याग करणें त्यांना कठीण जाणारच. हिंदुस्थानचें भाग्य सरकारपेक्षां तुमच्या हातींच अधिक सुरक्षित आहे. सरकारनें हिंदुस्थानच्या साधनसंपत्तीची इतकी पिळवणूक केली आहे कीं हिंदुस्थान आत्मविश्वास गमावून बसला आहे. स्त्रियांच्या प्रत्येक सभेमध्ये राष्ट्रकार्याप्रीत्यर्थ मी तुमचे आशीर्वाद मागितले आहेत, आणि ते या श्रद्धेनें कीं तुम्ही शुद्ध, सरळ आणि दैवी वृत्तीच्या आहांत, तुमचा आशीर्वाद सफल होणारच. विदेशी वखांचा त्याग करून आणि फावल्या वेळांत राष्ट्राकरितां अविश्रांतपणें सूत कांतून आपल्या आशीर्वादाला फळ येईल असें करा.

तुमचा निष्ठावत भाऊ—मो. क. गांधी,

वर्किंग कमिटीने सविनय कायदेभंगाच्या चळवळीत भाग घेणाऱ्यांना आतां सूत काढण्याची सक्तीची अट घातली आहे. त्यामुळे हिंदी स्त्रियांना देशसेवा करण्याची अपूर्व संधी लाभलेली आहे. मिठाच्या सत्याग्रहाने लाखो स्त्रियांना घरकुलांतून बाहेर पडायला लावले आणि स्त्रिया पुरुषांच्या बरोबरीने देशाची सेवा करू शकतात हे दाखवून दिले. खेड्यापाड्यातील स्त्रियांना पूर्वी कधीहि मिळाली नव्हती एवढी प्रतिष्ठा आज मिळालेली आहे. साम्राज्यसत्तेचे जू झुगारून देण्याच्या हिंदुस्थानच्या शांततामय चळवळीत चरख्याला पुनः त्याचे मध्यवर्ती स्थान लाभल्यामुळे हिंदी स्त्रियांना एक विशिष्ट दर्जा प्राप्त झाला आहे. सूत काढण्यांत स्त्रिया पुरुषापेक्षां जात्याच वरचढ असतात.

कालचक्राच्या सुरुवातीपासून स्त्रीपुरुषांमध्ये श्रमविभाग चालू आहे. ख्रिस्ती पुराणांत मूळ पुरुष आदाम विणीत असे आणि स्त्री ईव्ह ही कांतीत असे असे म्हटले आहे. सूत काढणारे पुरुष विरळाच पंजाबमध्ये १९२०।२१ साली पुरुषांना जेव्हां मी सूत कांता म्हणून सांगे तेव्हां ते म्हणत 'सूत काढणे हे आम्हांला शोभत नाही. हे सर्वांशीं बायकांचे काम आहे. आम्ही ते करणे कमीपणाचे आहे.' अलीकडे मात्र या कामाला कमीपणाच्या भूमिकेवरून ते विरोध करीत नाहीत. देशभक्तीने प्रेरित होऊन जेव्हां पुरुषांनी सूत काढा-

वयास सुरवात केली तेव्हां त्याचें एक शास्त्रच बन् लागलें, आणि इतर क्षेत्रांप्रमाणेंच या क्षेत्रांतहि महत्त्वाचे शोध लागू लागले. तरी पण अनुभवावरून असें दिसतें कीं सूत काढणें हें नित्य स्त्रियांचेंच काम राहणार; आणि असा अनुभव येण्याला सबळ कारणाहि आहे असें मला वाटतें. कांतण्याची क्रिया मुळांतच मंद गतीनें व त्या मानानें शांतपणानें चालणारी क्रिया आहे. स्त्री ही तर त्यागाची आणि म्हणून अहिंसेची मूर्तीच आहे. त्यामुळें स्त्रीजातीचें कार्यहि युद्धा-पेक्षां शांति प्रस्थापित करण्याकडेच अधिक झुकणार. आज तिला हिंसक लढाईच्या कामासाठीं खेंचलें जात आहे. ही गोष्ट आधुनिक संस्कृतीला कांहीं भूषणास्पद नाही. हिंसा ही स्त्रीप्रकृतीच्या इतकी विरुद्ध आहे कीं थोडक्याच काळांत स्त्री आपल्या मूळ प्रकृतीला मारक होणाऱ्या या प्रकाराविरुद्ध बंड करील आणि पुरुषालासुद्धां आपल्या मूर्खपणाचा पश्चात्ताप करावयाला लावील असें वाटतें. स्त्रीपुरुषांची समानता म्हणजे कांहीं त्यांच्या व्यवसायांची समानता नव्हे. एखाद्या स्त्रीला शिकार खेळायची असेल अगर भालाफेंक करायची असेल तर त्याला कायद्याची आडकाठी असणार नाही हें खरें, पण जें केवळ पुरुषाचें काम तें करण्यापासून ती स्वभावतःच परावृत्त होते. निसर्गानें या ज्या दोन भिन्न जाती निर्मिल्या आहेत त्या परस्परांना पूरक व्हाव्यात म्हणून. त्यांच्या बाह्याकाराप्रमाणेंच त्यांच्या कामाचीहि स्वरूपें ठरलेली आहेत.

पण मला जें सांगावयाचें आहे त्यासाठीं स्त्रीपुरुषांचीं कार्यें भिन्न-भिन्न आहेत हें सिद्ध करण्याची गरज नाही. लाखों स्त्रिया, निदान हिंदुस्थानांत तरी, सूत काढणें हें आपलें नैसर्गिक काम मानतात हें

प्रत्यक्षच दिसत आहे. साहजिकच वर्किंग कमिटीच्या ठरावानें येणारी जबाबदारी पुरुषांपेक्षां स्त्रियांवर अधिक पडत आहे. आणि त्यामुळें आपलें स्वत्व दाखविण्याची संधि त्यांना मिळत आहे. माझ्या पुढच्या सैन्यांत पुरुषांपेक्षां स्त्रियांचाच भरणा अधिक आहे असें झालें तर मला मनापासून आनंद होईल. लढा जुंपलाच तर पुरुषांपेक्षां स्त्रियांची भरती अधिक असल्यामुळें त्याला मग मला अधिक आत्मविश्वासानें तोंड देतां येईल. पुरुषांच्या हिंसेची मला धास्ती वाटते. पण स्त्रिया असल्या तर तसा प्रसंग उद्भवणार नाही याविषयीं मला खात्री राहिल.

परदेशी कापड बहिष्कार आणि स्त्रिया : ४६

विदेशी-वस्त्रबहिष्काराच्या शाखेकडे ज्या स्त्रिया काम करीत असतील त्यांनी लक्षांत ठेवावें की खादी-उत्पत्तीच्या विधायक कार्या-खेरीज निव्वळ बहिष्काराची चळवळ बाधक होईल. खादी-उत्पत्ती-शिवाय बहिष्काराला जरी यश आलें तरी तें यशच स्वातंत्र्याच्या राष्ट्रीय चळवळीचा नाश करणारें ठरेल. कारण लाखो लोक श्रद्धा-पूर्वक तो कार्यक्रम घेतील. पण आपल्याला अंगावर घालायला कापडच नाही किंवा जें कापड मिळतें तें फारच महाग आहे असें जर त्यांना आढळून आलें तर ते आपल्याला शिव्याशाप देतील. म्हणून बहिष्काराची पद्धत अशी : परदेशी कापडाचा बहिष्कार करा, आणि आपली स्वतःची खादी तयार करा आणि ती वापरा....

आपली नग्नता झांकण्याकरितां आपल्याला कापड खरेदीच केलें पाहिजे ही भ्रामक समजूत देशांतून नाहीशी झाली की कापडाची उणीव देशाला कधीहि भासण्याचें कारण पडणार नाही. मॅचेस्टरची किंवा दिल्लीची बिस्किटे जर आपल्याला मिळालीं नाहींत तर आपण उपाशी मरूं, या समजुतीसारखीच ती कल्पना आहे. आपण जसें आपलें अन्न शिजवितों आणि खातों, तसेंच, आपण मनांत आणलें तर, आपलें कापड आपल्याला तयार करून वापरतां येईल. नुकत्या शंभर वर्षांपूर्वी आपण तें करीत होतों, आणि ती कला आजहि

आपल्याला शिकतां येईल. त्यांतील महत्त्वाच्या सर्व क्रिया अत्यंत सोप्या आहेत. आजच्या या आणीबाणीच्या वेळीं राष्ट्राच्या या क्रांतीच्या कालांत आपण मार्गेपुढें पहातां कामा नये, आळसाला पोसतां कामा नये. आपल्या गिरण्यांसंबंधीं माझे म्हणणें पुनः येथें मांडण्याचें मला कारण दिसत नाहीं. जरी प्रत्येक गिरणी खरीखुरी स्वदेशी असली आणि जरी सर्व लोक स्वदेशाभिमानी झाले, तरी त्यांना आपल्याला लागणारे सर्व कापड पुरवितां येणार नाहीं. कोणी-कडूनहि पाहिलें तरी, आपल्याला आवडलें न आवडलें तरी, आपल्याला अहिंसक मार्गांनीं स्वातंत्र्य मिळवावयाचें असेल आणि १९२० सालीं ज्या विदेशी-वस्त्र-बहिष्कारावर आम्ही आमची शक्ति केंद्री-भूत करावयाला लागलों होतो तो बहिष्कार जर आपल्याला साध्य करावयाचा असेल तर खादीचा अंगिकार केल्यावांचून आपल्याला गत्यंतर नाहीं.

पुरुषांनीं या बहिष्काराच्या कार्यांत कसा भाग घ्यावयाचा तें मी पूर्वी सांगितलें आहे. येथें त्यांना मी एवढेंच सांगतो कीं स्त्रियांनीं जेथें कोठें पिकेटिंग हातीं घेतलें असेल तेथें त्यांच्या कामांत जर त्यांनीं (पुरुषांनीं) दबळादबळ केली तर ते चळवळीचा चुथडा कांतील.

(१९३३, ३४ साली आपल्या हरिजन दैन्यात गांधीजींना ठिकठिकाणी स्त्रीसमुदायापुढे जी भाषणें केली त्यांतील कांहीं उतारे खाली दिले आहेत.)

हरिजनकार्यासाठीं तुम्हाला जेवढें देतां येईल तेवढें तुम्ही द्यावें अशी माझी इच्छा आहे. ' आम्ही हरिजनसेवा करी करायी ' असें तुम्ही आपल्या मानपत्रांत मला विचारलें आहे. अत्यंत महत्त्वाची पहिली गोष्ट म्हणजे आपण आपल्या मनांतून अस्पृश्यता समूळ काढून टाकली पाहिजे. आपल्या स्वतःच्या मुलांबाळांची तुम्ही जशी सेवा करितां तशीच हरिजनांच्या मुलांबाळांचीहि करावी. त्यांना आपले आप्त समजून, भाऊ बहिण समजून, एकाच भारतमातेच्या पोटचीं आपण सारीं लेकरें असें समजून, तुम्ही त्यांच्यावर प्रेम करावें.

त्यागाची आणि सेवाभावाची जिवंत प्रतिमा म्हणून स्त्रियांची मी पूजा करीत आलों आहे. निसर्गानें निःस्वार्थ सेवेची जी देणगी तुम्हांस दिली आहे त्याबाबतींत पुरुष तुमच्याशी कधीहि बरोबरी करूं शकणार नाहीत. दुःख पहातांच विरघळणारें करुणामय अंतःकरण स्त्रीचें असतें. तेव्हां हरिजनांच्या दुःखांनीं तुमचें हृदय जर द्रवलें, तुम्ही अस्पृश्यतेचा त्याग केलात आणि त्याचबरोबर उच्चनीच भेदालाहि मूठमाती दिलीत तर हिंदुधर्म शुद्ध होईल आणि आध्यात्मिक प्रगतीच्या दिशेनें हिंदुसमाजाचें पाऊल कितीतरी पुढें पडेल. तात्पर्य, संबंध हिंदुस्थानचें म्हणजे ४० कोटी मानवप्राण्यांचें कुशल

या गोष्टीनें साधलें जाणार आहे. आणि मानवजातीच्या पांचव्या हिश्यामध्ये जे हें आश्चर्यजनक शुद्धीकरण सुरू होईल त्याचा उत्कृष्ट परिणाम सबंध मानवजातीवर झाल्याशिवाय कसा राहील ?

या चळवळीचे असे दूरगामी परिणाम होणार आहेत. आत्म शुद्धीची ही महान चळवळ आहे. आज चाललेल्या सर्व चळवळींहून कदाचित् ही मोठी आहे. या चळवळीतील आपला वांटा तुम्हीं पूर्णपणे उचलावा अशी माग्री अपेक्षा आहे.

*

*

*

ईश्वरामें सर्व निर्मिलें. त्याला सारे प्राणीमात्र सारखेच. माणसां-माणसामध्ये जर उच्चनीच असा भेदभाव त्यानें ठेवला असता तर हत्ती आणि मुंगी यांच्यातील भेदासारखा तो आपल्या नजरेला आला असता. पण माणसामध्ये असा कांहीं फरक त्यानें ठेवलेला नाही. सर्वांचा आकार, सर्वांच्या नैसर्गिक गरजा पक्षपात न करता त्यानें सारख्याच ठेवलेल्या आहेत. हरिजन हे घाण काढून टाकण्याचें काम करतात म्हणून जर त्यांना तुम्ही अस्पृश्य लेखीत असाल तर कोणत्या आईनें आपल्या मुलांबाळांची अशा तऱ्हेची सेवा केलेली नाही ? समाजाची सर्वांत उपयुक्त सेवा बजावणारे हे आपले हरिजन बांधव अस्पृश्य व बहिष्कृत समजणें म्हणजे अन्यायाची परिसीमा होय. या पापाची जाणीव हिंदु स्त्रियांमध्ये उत्पन्न करण्याकरितां मी हा दौरा काढला आहे. कोणत्याहि मानवी प्राण्याला आपल्यापेक्षा कमी लेखून त्याच्याकडे तिरस्कारानें पाहणें हें कधीहि पुण्यकृत्य होणार नाही. आपण सारे एकाच ईश्वराचे उपासक आहोंत. निर-निराळ्या नांवांनीं आपण त्याची उपासना करतो. म्हणून मुळांत आपण एकच आहोंत हें ओळखून अस्पृश्यतेचा व त्याचप्रमाणें माणसामाणसांमधील उच्चनीचतेचा आपण त्याग केला पाहिजे.

*

*

*

एक गोष्ट तुम्ही करा असें सांगण्यासाठीं मी येथें आलों आहे. कांहीं माणसें उच्च व कांहीं माणसें नीच हा भेद पूर्णपणें विसरा. कांहीं स्पृश्य आहेत, कांहीं अस्पृश्य आहेत ही भावना पूर्णपणें मनांतून काढून टाका. परमेश्वरावर माझ्याइतकीच तुमची श्रद्धा आहे हें मी जाणतो. तो ईश्वर पुरुषांमध्ये व स्त्रियांमध्ये उच्च आणि नीच असा भेद करण्याइतका निष्ठुर आणि अन्यायी खास नाही. ही अस्पृश्यता हिंदुधर्मावरील अत्यंत मोठा कलंक आहे, आणि अस्पृश्यता राहिली तर हिंदुधर्म मरेल असें म्हणावयाला मला कांहींहि संकोच वाटत नाही. ईश्वराच्या बाबतीत माणसांच्या व्यवहाराची भाषा जर बोलावयाची झाली तर परमेश्वरानें आपली फारच गय केलेली आहे असें मी म्हणों. पण ईश्वराच्या सहनशक्तीलाहि मर्यादा आहे. हिंदूंच्या हिंदुस्थानांत आज माणूस माणसाचा जो छळ करीत आहे त्याची तो यापुढें अधिक गय करणार नाही हें मी स्पष्टपणें आपल्याला सांगूं इच्छितों.

एका भगिनीचे प्रश्न

: ४८

“ झियांच्या अब्रूचे रक्षण कसे करावे ” असा प्रश्न केला असता गांधीजींनी उत्तर दिले:-

“ या प्रश्नाची दोन रीतींनी चर्चा करता येईल. एक, स्त्रीने आपली स्वतःची अब्रू कशी राखावी, व दुसरी, तिच्या आपससंबंधी पुरुषांनी ती कशी राखावी.

पहिल्यासंबंधी सांगावयाचे तर जेथे अहिंसामय वातावरण आहे, जेथे अहिंसेची सतत शिकवणूक मिळत आहे, तेथे स्त्री ही स्वतःला दुबळी, असहाय, परावलंबी मानणारच नाही. ती जर खरोखरच शुद्ध असेल तर असहाय मुळी राहाणारच नाही. तिची शुद्धताच तिला स्वतःच्या बळाची जाणीव करून देईल. स्त्रीची इच्छा नसेल तर तिचे पावित्र्य नष्ट करणे हे शरीरबळाच्या दृष्टीने अशक्य आहे असे मला नेहमीच वाटत आले आहे. तिच्या मनांत भीतीचा प्रवेश होतो किंवा स्वतःच्या नैतिक बळाची तिची जाणीव नष्ट होते तेव्हांच तिच्यावर हल्ला होऊ शकतो. तिच्यावर हल्ला करणाऱ्याच्या शरीरबळाशी जर ती तुल्यबळ झाली नाही तर तिची अब्रू जाण्यापूर्वीच मरून जाण्याची शक्ति तिचे पावित्र्य निला देईल. सीतेचीच गोष्ट ध्या. रावणापुढे तिच्या शारीरिक शक्तीचा काय पाड होता ! पण त्या राक्षसी शक्तीलाहि गवसणी घालणारे पावित्र्याचे तेज तिच्याजवळ होते.

सर्व तऱ्हेच्या मोहानांनी तिला वश करण्याचे त्याने प्रयत्न केले. पण तिच्या संमतीवाचून तिच्या अंगाला स्पर्श करण्याची त्याची छाती झाली नाही. उलटपक्षीं एखादी स्त्री आपल्या शारीरिक सामर्थ्यावर किंवा हत्यारावर जर विसंबून राहिली तर तिचे ते बळ संपतांच तिचा दाणादाण उडायला वेळ लागणार नाही.

दुसऱ्या प्रश्नाचे उत्तर अगदी सोपे आहे. तिचा भाऊ, बाप अगर मित्र तिच्या आणि हल्ला करणाऱ्याच्या मध्ये उभा राहील आणि तिचे संरक्षण करील. मग तो हल्ला करणाऱ्याचे मन त्याच्या दुष्ट हेतूपासून परतविण्याचा तरी एक प्रयत्न करील किंवा त्याला विरोध करित असतांना मरण आले तरी पत्करील. अशा रीतीने देह ठेवण्यांत तो आपले कर्तव्य बजावील, एवढेच नव्हे तर जिचे रक्षण करावयाचे त्या स्त्रीच्या अंगी त्यामुळे नवचैतन्य निर्माण होऊन आपले शील संरक्षण करण्याचा मार्ग तिला चट्कन दिसेल. ”

“ हो. पण तिथेच तर सारी गोम आहे. स्त्रीने आपले मरण कसे ओढवून घ्यावयाचे ? ते शक्य आहे का तिला ? ”

“ हो, खात्रीने शक्य आहे. पुरुषापेक्षां स्त्रियांना ते केव्हाहि अधिक शक्य आहे. यापेक्षां कमी महत्वाच्या कारणांकरितां सुद्धां स्त्रिया प्राणत्याग करूं शकतात हें मला माहित आहे. वीस वर्षांच्या एका मुलीला आपण अभ्यास करणार नाही असे म्हटले म्हणून आपला छळ चालला आहे, असे वाटून कांहीं दिवसापूर्वी तिने स्वतःला जाळून घेतले. किती थंडपणाने आणि दृढतेने तिने मृत्यूला कवटाळले ! साध्या दिव्याने तिने आपली साडी पेटविली आणि नंतर हूं का चूं सुद्धां वेले नाही. अर्थातच सगळे होऊन जाईपर्यंत शेजारच्या खोलीत अमणाऱ्या मंडळींना या प्रकारची दादसुद्धा लागली नाही. हें कृत्य अनुकरणीय म्हणून कांहीं मी ही गोष्ट

विस्तारानें सांगितली नाही. मला एवढेंच सुचवायचें आहे कीं स्त्री ही अगदीं सहजपणें आपला जीव फेंकून देते. हें धैर्य निदान माझ्या अंगांत तरी खास नाही. पण त्यासाठीं बाहेरच्या ज्योतीपेक्षा आंतल्या ज्योतीचीच आवश्यकता आहे हे मी मान्य करतो. ”

“ राग न करतां किंवा मार न देता मुलांशी कसे वागायचे ” अशी शक्का एका भगिनीनें विचारली. त्यावर गाधीजी मोठ्याने हसले व म्हणाले:

“ लालयेत् पंच वर्षाणि दश वर्षाणि ताडयेत्
प्राप्तेतु षोडशे वर्षे पुत्रे मित्रवदाचरेत् ”

ही आपली जुनी म्हण तुम्हांला माहीत आहे ना ? पण कांहीं काळजी करूं नका. जरी कांहीं वेळां मुलाला तुम्हांला रागें भरावें लागेल तरी त्या रागाला मी अहिंसक राग म्हणेन. शहाण्या आई-वद्दल मी हें बोलतो आहे. अडाणी आईवद्दल बोलत नाही. ती तर आई व्हायलाच मुळीं लायकच नसते. ”

प्रश्न:—हिंदी महिलामध्ये जी सामाजिक व राजकीय जागृति झाली आहे त्यामुळे त्यांच्या परंपरागत घरगुती कर्तव्यात व त्यांच्या समाजविषयक कर्तव्यात झगडा निर्माण झाला आहे एखाद्या स्त्रीने सामाजिक कार्य अगावर घेतले तर तिला आपली मुल्लंबाळे व घरदार यांकडे कदाचित् दुर्लक्ष करावे लागेल. हे कोडे कसे सोडवायचे ?

उत्तर:—पुष्कळ वेळां स्त्रीचा वेळ आवश्यक तीं घरगुती कामे आवरण्यांतच न जाता आपल्या 'पतिदेवा'ची बडदास्त ठेवण्यांत व स्वतःची छानछोकी पुरविण्यांतच जात असतो. स्त्रीची ही घरांतली गुलामगिरी मला जंगलीपणाचें चिन्ह वाटतें. चुलीचें दास्य हा मुख्यतः रानटीपणाचाच अवशेष आहे असें मला वाटतें. या चिंता-भारांतून आपल्या स्त्रियांची जितक्या लवकर सुटका होईल तितकें बरें. घरगुती कामांतच स्त्रीचा सर्व वेळ खर्च न व्हावा हें बरें.

स्त्रियांचें आर्थिक स्वातंत्र्य

प्रश्न:—विवाहित स्त्रीचा इस्टेटोवर हक्क असावा या संबंधी कायद्यांत सुधारणा घडवून आणण्याला कांहीं मडळींचा विरोध आहे. त्यांचे म्हणणें असे की, स्त्रियांना आर्थिक स्वातंत्र्य मिळालें तर त्यांच्यांवर अनीति माजेल व त्यामुळें गृहस्थजीवन छिन्नविच्छिन्न होऊन जाईल, या प्रश्नासंबंधानें आपले मत काय आहे ?

उत्तर:—या प्रश्नाचें उत्तर मी दुसरा एक प्रश्न विचारून देतो. पुरुषांना स्वातंत्र्य लाभल्यामुळें व त्यांच्या हातीं इस्टेट आल्यामुळें

त्यांच्यांत अनीति माजलेली आहे कीं नाही ? जर तुमचें उत्तर होकाराचें असेल तर मग ती स्त्रियांतहि माजली तरी हरकत नाही. आणि जेव्हां स्त्रियांना पुरुषांप्रमाणेंच इस्टेटीच्या माळकीचे हक्क व इतर गोष्टी लाभतील तेव्हां असें आढळून येईल कीं त्या सद्गुणी वा दुर्गुणी होण्याशीं या हक्कांचा कांहींहि संबंध नाही. पुरुषाच्या अथवा स्त्रीच्या असहायपणावर जी नीति अवलंबून असते तिच्यांत कांहीं तथ्य नाही. आमच्या अंतःकरणाच्या शुद्धतेतच नीतीचीं मुळें रुजलेली आहेत.

साऱ्या जगाच्या कसोटीची ही वेळ आहे. युद्धापासून कोणाचीहि सुटणूक नाही. रामायण आणि महाभारत हीं कविकल्पनांचीच जरी अपत्यें असलीं तरी त्यांचे जनक निव्वळ कवीच नव्हते. ते द्रष्टे होते. त्यांनीं करून ठेवलेलें वर्णन आज प्रत्यक्ष आपल्या डोळ्यांपुढें घडत आहे. अनेक रावण एकमेकांशीं लढत आहेत. त्यांची शक्ति अद्वितीय दिसत आहे. ते अंतराळांतून प्राणघातक अस्त्रांचा वर्षाव करतात. समरांगणांतील कोणत्याहि प्रकारचें शौर्य त्यांच्या शक्तीच्या अथवा कल्पनेच्या पलीकडे नाही.

मानव कांहीं अशा रीतीनें लढणार नाही. देव तर नाहींतच नाहींत. फक्त पशूच असें लढूं शकतील. शरीरबळाच्या मदतीनें धुंद झालेलें सोजीर दुकानें लुटीत आहेत आणि स्त्रियांवर हात टाकण्यालाहि त्यांना लाज वाटत नाही. अशा तऱ्हेच्या प्रकारांना प्रतिबंध करण्याची ताकद युद्धकालांत सरकारच्या अंगीं नाही. सरकारची मुख्य गरज लष्कर भागवितें. अर्थातच सैनिकांच्या दुर्वर्तनाकडे तें कानाडोळाच करणार. संबंध राष्ट्राच जेथें लष्कर बनतें तेथें लष्करी चालचलणूक हेंच त्या राष्ट्राच्या संस्कृतीचें सर्वस्व बनून जातें. त्यामुळें एखाद्या सैनिकानें जरी असला अतिप्रसंग केला तरी तो तेथें धिक्कारणीय असा समजला जात नाही. पण हिंदुस्थानाला तसें बनावयाला कित्येक पिढ्या जाव्या लागतील.

आणि म्हणूनच एका भगिनीने पाठविलेले खालील प्रश्न निर्माण होतात :

१ “ एखाद्या सोजिराने स्त्रीची वेधरू केली तर तिचे पावित्र्य नष्ट झाले असे मानतां येईल काय ?

२ त्या स्त्रीचा समाधाने धिक्कार करावा किंवा तिला बाळीत टाकावे काय ?

अशा प्रसर्गी स्त्रियांनी व लोकांनी काय करावे ? ”

प्रत्यक्ष जरी त्या स्त्रीचे पावित्र्य नष्ट झाले असले तरी त्यामुळे काही तिचा धिक्कार करावा किंवा तिला बाळीत टाकावे असे ठरत नाही. तिला आपली सहानुभूति मिळाली पाहिजे. कष्टरूपेने तिच्यावर आघात केला गेला आहे. जशी एकाद्या जखमी माणसाची आपण शुश्रूषा करतो तशीच तिचीही केली पाहिजे. स्त्री ही स्वेच्छेने जेव्हा आपले शील भ्रष्ट करू देण्याला तयार होते तेव्हाच ती समाजाच्या धिक्काराला पात्र ठरते. व्यभिचार आणि बळजबरी ही केव्हाही एक नव्हेत. या दृष्टीने जर आपण पाहू लागलों तर असले प्रकार लपविण्याची जी आपली आजपर्यंतची संवय आहे ती आपण टाकून देऊ. स्त्रियांच्या बाबतीत पुरुषांनी अशा तऱ्हेचे वर्तन करू नये. यासाठी जनमत तयार करतां येईल आणि त्या जनमताचा प्रभावही सर्रास पाडतां येईल.

वर्तमानपत्रांतून जर या प्रकाराविरुद्ध एकसारखी ओरड झाली तर गोरे काय अगर काळे काय कोणतेही शिपाई अशा तऱ्हेचे वर्तन करू धजणारच नाहीत. त्यांच्या वरिष्ठांना असल्या गैर वर्तनाला आळा घालणे भागच पडेल.

स्त्रियांना माझा असा सल्ला आहे की त्यांनी शहरें सोडून खेड्यांत जावे. तेथे त्यांच्यासाठी पुढील कार्य पडले आहे. खेड्या-

मध्ये जवरी होण्याची धास्ती त्या मानाने फारच कमी. पण त्यांनी आपली राहाणी साधी ठेवली पाहिजे, गरिबांशी एकरूप झाले पाहिजे. रेशमी अगर साटिनचे कपडे, दागदागिने, जडजवाहिर वगैरे घालून त्या आपल्या संपत्तीचे तेथे प्रदर्शन करू लागल्या तर आगीतून निघून फुफाट्यांत पडल्यासारखे होईल. अर्थात् ज्यांना शहरांत राहणे आवश्यकच आहे अशा स्त्रियांसाठी हा सल्ला नाही.

पण निर्भय कसे व्हावयाचे याचे ज्ञान स्त्रियांनी करून घेणे ही मुख्य गोष्ट आहे. जी स्त्री निर्भय आहे आणि आपले पावित्र्य हीच आपली ढाल हें जिला कळले आहे अशा स्त्रीची कधीहि विटंबना होणार नाही, अशी माझी खात्री आहे. पुरुष कितीहि पशुकोटीला गेला असला तरी स्त्रीच्या पावित्र्याच्या धगधगत्या ज्वालेपुढे त्याची मान शरमेने खालीच होईल. अशा स्त्रियांनी आपले रक्षण केल्याची उदाहरणे आजच्या काळांत सुद्धा आढळतात. हे लिहित असतांनाच एक दोन उदाहरणे माझ्या आठवणींत येत आहेत. म्हणून ज्या ज्या स्त्रिया हा माझा लेख वाचतील त्यांनी हे मनोवैर्य आपल्या अंगी बाणवून घेण्याचा प्रयत्न करावा असे मी त्यांना सुचवितों. विटंबना होईल, अशा नुसत्या भीतीनेच त्या आज गर्भगळित होतात, ते त्यांनी टाकून दिले तर त्या पूर्णपणे निर्भय बनतील. पण वैर्याच्या कसोट्यांत आपण टिकतो की नाही हे पहाण्याकरितां स्त्रियांनी तसा बिकट प्रसंग मुद्दाम होऊन अंगावर ओढवून घेण्याची मात्र कांहीं जरूरी नाही.

ईश्वराची कृपा की असे अनुभव हजारो लाखों स्त्रियांना येत नाहीत. प्रत्येक शिपाई पशूच असतो असे नाही. सम्यपणा विसरून जाणारे फार थोडे लोक असतात. साप शेकडा वीस टक्केच विपारी असतात, आणि त्यांतसुद्धा चावणारे अगदीच थोडे. त्यांच्यावर पाय

पळला नाही तर कांहीं ते मुद्दाम उलटून अंगावर येत नाहीत. पण या साऱ्या माहितीचा उपयोग कुणाला? साप दिसल्याबरोबर ज्यांची बोंबडी वळत नाही त्यांना! म्हणून आईबापांनी व नवऱ्यांनी स्त्रियांना निर्भय कसे व्हावे याची शिकवण दिली पाहिजे. तें शिक्षण ईश्वरावर जिवंत श्रद्धा ठेवल्यानेच मिळेल. ईश्वर अदृश्य असला तरी तो सर्वांचे विनचूक रक्षण करतो अशी ज्याची श्रद्धा आहे तोच सर्वांहून अधिक निर्भय असतो.

पण हा विश्वास, हें नीतिधैर्य एका दिवसांत येत नाही, तोंवर स्वसंरक्षणाची आपल्याला दुसरी साधनें शोधली पाहिजेत. स्त्रीवर हल्ला होईल तेव्हां हिंसा कीं अहिंसा असा विचार करीत बसूं नये. तिचें पाहिलें कर्तव्य म्हणजे आत्मसंरक्षण. आपल्या अन्नूचे रक्षण करण्यासाठीं सुचेल तो उपाय किंवा हत्यार वापरण्याची तिला पूर्ण मोकळीक आहे. ईश्वरानें तिला नखें दिली आहेत, दांत दिले आहेत. सर्व शक्ति एकवटून तिनें त्यांचा उपयोग करावा; आणि जरूर तर त्या प्रयत्नांत मरणाहि पत्करावें. ज्या स्त्रीनें वा पुरुषानें मृत्यूचें भय फेकून दिलें तिला किंवा त्याला स्वतःचें रक्षण करतां येईल; इतकेंच नव्हे तर आपल्या प्राणाचा त्याग करून इतरांचेहि ती किंवा तो रक्षण करूं शकेल. खरोखर आपण मरणाला अतिशय भितो, म्हणूनच शेवटीं अधिक मोठ्या शरीरबळापुढें नमतों. कांहींजण हल्ला करणारापुढें वांकतील, कांहीं लांच देतील, कांहीं पोटावर सरपटत जातील किंवा इतर लाचारीच्या प्रकारापुढें मान वांकवितील; कांहीं स्त्रिया मरण पत्करण्यापेक्षां आपलें शरीर स्वाधीन करतील. निंदा करण्याच्या बुद्धीनें मी हें लिहिलें नाही. मनुष्यस्वभाव कसा आहे तें फक्त मी स्पष्ट केले. पोटावर सरपटत गेलें काय किंवा एखाद्या स्त्रीनें जुलूम करणाऱ्या पुरुषाचा आपलें शरीर दिलें काय दोन्हीमध्ये जगण्याचाच हव्यास दिसून

येतो. हा हव्यासच आपल्याला स्वाभिमान सोडावयाला लावतो, वाटेला ती हीन गोष्ट करायला लावतो. म्हणून जो जिवावर उदार झाला तोच वांचला, 'तेन त्यक्तेन भुञ्जीथाः' प्रत्येक वाचकांने हा अप्रतिम श्लोक पाठ करावा. पण नुसत्या पाठ करण्याने मात्र कांहीच उपयोग व्हावयाचा नाही. तो अगदी खोल, हृदयाच्या गर्भात उतरला पाहिजे. जगण्याचा आनंद लुटावयाचा असेल तर जगण्याचा मोह सोडला पाहिजे आपला तो स्वभावच बनून गेला पाहिजे.

स्त्रीने काय करावे याचे विवेचन येथवर केले. पण अशा प्रसंगी हजर असणाऱ्या पुरुषाने काय करावे? वर जे सांगितले त्यांतच त्या प्रश्नाचे उत्तर आले. त्याने निव्वळ प्रेक्षक न राहाता स्त्रीचे रक्षण करण्याला धावले पाहिजे पोलिसाच्या मदतीसाठी धांवाधांवा न करता किंवा आगगाडीत धोक्याची सांखळी ओढूनच फक्त न थांबता त्याने आपला जीव धोक्यांत घालून स्त्रीला सोडविले पाहिजे. अहिंसेवर त्याची श्रद्धा नसेल किंवा ती उपयोगात आणणे त्याला शक्य नसेल तर आपल्या अंगी असेल नसेल ते बळ वापरून त्याने स्त्रीला वांचविण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. हिंसेचा व अहिंसेचा कोणताहि माग पत्करा; त्यांत जीव देण्याची तयारी असली पाहिजे.

मी म्हातारा, जराग्रस्त, दंतहीन बनलों असल्यामुळे जर अहिंसेचे नांव घेऊन एखाद्या भगिनीची माझ्या डोळ्यांदेखत चाललेली विटंबना असहायपणे पहात राहीन तर माझ्या 'महात्मेपणा' (?) ची ती थट्टा होईल, आणि ते नष्ट होईल. जर मी किंवा माझ्यासारखी इतर मंडळी, हिंसेने काय किंवा अहिंसेने काय, मध्ये पडून स्वतःचे बलिदान देतील तर त्या स्त्रीची सुटका होईल, निदान ति ती बेअब्दू, आम्ही जिवंत असतांना तरी पाहाणार नाही.

ज्यांच्या ढोळ्यापुढे असा प्रसंग घडत असेल त्याच्याविषयी हें लिहिलें. पण आपल्या देशाचें संबंध वातावरणच जर अशा धैर्य-भावनेनें भरून गेलें आणि स्त्रीवर अत्याचार झालेला कोणाहि हिंदी माणसाला सहन होणार नाही हें जर कळून आलें तर एकहि शिपाई स्त्रियांना स्पर्श करण्याचें धाडस करणार नाही हे मी निःशंकपणें म्हणतो. अशा तऱ्हेची धैर्यवृत्ति आज नाही ही शरमेची गोष्ट आहे. हा कलंक धुऊन काढण्यासाठी कांहीं लोक जर पुढें आले तरच कांहीं आशा आहे.

सरकारदरबारी ज्यांचें वजन आहे त्यांनीं अधिकाऱ्याकडून अवश्य ते उपाय योजण्यासंबंधी व्यवस्था करावी. पण, स्वावलंबना-सारखा दुसरा उत्कृष्ट उपाय नाही आजच्या परिस्थितीत आपण आपल्या स्वतःच्या बळावर व ईश्वराच्या साह्यावरच अवलंबून रहावे हें बरें.

महाराष्ट्र ग्रंथ-भांडार, कोल्हापूर.

—: प्रकाशन :—

१ उमज पडेल तर	ना. ह. आपटे	२-०
२ बाल सुहृद्	गो. रा. चोळकर	०-१२
३ जांवई	ग. ल. देवधर	१-४
४ मातृमंदीर	सौ. मालतीबाई दाडेकर	२-८
५ पद्ममीमांसा	वि. ज. सहस्रबुद्धे	१-४
६ आघाडीवर	व्य. रा. खडाळीकर	२-०
७ धर्मवार संभाजी	गणपतराव बोडस	१-०
८ पहिलें पाऊल	कामत	०-५
९ प्रातिमा	सौ. मालतीबाई दाडेकर	२-०
१० इच्छा	श्री. वर्टीकर	२-८
११ अग्निमान	कुमारी प्रेमा कटक	३-०
१२ माझी जमीन	कै. फाटकशास्त्री	१-८
१३ विवाहितांचें नैदनवन	राजरत्न वा. वि. जोशी	३-०-०
१४ राष्ट्रधर्म	साने गुरुजी	२-०
१५ रमण प्रस्थानयत्री	ना. वा. गुणाजी	१-४
१६ आव्हान	प. जवाहरलाल नेहरू, दु. आ. छापत आहे	
१७ विद्यार्थ्यांशीं हिजगुज	महात्मा गांधी	२-०
१८ महागाई कां ?	श्री. रा. पोतनीस	१-८
१९ तेजस्विनी	सौ. मालतीबाई दाडेकर	४-०
२० मावळता चंद्र	बोरकर	२-०
२१ जीवन संस्कृति	काका कल्लकर	१-२
२२ पाकिस्तानची छाया	आय. सी. शेख	२-८
२३ तोंडचा घास	शांतिलाल रा. भडारी	१-१२
२४ स्त्रियांशीं हितगुज	महात्मा गांधी	२-८

(२)

२५ कला आणि कलावंत	भाग २ रा माधवराव बागल	३-०
२६ विद्युत् रेखा	सौ. मालतीबाई दांडेकर	१-१२
२७ मराठी काव्य समीक्षा	वि. अ. कुलकर्णी, एम. ए.	८-०
२८ जीवन धर्म	यदुनाथ थत्ते	१-४
२९ सेवाधर्म	आपासो. पटवर्धन	२-०

इतर

३० कथा मालती	सौ. मालतीबाई दांडेकर	२-०
३१ अजिंक्यातारा (छत्रपति ताराबाई) नाटक,	भालजी पेंढारकर	१-४
३२ व्यावहारिक ज्ञानकोश,	खंड १ ते ५ प्रत्येकी किंमत	१० रु.
३३ कार्ल मार्क्स व त्यांचे कार्य	वा. दा. मुडले	२ रु.
३४ अमोल आहेर	सौ मालतीबाई दांडेकर	३ रु.

सवलतीच्या दराने संपूर्ण सेट मिळेल.

याशिवाय आमचेकडे वाचनालयाना उपयुक्त अशा सर्व प्रकारची

— पुस्तके मिळतील. —

महाराष्ट्र ग्रंथ भांडार, कोल्हापूर.

—

